

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Інна Старовойтенко

●

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО І ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ У КОРОТКОМУ ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДІАЛОЗІ (1908-1910)

Листування Євгена Чикаленка (1861-1929) з Василем Доманицьким (1877-1910) належить до недовготривалого, однак інформаційного. Активна громадська позиція, відданість українській справі, спільна праця на ниві національного життя спонукали відомих сучасників до необхідності епістолярної комунікації. Є. Чикаленко у той період видавав у Києві щоденну українську газету «Рада» (1906-1914), був популярним громадсько-політичним і культурним діячем, фундатором перших політичних партій Наддніпрянщини і Товариства українських поступовців, традиційно збираючи у своїй київській оселі з'їзди останнього та гуртуючи таким чином однодумців з усієї України. Зазначимо, що постійним учасником тих всеукраїнських зібрань від чернігівського осередку товариства був Ілля Шраг. В. Доманицький на той час був відомий як талановитий публіцист, редактор першого повного в Росії «Кобзаря» Т. Шевченка та «Історії України-Русі» М. Аркаса, автор монографії «Критичний розслідування над текстом «Кобзаря», дослідник творчості М. Вовчка та кооперативний діяч, один з найактивніших дописувачів газети «Рада». На її шпальтах позначився неповторний журналістський стиль В. Доманицького, який вчасно й уміло реагував на актуальні питання тогочасного життя, вів достойні дискусії з опонентами, подавав розлогі й багаті рецензії на відомі твори, біографічні нариси про українських письменників, висвітлював питання кооперативного руху не лише в українському, а й у європейському контекстах. Бо був активним кооператором, у 1902 р. організував у рідному с. Колодистому Звенигородського повіту на Київщині перше на Правобережній Україні позичково-ощадне товариство, написав ряд популярних брошур на економічно-кооперативну тематику. Діяльність В. Доманицького у Колодистому, публічний захист ним селян від свавілля майнових землевласників потрапили у поле зору місцевої адміністрації, яка запідозрила його у неблагонадійності та добилася в кінці 1907 р. вислання діяча на 3 роки у Вологодську губернію (вирок був зафіксований у постанові міністра внутрішніх справ Росії, що надійшла у Київ 10 грудня 1907 р.). Але хворіючи з 1901 р. на сухоти, В. Доманицький самовільно уникає заслання і виїздить на початку 1908 р. до Галичини, проживаючи 3 роки у кліматичних умовах, які полегшували його самопочуття: Закопаному, с. Криворівні, бував у Львові, Кракові, 1910 р. переїхав на південь Франції, у містечко Аркашон, де й згасло його коротке багатостраждальне життя.

Саме з виїздом до Галичини у В. Доманицького зав'язалося листування з Є. Чикаленком. Очевидно, у попередні роки була можливість безпосереднього спілкування, про що свідчить згадка в одному з листів. Без сумніву, Є. Чикаленко глибоко поважав свого адресата, який був серед найпопулярніших авторів його дітища - газети «Рада» із самого початку її видавничого життя. Тому й звертається до нього з пропозицією підтримати новий тематичний курс, який взяла редакція з 1908 р., бажаючи

перетворити «Раду» на справжню українську газету не лише за назвою, а й за змістом. Взятий курс передбачав висвітлення газетою в основному національних тем і набуття нею таким шляхом оригінального вигляду. Бо у попередні роки через брак дописувачів і газетно-журналістського досвіду практикувалося дублювання російських газет, яке дуже шкодило її популяризації. Адже звиклий до російської мови український читач обходився російською пресою, яка була йому звичною, мала кращий зовнішній вигляд, до того ж доносила новини оперативніше, ніж українська газета. Тому й було у неї лише півтори тисячі прихильників, відданих передплатників. Брак останніх створював великі матеріальні труднощі перед газетою, потребу утримувати видавничу справу коштами Є. Чикаленка та його однодумців. Саме ця прикра ситуація спонукала видавців шукати відповідні тематичні курси, наблизити їх до потреб українського читача, який би знав, що певні газетні матеріали він може знайти лише на шпальтах української газети.

Є. Чикаленко звертається до В. Доманицького з конкретною пропозицією: подавати до газети нариси про національне відродження в інших народів, які його вже успішно пройшли або проходили та досягли значних результатів. Українці ж тоді були лише на початку складного шляху націотворення і потребували повчального досвіду. Є. Чикаленко також пропонував кореспонденту взятися за редагування української селянської газети, яку він планував заснувати у Києві таким чином, щоб komponувати її з матеріалів на с/г тематику, що надходили до «Ради». Але цей задум не був реалізований у зв'язку із заснуванням М. Грушевським у Києві газети «Село» (1909-1911).

Листи В. Доманицького інформаційніші, ніж кореспонденція Є. Чикаленка. Вони відображають його активну працю за кордоном в останні роки життя. Видно, що публіцист продовжує співпрацювати з українськими виданнями, пише до «Діла» та «Ради», реалізує спільно з В. Липинським проект видання популярних книжечок, займається науковою працею, отримуючи від приятелів необхідну літературу. Він планує завершити ґрунтовне дослідження творчості Марка Вовчка, довести автентичність окремих творів письменниці, в авторстві яких засумнівалися окремі сучасники, готується до другого видання науково-популярної «Історії України-Русі» М. Аркаса, частину коштів на яке отримає ще від покійного автора. Видно, що він звертався до старшого сина М. Аркаса, шукаючи у родини матеріальної підтримки. В. Доманицький продовжує цікавитися кооперативним рухом, читає необхідну літературу та має намір публікувати у «Раді» матеріали на цю тематику. Також клопочеться справами свого дітища - Колодиського ощадно-позичкового товариства, яке фактично очолював до виїзду за кордон, просив у адресата допомоги для вирішення формальних справ.

Отже, у запропонованому корпусі взаємного листування відбилися такі основні сюжети: 1) клопотання видавця Є. Чикаленка про поліпшення стану газети «Рада», пошук підтримки у В. Доманицького; 2) біографічні факти про обставини життя і заняття останнього за кордоном; його наукова, публіцистична і видавнича праця, зв'язок з кооперативним рухом; спілкування з відомими сучасниками - В. Липинським, М. Грушевським, Г. Хоткевичем, подружжям Козловських; наміри щодо другого видання «Історії України-Русі» М. Аркаса. Усі зазначені теми є надзвичайно важливими для відтворення життєпису В. Доманицького та його сучасників, дослідження видавничих проблем газети «Рада», відображення стосунків популярного дописувача з її видавцем. Є. Чикаленко тримав свого адресата у курсі основних видавничих справ, інформував його про тенденції з передплатою на газету, викладав свої плани та наміри, давав оцінку і окремим статтям свого адресата.

Листи, запропоновані у публікації, скопійовані з автографів, які зберігаються в архівах двох установ: Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського і відділу рукописних фондів та текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Вони об'єднані за хронологічним принципом в епістолярний діалог, розпочатий Є. Чикаленком через кілька місяців після від'їзду В. Доманицького за кордон. У публікації збережено усі авторські особливості текстів, лише внесені синтаксичні правки та виправлені орфографічні описки. До порядкового номера кожного листа прикріплений археографічний коментар з характеристикою документа, відзначенням його основних особливостей. Листи В. Доманицького, як бачимо, датовані двома стилями, біля дати автор писав і свою повну адресу. Останній його лист датований роком за штемпелями на конверті та змістом інформації. Кореспонденція В. Доманицького написана дрібним і часто нерозбірливим почерком, до якого довелося

певний час звикати. Обидва кореспонденти допускали русизми, мали свій стиль викладу інформації. Оскільки у запропонованих джерелах піднімалися в основному теми загальноукраїнського значення, які стосувалися усіх регіонів України, бо, газета ж «Рада», безперечно, читалася і на Чернігівщині та висвітлювала матеріали про життя краю, то вважаємо цілком логічним помістити їх саме у цьому часописі. До того ж в одному з листів згадується цікавий факт про намір ініціаторів другого видання «Історії України-Русі» М. Аркаса відправити художника О. Куриласа, обраного ними для ілюстрування праці, у Київ та Чернігів, очевидно, у Чернігівський музей старожитностей ім. В. В. Тарновського для вивчення історичного матеріалу. Зазначимо, що В. Доманицький після першого видання «Історії» відправляв з Петербурга до Чернігова негативи її ілюстрацій. А одним із кандидатів на ілюстратора другого видання був чернігівський художник М. Жук¹.

Документи

№ 1*

Київ, марта 28 ст[арого] ст[ило], року 1908

Високоповажаний та любий Василю Миколаєвичу!

Захворів я на инфлюенцу, не вихожу з хати, то по цілих днях пишу свої спомини та «дрібні листи» до земляків. Прийшла черга й до Вас.

Слава Богу, тепер у нас в редакції настала злагода, тиша, яку можна вважать за райське життя в порівнянні з тим, що ми переживали в 1906 році. Ви, яко вітер², десь літали тоді і не були в нашій гущі, то й не знаєте тих мук, які ми тоді переживали, а особливо я, що був тим буфером, об який разураз стукались дві ворожі сили³ - Леонтович⁴ та Грінченко⁵. Се моє становище вкрай розстроїло моє здоров'я, і я мусів тікати за границю в санаторію; але Бог з ним, з тим минулим. Слава Богу, що воно вже минуло і що тепер налагодились у нас відносини зо всіма «славнозвісними» українцями, само собою, окрім тих, що вигукують, по безсмертному виразу Модеста⁶ - «Або жовтень, або я!» Але ніяк не налагодяться відносини з передплатниками, т. е. з публікою. Все таки число їх вертиться круг закладої цифри - 1500, як у покійної «К[иївської] Старини»⁷ коло 500. То набереться вже 1600-1700, а потім дивись - упало на сотню, дві і т. д. Багато сьому причин, але найголовніша та, що нема публіки, звиклої до літературної мови, мало літераторів, звиклих до народної мови. Я вже починаю привикати (тай пора! бо вже 3-й рік), що нам що-разу доведеться докладати не менче, як по 20 т[исяч] рублів і клопочусь, аби роздобували ті гроші, бо, на мою думку, газета у нас мусить бути, хоч би вона мала всього на всього 150, а не 1500 передплатників.

А тим часом хочеться таки побільшити число передплатників, для сього ми робили все можливе, між инчим (іменно між инчим), треба вжити всіх заходів, аби й газету зробити цікавішою, поскільки се можливо з нашими теперішніми літературними силами. Наша газета не може конкурувати з російськими свіжостями новинок, бо хоч би вона вся друкувалась по телеграфу, то й то в Одесі, Полтаві, Катеринославі, вона не поспіє за місцевими. Значить, не в сьому центр ваги, а в змісті. Але високоталановитих письменників (як Шевченко, М. Вовчок, Куліш) ми теж зараз не маєм; не маєм й одного видатного юмориста, бо «хахляцький» юмор розплився по всіх 25, чи 30 мільйонах нашого люду і в кожного сидить десь «під вусом», а на папері рідко виливається. Хоч сядь - тай плач! А треба ж щось зробити, щоб газета була цікавіша, щоб більше люду її передплачувало, бо чим далі, тим трудніше добувать гроші на доплату дефіцитів; вже починають люде губити віру, що вона може стать на ноги, вже переконуються, що дефеціт сей стане хронічним.

Фед[ір] Пав[лович]⁸ все говорить про потребу реклами. Ми се робим по змозі, але по моему не в тім ґрунт, що нас не знають, а в тім, що не хочуть знати. Се видно з статистики передплатників. За три роки життя газети її виписувало до 10 тисяч призвіщ. 10 тисяч душ зацікавились нею, попробували виписать, а задоволених осталося тільки 1500, які й на далі виписують. Се ті самі 1500, які виписують і «Р[ідний] Край»⁹ і ЛНВістника¹⁰

* Лист на бланку з відбитком у лівому кутку: «Редакція і головна контора часопису «Рада» у Києві, Велика Підвальна вул. 6, біля Золотих воріт», праворуч навпроти нього - місце для дати, куди автор вписав відповідні дані. Розмір обох аркушів - 22-28,5 см, текст написаний світло-чорним чорнилом. Посередині по лінії складання листа є надриви на 1,5 см, але вони попадають на міжряддя тексту і його прочитання не ускладнюють.

(правда не всі виписують, але з числа тих самих, що виписують «Раду»). Якось нам прислали адреси «Р[ідної] Справи»¹¹ і виявилось, що й сю газету виписували наші ж передплатники, за маленькими винятками. Одним словом, з 25 мільйонів найшлося 1500 душ, які зацікавились укр[аїнською] пресою, але все таки треба се число збільшувати. Щоб підняти дух, надію у сих 1500 душ і підбити їх на більш енергичну пропаганду національного відродження, надумався я дати в «Раді» ряд статей про те, яким шляхом йшов сей процес у інших народів за границею і у нас. Треба розказати як одроджувались чехи, словаки, хорвати, серби, болгары і у нас - литовці, ести, латиші, вірмени, грузини та и*.

Але треба розказувати жваво, цікаво, легко, напів-анекдотично, белетристично, а не сухо науково-історично. Треба, щоб се був ряд статей, а не одна велика, бо в газеті страшенно не зручно, коли під статтю стоїть - «далі буде», «кінець буде». Хто проминув одну статтю, вже не читає інших. Треба для кожного номера давати щось більш-менш закончене. Я звернувся з сією думкою до Фед[ора] Павловича, він охоче згодився і порадив ще запросити Вас, аби поділити сю працю, бо для всіх народів у його нема матеріалу, нема літератури. Отож прошу Вас, любий В[асилу] Миколаєвичу, спишіться з Фед[ором] Пав[ловичем] і розділіть між собою народи і укажіть йому літературу для тих, які він візьме на себе. Потім можна було б з сих статей скласти спільну книжку, яка мала б велике значіння в справі поширення укр[аїнської] самосвідомости. Ніякими теоретичними вислідами, доказами не можна так переконати людей, як прикладами з дійсності. От, чому я сим статтям надаю велике значіння!

Друга моя просьба ось яка. Ви цілком зо мною згодитесь, що наше спасення, тай всієї Росії тепер в коопераціях. Не надаю я їм великого значіння з економічного боку, а з тактичного боку тільки, але й економічне має вагу. А через те я вважаю потрібним на сю тему додати якомога більше статей. Треба писати про всякі кооперації¹², товариства - од кредитних, господарських, аж до співочих, які у латишів зіграли велику роль в ділі націон[ального] відродження. Треба вибрати яскраві факти з кооперативної справи у всяких народів, але центр ваги надавати не цифрам сухим, а жвавим, цікавим анекдотам, епізодам з сього життя, зупинятись на здобутках економічних, а найбільше на культурних і проч. Може ми такими темами зацікавим громадянство, поширим газету, а з нею і свідомість в народі. Треба щось думати та гадати, бо помрем позорною смертю! Або не помрем, а весь вік будем курити, чадіть, смердіть і ніколи не засіяем ясним блискучим світлом. Ну, бувайте здорові і Богові милі, а людям Ви й так милі. Ваш серцем С. Чикален[ко].

ВР ІІ, ф. 47, од. зб. 900

№ 2**

1/14. IV. 1908
Zakopane
Villa Jerzewo13

Вельмиповажаний і дорогий Євген Харлампієвичу!

Не вспів кинути в ящик одкрытку до Вас, як одержав Вашого листа. Цілком згоден з Вами, що нашій газеті нема чого конкурирувати з російськими, і коли якісь звістки на сутки пізніш у нас, як де-інде, то не велике лихо, бо не багато таких передплатників, що її щодня читають, а більш того, що 2-3 рази на тиждень привозять з пошти. Так само, на мою думку, ніякої шкоди газеті не сталося од того, що перестали писати передовиці «На злобу дня»; все одно про всі злоби не скажеш, і так як хочеться та як треба - теж ні, а штраф плати! То далеко краще про ту саму справу можна розказати в формі статті чи фельетона трохи згодом, коли вже мине острота її для «недремного ока». Треба давати як найбільш жвавих, змістовних, зрозумілих статей, от як Ваші були по аграрному питанню¹⁴, Ф. М[атушевського] - про хуторі¹⁵ та інші такі; кажу зрозумілих, бо такої головоломщини, як «Кому можна купувати надільні землі» Просвітянина¹⁶ краще б не друкувати. Вже я всячину звик читати, а цього не подужав... І головне - все, що треба було сказати йому, він сказав в останній статейці, яку одну тільки й треба було, на мою думку, друкувати...

* Виділений курсивом текст підкреслений простим олівцем.

** Лист написаний чорним чорнилом, дрібним почерком. Має багато закреслень і виправлень. На останній сторінці пляма ускладнила прочитання слова, виникає два його варіанти: «кооперативів» або «кооперацій».

Отже, цілком згоден з Вами, що для «подняття інтереса» до газети треба б статей про відродження народів усяких та живих статейок з кооперативного поля. Що до останнього, то я міг би часом дещо подавати, бо саме оце тепер влажу по уха в цю справу - повиписував усяких «Економістів» за всі года, «Народн[ое] Багатство»¹⁷, маю чимало книжок, а незабаром ще більш їх матиму, то буду вибирати з них дещо таке, що могло б зачепити якусь там струнку в чоловікові. Трудніше буде міні з відродженням усяких народів, бо в цій Закопанській дірі не маю ні книжок, ні навіть не знаю, як їх добути. Ну, та попробую дещо пошукати. Між іншим, що до Литви, то вже вона забезпечена: д. Липинський¹⁸ має приятеля, свідомого патріота литовця, що сам пише і знає літературу, то він береться «зобразить» Литву, отдавши попередку свій твір міні на цензуру. Він почав був оце раніш писати про чехів і дуже добре в нього виходило... Що ж до інших народів, то через тиждень, або що я з цього приводу спишуся з Федор[ом] Павлов[ичем]. Зараз не маю часу, бо дописую брошюру, що вже друкується в Києві про те, «Як хазяюють селяне в чужих краях»¹⁹... Це буде не так хазяйство, як ілюстрація до того, що то значить освіта на національному ґрунті та кооперація. Треба не більш аркуша написати (буде всього 4 аркуші). До речі, може Ви б згодом, якщо книжечка покажеться Вам годящою, «посодействовали б» десь її збути. Чи не могла б купити решту її «Книгарня»²⁰? Друкуємо ми (я+Липинський) 5000, але 1000 купили у нас Чернівці, а може з 1000 ще хтось потрохи розбере.

Отже, мабуть, останеться, коло 3000. Номінальна ціна - 20 коп., а за наличні продається по 11к. Гроші (400 р.) на видання позичив нам батько Липинського без проценту на 3 роки. Нам дуже важно, щоб зараз же розпродати книжку, то тоді б через місяць-два випустили б другу на 4 аркуші: про кооперацію, а 3-ю «Про те, як збувати яйця за границю». Помимо скупщиків - хочу списатися з цього приводу з Союзом по продажу яєць у Данії (в городі Viele²¹) та в Германії. Дещо обіцяв дати Бородаєвський²². Це було б на 1-11/2 аркуша. Але головне діло, щоб продати першу книжечку одразу. Побачите яку розкішну віньєтку ми зробили - замовили спеціально у одного художника з Краківської Академії... Віньєта - в українському стилі. Може б Ви поміркували б про це з Васил[ем] Пилиповичем²³. Грошей усих могли б одразу не брати, а тільки більшу половину, або 2/3 - решту аж в августі або що, коли вийде з друку друга книжечка.

Заробіток на всій книжці буде рублів 30-40. В книжці під текстом подана уся українська сільсько-господарська література, а в кінці - каталог усих путящих книжок, які варто кожному селянинові мати (без белетристики). Як би нам ще де рублів 400-500 добути, то підняли б таке видавництво, що аж любо!

Я з осени знов сюди вернуся... Міні тут добре. Я значно поправився, - здається ще тільки в одному місці щось не вигоїлося, а то все позаживало, навіть каверна в правому легкому, ще з часів пробування мого в Рагузі²⁴ заросла так, що лікар вже не може знайти її. Прибавилось було щось 32 фунти ваги. Оце останніми днями стало знову трохи назад повертати, але це через те, що перепрацювався...

Доводиться з шкури вилізати, щоб виробити на удержання, що місяця треба до 250 р., а в Галичині платять за писання так, що соромно й сказати: 1-2 корони за велику сторінку. Та ще хоч би й те платили, а то «Діло»²⁵ вже украло 2 великих моїх статті і 4 місяці навіть не повідомляє, хоч я й марки подав, щоб вернули. Недавно написав до редакції листа зовсім вже не джентльменського, а вони й ухом не ведуть. Вже й покинув - що з такими лихими зробиш?

На літо кудись треба виїхати, але й нема куди і нема за що.... Ну, та якось воно там буде!

А от лихо: Франко уже в шпиталі! Просто вірити не хочеться, що можемо потеряти таку силу... І що це на нас за кара божа, що валяться дуби, а на їх місце - сама лишень лоза та бур'ян?

Ну, бувайте здоровенькі. Оце вже то настояний «дрібний лист» - такий, що й очам Вашим буде лихо.

Щасти Вам Боже в ділах Ваших. Всією душею Ваш Василь Дом[аницький].

Р. С. Марії Вікторівні²⁶ прошу од мене уклониться.

Р. Р. С. Може у Вас є знімок з Потреби[тельської] крамниці з Вашого села? Я в 2-ий книжечці хочу подати кілька ілюстрацій не тільки загранич[их] кооперативів, а й українських. Як є, то пришліть, або може хто зніме на селі...

IP НБУВ, ф. 44, № 349.

У Києві, 25 юлія року 1908

Вп. Василю Миколаєвичу!

Сьогодні приїхав і прочитав Ваш лист. Грошей на тек[ущому] шоту не маю. Може до 6-го змолочу і продам хліб, то якось зроблю. Я про се написав Платонові²⁷. М[арія] Миц[олаївна]²⁸ повинна бути зараз в своєму маєтку. Певніше було б звернутись до неї, бо може я до того часу не продам хліба. З газетою так: коли Аркас²⁹ не дасть історії, то наврод чи будем видавать, бо нічим привабити публіки.

Ваш Є. Чикале[нко]

ВР ІЛ, ф. 47, од. зб. 901

14/27.VII. 1908

п. Ясенів Горішний
с. Криворівня

Високоповажаний і дорогий Євген Харлампієвичу!

Уже третій тиждень я тут, в Криворівні, в українській літній столиці. Кого тут тільки нема! Живу я квартирантом у (хто б подумав?) Гната Хоткевича³⁰, того самого, що за онучу збив бучу, мене «унічтожил» в «Ділі»³¹ і воздаяніє заробив од «Ради»³². А тепер проте живемо любенько, і як би не він (а власне мати його, що готує і всіх годує), то дуже було б міні погано, бо в цій столиці часом і по 3 дні доводиться сидіти на картоплі та молоці. Голодний, голий край - не диво! А оце з учорашнього дня ми зовсім од світа одрізани: така повинь була в ночі, що 40 літ вже не було... Всі містки, кладки позабірало, пошта не ходить, хати позаливало і т. и. Ми самі цілу ніч воювали з потоком, що біля нас біжить. З поганенького потоку зробилася річка сажнів 30 завширшки і довелось муровати стіну, щоб вода не поллялася у двір (в долині, нижче потоку) і не позаливала нас. Отже, й цей лист Бог знає коли до Вас дійде.

Взагалі ж, хоч і дощі і негода, а все ж гарно тут і почуваю себе тут краще, бо живу не екзотичним, а натуральним життям: умиватися треба в потоці, спимо просто на сні, вдень лежу в траві, молоко - просто од корови, одно слово те, що в жодних санаторіях і за 500 рублів у місяць того не дадуть.

Що ж у Вас чувати? Бачився я цими днями з Мих[айлом] Сергіїв[ичем] і відповідав мені, що кругом зле: зле і з «Радою», зле і у Вас в хаті. Ну, та хатне зле, певно, часове - зробиться операція і минеться, а от з «Радою», то це вже щось хронічне. Може оце трохи Галичина піддержить, одколи в «Ділі» щодня публікація пішла про те, що так неможливо, «хатньо» можливо довідатися про життя 30 мільйонів російських українців (щоб їм всячина!)³³.

Обманив я «Раду» теж з тими відродженими націями³⁴, але раз те, що весь май-іюнь я так слабував, що мало був зовсім паскудно не кончив, а друге - не так легко було книжок добути. Тепер хлопці понавозили принаймні з Праги чеської літератури, то вже до чехів можна буде взятися. Але я не брав тих книжок сюди, бо ці два місяці, що маю тут просидіти, маю присвятити спеціально М. Вовчкові³⁵, бо як тут не покончу з нею (раз назавше), то, мабуть, ніколи не зроблю. А вже усе як єсть тепер під руками, тільки обома руками пиши. А як кончу се, то в сентябрі (присягаюся!!!), як тільки, певно, здоров'я не попусується, перше - це чехи...

Зараз хотів би дати до 2-3 фельетони про Гуцульщину, але тепер стільки тих подорожних в «Раді»³⁶ розвелось, що так наче вже немає осідлих українців, а знову в диких кочовників обернулися. Може поляки й мають почати рацію!

Прочитав оце в «Раді» невимовно сумну звістку про Дмитрієва³⁷. Де тонко, там і рветься! Чорт його знає, що воно за талан наш: Флоринські³⁸, Піхні³⁹ ехеєх мафусаїлові віки живуть, а у нас тільки вихопиться талант чи взагалі громадський справжній діяч, то або зварьює, або втопиться, або ще тобі щось!

* Листівка з агітаційною заставкою передплачувати «Раду» та інформацією про додаток «Кобзаря» Т. Шевченка для передплатників на 1908 р. Адресована: «Австрія, Галичина, п. Ясенів Горішний, В. Доманицький». Відправлена, як видно, за даними штемпеля у день її написання.

** Лист на 2, 5 аркушах із зошита, з повними датою та адресою. Написаний чорним чорнилом дрібним почерком, який ущільнюється на 2-му аркуші. Має авторські правки і підкреслення.

Ну, та що поробиш!

А тепер ще маю до Вас дві приватних справи: 1) дрібніша - чи не маєте поняття, де обрідється Ваша квартирантка, Марія Миколаївна Требинська, бо більш місяця, як загубився слід про її рід. Пишу на Іркліїв, але звідти нема гласу.

2) потрохи в зв'язку з першим: як би знаття що Мар[ія] Ник[олаївна] в Київі і ще пробуде тижнів 2-3, то по другому пункту до Вас не звертався би. Це справа хронічна: треба в Товаристві (Ссудо-Сберегат[ельному] Колодиському⁴⁰) переписати вексель на 1500 рубл. (срок йому 6 августа). Звичайно в такому разі я або брат (Платон) беремо у М[арії] Ник[олаївни] чи гроші, чи цінні папери і за 1 годину вертаємо їй все назад, переписавши вексель. Один раз Ви були такі ласкаві - позичили на годину чекову Вашу книжку в Банк государств[енний], і я тоді переписав вексель на 100 рубл. Тепер, загубивши слід Марії Николаєвни, дуже знову просив би Вас, чи не позичили б Вашої чекової книжки братові теж на 1 годину: Вам од цього шкоди не буде й на шеляг, а Т[оварист]во урятує од великого скруту, бо тепер позичити такі гроші на селі - річ неможлива. Але ще одне додаткове прохання: не пожалійте одкрити і пошліть: м. Тальное, Кіевской губ., с. Колодистое, Ссудо-сберегат[ельне] Т[оварист]во з парою слів, що Ви будете тоді то й тоді у Київі (перед 6 августа) і тоді на той день приїде брат з розпорядителем Т[оварист]ва. Певно, якщо Ви справді до 6 августа будете і зможете порятувати. Та й коли б не були і не змогли, то напишіть, будь ласка, туди ж і негативну відповідь, то там знатимуть, що не треба дожидатися і вже щось може придумують. Це я завдаю Вам клопоту, але що ж робити: так обставини складаються, що й не хотів би турбувати, та доводиться.

Бувайте ж здоровенькі.

Марії Вікторівні і усій родині Вашій низький од мене уклін.

З щирим поважанням В. Домани[цький].

IP НБУВ, ф. 44, № 350.

№ 5*

19 5/II 09

Високоповажаний та любий Василю Миколаєвичу!

Одержав я недавно од Платона Миколаєвича листа, в якому він просить - чи не міг би я вкласти якусь суму в Колодиське С[судно] с[берегательне] Т[оварист]во. Я одповів йому, що я сам позичаю на свої потреби гроші в Ссудно-Учетному Банкові, але певне він не повірить, як не вірить ніхто. Мушу людям показувати книжечку банка, аж тоді вже наче вірять. Всякий думає, що [у] мене, певне, лежать міліони, коли я витрачаю тисячі, але... ніхто не відає, як хто обідає.

Але не про се я зібрався Вам писати.

Комбінація, яку Ви вигадали з виданням «Історії» Аркаса, що до нашого магазину - не вигорить. Саме найбільше, що магазин міг би взяти за готові гроші - штук з тисячу, а більше - ніяк.

Чи не вдарились би Ви до Благодійного Т[оварист]ва⁴¹. Вони за «Кобзаря» вже торгували грошей, то може взялися б за «Історію»⁴². Напишіть Петру Януаровичу⁴³.

Я не вірив Аркасові, що в його нема грошей, бо маєток його люде оцінюють в 2 міліони руб[лів]. А оце був в Одесі і упевнився, що справді він крутиться як муха в окропі. Маєток оголошено в продажу за недоїмки банкові, а він те й робить, що міняє векселі, але вже ніхто не дає грошей. У його здавна якась безладниця в родині: перше жінка переводила гроші, а тепер, кажуть, син в один вечер програв в карти 100 т. рублів. Очевидно, що з такою родиною нема чого й думати про якісь видання.

Діла наші з «Радою» ліпшають**, але якби так поліпшувалося здоров'я хворого, то лікарі давно признали б його безнадійним. Я тримаюсь тільки «по долгу присяги», але бачу, що діло безнадійне... До кінця року потягнем, а на далі - не знаю, бо тепер вже нема охотників платити дефіцит, як в перші роки. Всі втратили надію. А шкода, аж душа болить!.

Ваш Є. Чик[аленко]

ВР ІІ, ф. 47, од. зб. 902

---

* Лист також на бланку газети «Рада» з таким же відбитком у лівому кутку, як і лист № 1. Має механічні пошкодження: зліва до середини розрив на 8,7 см, і праворуч зустрічний розрив на 2 см, 3 жовті плями та розтерте чорнило на цифрі 1600, але на прочитання тексту вони істотно не впливають. Текст написаний чорним чорнилом, великими літерами і розмашисто.

** Торік на 1-ше марта мали ми 1600 передплатників, а тепер 1731, а видатків цюмісяця - 3 т[ис.] руб. От і рахуйте - чи можна довго тягнуть. [Прим. Є. Чикаленка].

13/26. III. 1909
Jerzewo
Zakopane

Високоповажаний та дорогий Євгене Харлампієвичу!

Дякую дуже, що повідомили мене про деякі цікаві, але й сумні справи. Наприклад, що «Рада» так поволі поступає наперед, про фінансові справи д. Аркаса... Про «Раду» я був кращої думки: писали якось, що на 250 більш, як торік - отже, була надія, що хоч на 1/2 тисячі збільшиться (хоч і то була б потіха не так матеріальна, як моральна). Очевидно, з нового року, доведеться перейти на «Діло» в давні часи: на 12-15 рублів у рік...

Все одно 7-8 сотень буде передплачувати, а може й тисяча, то може якось воно тоді буде легше на кишеню видавців...

До «Благод[ійного] т[оварист]ва» написав сьогодні, чи не вийде чого з того. Побачимо. Дивуюся, що брат Платон до Вас удався, не спитавши мене. А я б вже йому добре пояснив, що до Вас то найменша рація в такій справі удаватися.

Пишите Ви, що «Укр[аїнська] книгарня» взяла б за гроші 2 вид[ання] Аркаса, не більш як 1000. Ну, й це хліб, якщо «Благодійне т[оварист]во» не візьметься. А як дістану відмовну відповідь, то тоді буду далі збирати передплату по книгарнях. Я вже боявся, що розпочаті роботи (малярські, знімки фотородина і т. и.) пропадуть, але оце д[обродій] Аркас написав міні, що дає до моєї розпорядимости (на видатки на 2 вид[ання]) ті 1375 р. 50 к., що має йому виплатити «Укр[аїнська] книгарня»⁴⁴. Це мене підбадьорило (бо вже треба й малярам моїм платити), і я сьогодні просив листом Василя Пилиповича вислати міні 375 р. 50 к. (чи рівно 375) на видатки... А гроші десь мусять бути, бо книжки ж розпродані усі (ті, що за книгарнею лічаться). Передплата на «Альбом історичних портретів»⁴⁵, що видає Хоткевич (той самий, що у ЛНВ такі дурниці написав) іде дуже добре. В самому Львові за перших 2 тижні є вже 1500 корон. Таки галичане куди культурніші од нас (що до форми: читання газет, цікавих книжок, книжок з малюнками і т. и.).

З Грушевським у мене все як було: ні він до мене, ні я до нього: не хоче мене знати з сентября місяця, и я не хочу перепрошувати за те, що вони на мене чомусь гніваться соізволили... А тим часом нема де з писаннями діватися...

Почуваю себе байдуже. Зіму перебув щасливо, але як весна мине - не відаю... Я все на весні якесь свинство піймаю...

Бувайте здоровенькі.

З щирим поважан[ням] В. Доман[ицький]

Р. С. Марія Миколаївна може бути, що за тиждень, або днів 10 буде вже в Києві (писала мені недавно).

Р. Р. С. Поклоніться од мене Марії Вікторівні.

IP НБВВ, ф. 44, № 351

Київ, 27 марта року 1909

Любий Василю Миколаєвичу!

Степаненко не рішається вислати Вам гроші, про які писав Аркас, бо йому він нічого про се не написав, але я вже беру ризик на себе і гроші сі Вам будуть вислані, але напевне не знаю коли. Про се Ви собі порозумієтесь з Степаненком.

Але мій лист, головне, ось в чому. Задумує тут кумпанія «молодих» модерністів видавати окрім «Рідної хати»⁴⁶ ще й селянську газету. Кажуть, що та кумпанія «молодих» складається з Бородаєва⁴⁷, О. Коваленка⁴⁸ та інших «молодих»; кажуть, що й пан професор не без сплочуття стосується до цієї думки «молодих».

Принаймні, він мене запитав - чи серйозно треба розуміть редакційну примітку, що з будущего року при «Раді» буде виходити тижнева селянська газета. На се я одповів, що сю думку внушив мені колись сам п[ан] професор і серйозно думаю з 1910 року

* Лист на 2-х аркушах із зошита. Написаний чорним чорнилом неохайно, має закреслення, жирно наведені цифри і слова.

** Лист на такому ж аркуші, як і листи 1 та 3, з відбитком у лівому кутку. Написаний чорним чорнилом, має також механічні пошкодження: розриви праворуч на 2 см та вирвані шматочки паперу у двох місцях, але на прочитання тексту вони не впливають.

видавать селянську газету, а за редактора запрошую д[обродія] Доманицького.

Простіть, що я так сміливо рахую на Вас, бо певний, що Вам ся справа дуже мила.

Питання тільки в тім - чи буде у Вас змога (і охота) взятись за се діло і коли Ви вернетесь в Росію, бо, очевидно, з Закопаного неможливо редакувати і щотижневої газети.

Я уявляю собі спробу так: редактор одмічає за тиждень в «Раді», які замітки і статті не розбіжать, а лишать для селянської газети, пише статті і редакує чужі, підбирає ілюстрації і в понеділок випускає свою газетку.

Помимо того, що така газетка дуже потрібна, а ще не хочеться її дати в руки Олексам.

Що Ви з свого боку скажете мені про сю думку.

Ваш серцем Є. Чикале[нко].

Р. С. Лист Ваш я одержав, але не одповів, бо здається він не потрібував отповіді: я вже забув його зміст. Але певний, що Ви вибачите мою нечемність, якщо вона мала місце.

ВР ІЛ, ф. 47, од. зб. 903

№ 8*

31/III. 1909

Jerzewo

Zakopane

Високоповажаний та любий Євгене Харламповичу!

Що до 1-го пункту (гроші - 1375 р.), то дуже Вам дякую, що урятували й мене і 2 видання. Що ж до Вашої поруки, то думаю, що вона незабаром буде зайва, бо я таки написав до сина Аркасового (теж Миколи Микол[айовича]⁴⁹) і вже хіба був би останній прохвост і з камінним серцем, коли б на нього той лист не вплинув. В тому листі я розказав як стояла і зараз стоїть справа, а про ці гроші (1375) висловився так, що небіжчик їх міні дав (отже, я лишень не пояснив, що дав на папері в листі до мене); через се я думаю, що він претензій до книгарні вже не може мати. Але сподіваюся в кожному разі його відповіді. В листі я писав йому, що се має бути пам'ятником його батькови, і що єдине, чого од нього (чи взагалі їхньої родини) бажано, то щоб вони лишили все як є in status quo... А ні шага з них не проситься, тільки аби не перешкождали. Отже, маючи коло 1800 р. Аркасових грошей (з тими, що я вже витратив), та з 1000 з «Укр[аїнської] книгарні», та 200 р. Маркевича⁵⁰, та того, що візьме ще книгарня Н[аукового] Товар[иства] у Києві (написав туди) та інші, то тисяч 4, а може й 4 1/2 стягну. Забракне ще 1 1/2 - 2 тисячі, котрі, здається, я знайду в Кракові (один попок вже так ніби згоджується дати під заставу 1/3 чи 1/4 части видання відповідно до своєї суми. То якось воно було б ще... А тут маємо незвичайно гарного і здібного маляра Куриласа⁵¹ (в Кракові) і ті портрети (в красках), які він зробив, пречудові. Тепер маємо намір вислати його на студії до Києва та Чернигова - хоч на 1-1 1/2 місяці. Це не Фотієва⁵² чета!

А тепер друге... Дорогий, Євгене Харламповичу, та же ми з Липинським вже другий рік тільки й маримо про те, щоб заходитися коло селянської часописи! Липинський хотів був і жінку і будучу дитину в заставу дати, аби це здійснити. Про це ми десятки раз говорили, та плани снували. Про це ж - не спить та думає і Архипенко⁵³ в Москві (правда, яко літератор ще мало вартий, але яко практик і знавець і головне - добрий робітник буде не замінимий). Отже, Ваша пропозиція це «слаже меду» серцю нашому, а й моному зокрема. Але... але... Чи ж Вам не відомо, що я на курації до 10 грудня 1910 року? От в чім заковика... Як би ж то мене тільки на 2 роки були виперли, а тож аж на 3! Хіба, що якось врятуєте мене (не Ви особисто, а взагалі кажучи). Та зрештою моя особа тут лишень спиця в колесі, а тижневик селянський все одно мусить бути: чи буду я в Києві, чи не буду. І не можна допустити, щоб оті голопузи «молоденькі» засмічували українську ниву і дискредитували українство в очах... не доволі, що інтелігенції, а ще й на селі... Тоді вже хоч лягай та й вмірай... Отже, не поступайтеся, і не дайте їм до здійснення погибельного наміру приступити... Бо де Олекса Коваленко, там сморід, там гниль, болото... На початку мая д[обродій] Липинський переїздить в Київ - переговорите ще з ним в цій справі. А поки що рішучо заявіть, що видаєте і то навіть з кінцем цього року (зо двое показових чисел).

А тим часом може я якось вилабузаюся звідси...

Хоч це не так легко...

ІР НБУВ, ф. 44, № 352

---

* Лист на двох аркушах, написаний чорним чорнилом.

№ 9*

У Києві, 18 листопада року 1909

Високоповажаний та любий Василю Миколаєвичу!

Вашу гарячу, чудову статтю надрукували в № 26154, але довелося призвище Гехтера⁵⁵ викинути, бо він гаряче протестував і загрожував конфліктом. А у нас чого, чого, а конфліктів з співробітниками - гибель. Така вже наша нація. Діла наші гірше гіршого. Очевидно, комбінація безнадійна. Чи причина в суспільстві, чи в нас самих - не знаю.

Ваш серцем Є. Чик[аленко]

ВР ІІ, ф. 47, од. зб. 904

№ 10**

У Києві, 4/ХІІ року 1909

Любий Василю Миколаєвичу!

Анкетний матеріал тепер розробляється (статистичний бік) студентами комерційного інституту⁵⁶ під проводом Русова⁵⁷.

Коли можна буде прислати Вам - не знаю; та чи й зручно його посилать? Думаю (я особисто), що ні.

Метод[ий] Іванович⁵⁸ ще в своїй хаті, але хворий на зуби.

Од всього серця бажаю Вам здоровля.

Є. Чик[аленко]

ВР ІІ, ф. 47, од. зб. 905

№ 11***

13/ІІІ н. ст.

Ospedalissi

Високоповажна[ний] та дорогий Євгене Харламповичу!

Оце вже я третій день тут, та таке моє щастя, що й носа з хати не виткнеш... Була свій час чудова погода, а як тільки я показався - холоднеча стала і другий день дощ. Не був ще й досі у Бор[иса] Дмитр[овича]⁵⁹. Збірались сьогодні, якщо випогодиться. Йому трохи ліпше, сидить у фотелі, але взагалі (се не для друку!) кажуть, що надії дуже-дуже мало... Я теж ледве соваюсь, т в дорозі дозволено не мірять, то й не знаю, що зо мною діється.

Тепер до Вас два прошення:

1) Попросіть од мене експедицію, щоб газету зараз же слали не на Закопане, а: Arkachon, Via Bordeaux, France. Basil Domanitski, Poste restante. При тім якби додали ще при гурті й № 234 «Ради», що в мене загубився нечитаний.

2) Це вже солідніше. Страшенно просить пані Козловська⁶⁰, щоб вислали їй гонорар за «Лихо»⁶¹. А од себе додаю, що тепер вони тяжко бідують - і через кого ж? Через одну подлу «русскую даму» (Ох, ненавиджу тих «русских» за границею!). До останніх часів Козловський мав деяку практику серед росіян - лікар він совісний і знаючий, але характером «теля». Отож та «русская дама», що перемінила за 2 тижні 6 отелів (скрізь їй не нравиться) посилала за Козл[овским] мало не щодня, а тоді побачивши, що він «плохий» заплатила мало, не по 1/2 рубля за візит (а тут візит 3-5 рублів) та ще й пустила скрізь поголоску, что он «не стоючий ничего» доктор. Ще одна панна істеричка, не бачивши ввічі К[озловського] агітує скрізь в цім напрямку (а все з того, що пані Козл[овська] не хоче з «русскими» знайомства водити). Тепер він втратив зовсім практику, сидять без грошей і літом вертаються додому (не з доброї волі) Отже, порятуйте людей - нехай там вишлють, що слід. З щ[ирою] пова[гою] В. Д[оманицький].

ІР НБУВ, ф. І, № 39439.

---

* Листівка з агітаційними заставками про передплату на «Раду» з титульного боку та з закликком жертвувати на пам'ятник Т. Шевченку (на звороті під текстом). Мала відбиток «Ради». Адресована українською і польською мовами: «Австрія, Закопане, Jerzewo, Василь Доманицький. В. Domanicki, Zakopane».

** Листівка за формою така ж, як і попередня. Адресована по-іншому: «Австрія, Zakopane, Jerzewo, Вп. п Василь Доманицький».

*** Листівка на адресу редакції г. «Рада»: Б. Подвальная, 6, для Є. Чикаленка. Написана з обох боків блідо-бузковим олівцем, дрібним почерком. Мас 5 штемпелів: 3 - іноземних і 2 - кийських.

Джерела та література, примітки:

1. Лист В. Доманицького до М. Аркаса 22 квітня 1908 р. // Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. 468, оп. 1, спр. 7, арк. 59-61.
2. В. Доманицького у приятельському оточенні називали Вітром. С. Єфремов згадував: «З його був справді - Вітер. Надзвичайно жвавий, вічно веселий, вічно чимсь захоплений, вічно розхристаний, він раз у раз кудись поспішав» (С. Єфремов. Чистеє серце // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. - К., 1912. - С. 20)
3. Про стосунки Б. Грінченка і В. Леонтовича Є. Чикаленко писав у «Спогадах» (1861-1907) (К., 2003). - С. 311, 315-316.
4. Леонтович Володимир Миколайович (1866- 1933) - письменник, громадський діяч, видавець. Член українського культурного руху, земський діяч, до 1917 р. - радник Лубенського повітового та Полтавського губернського земств, почесний мировий суддя. Член ТУП та київської Громади, у 1906 р. - один з трьох видавців «Громадської думки», член редколегії газети.
5. Грінченко Борис Дмитрович (1863 - 1910) - письменник, педагог, редактор-видавець, публіцист, бібліограф, вчений. Брав активну участь у підготовці видання щоденника «Громадська думка», був редактором «Ради» (№ 1 - 5, 1906), редагував місячник «Нова громада» (1906). Є. Чикаленко писав П. Стебницькому про свою зустріч і перемовини з Б. Грінченком на початку 1908 р.: «До Грінченка я теж отсе недавно ходив. Кажу йому, що я всім розкажу, що Грінченко не хоче писати, а Ви (Грінченко) розкажете, що ми Вас виперли з редакції. Довго розмовляли, перебірали все пережите за 1906 рік і нарешті (признаюся між нами) я злякався, що він знов схоче увійти в редакцію. Я нічого не маю проти того, щоб він писав, але Боже борони пускати його близько в склад редакції. Се ж знов мені доведеться їхати в санаторію лічитись од неврастенії... Як згадаю пережите, аж страшно стане» (ІР НБУВ, ф. III, № 52903).
6. Мався на увазі Модест Пилипович Левицький (1866 - 1932) - лікар, публіцист, громадський діяч і письменник. Працював лікарем у Ковелі, Білій Церкві, Радзивилові. У «Раді» публікував новели, переклади. Автор окремих брошур - «Рідна мова», «Десять заповідей здоров'я», «По закону», збірок художніх творів.
7. «Кіевская Старина» - перший історичний щомісячний журнал російською мовою, що виходив у Києві у 1882 -1906 рр. Орган Історичного товариства Нестора-літописця, згодом - неофіційний орган київської Громади. Його засновники - Ф. Лебединцев (перший редактор), В. Антонович, О. Лазаревський, П. Лебединцев, П. Житецький. Друкував історичні, археологічні, етнографічні, літературознавчі матеріали. З 1897 р. отримав дозвіл друкувати белетристичні твори українською мовою, при редакції у 1899 р. була заснована українська книгарня.
8. Мається на увазі Матушевський Федір Павлович (1869 - ?1919) - громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Редагував «Громадську думку» (1906, № 105 - 190), був співробітником «Кіевской Старини», «Ради», «Української життя», «Нової громади».
9. «Рідний край» - політичний, економічний, літературний і науковий часопис, що виходив у Полтаві, Києві та Гадячі Полтавської губернії у 1905 - 1916 рр. Видавці - Г. Маркевич (1905-1906), Г. Маркевич і О. Косач (1907), О. Косач (1907 - 1916). Редактори у різний час - М. Дмитрієв, Г. Коваленко, О. Косач та ін. На його сторінках публікувалися Леся Українка, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Л. Яновська, Д. Яворницький та ін. Вперше у ньому як поет дебютував молодий П. Тичина.
10. «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ) - літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний щомісячний журнал, що виходив у Львові (1898-1906, 1922-1932) та Києві (1907-1914, 1917-1919). Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів «Зоря» та «Житє і слово».
11. «Рідна справа - Думські Вісти» - українська газета, яку видавала українська парламентська фракція в II Державній думі. Виходила з квітня до 6 червня 1907 р. двічі на тиждень. Всього побачило світ 12 чисел видання. Редактор-видавець - С. Нечитайло, пізніше - М. Хотовицький, фактичний редактор - В. Доманицький.
12. У «Раді» були опубліковані статті про кооперацію Л. Жебуньова. «До уваги товаришам крамницям, позичковим касам, артілям та инш. Коопераціям» (Рада, 1908, № 38, 15 лютого, с.1); М. Левитського «Спілка (робоча артіль) шевців у Єлизаветі» (Рада, 1908, № 46, 24 лютого, с. 3); Кооперація і українське студентство (Рада, 1908, № 78, 3 квітня, с. 3); «Товариство для запомоги кооперативній справі в Росії» (Рада, 1908, № 84, 10 квітня, с.1); Кметя (Зборовського І.) «Яланецьке потребителське товариство» (Рада, 1908, № 65, 18 березня, с. 2) та ін.
13. «Jerzewo» - пансіон у Закопаному, в якому лікувався В. Доманицький.
14. Маються на увазі статті Є. Чикаленка «Земельне питання і дума», що публікувалися в «Раді» (№ 39, 16 лютого 1908 р., № 40, 17 лютого, № 41, 19 лютого, № 44, 22 лютого, № 45, 23 лютого). У них автор розглядав законопроекти фракцій Державної думи з аграрного питання та давав їм свій коментар.
15. Йдеться про статтю Ф. Матушевського «Про хуторі», що публікувалася у двох числах газети «Рада» (№ 71, № 73). Підписана ініціалами Ф. М.
16. Йдеться про статтю Просвітянина (С. Шелухина) , яка так і називалася та публікувалася

в газеті у шести частинах: № 45, 23 лютого, № 50, 29 лютого, № 52, 2 березня, № 53, 4 березня, № 57, 8 березня, № 61, 13 березня.

17. «Народное богатство» - с/г щомісячний журнал, безкоштовний додаток до щотижневої газети «Народное слово», що виходила у СПб у 1907 р. З економічних видань за той час відомі «Економ» - загальний сільськогосподарський листок об'яв для всієї Росії, що виходив у Ризі у 1901-1914 рр., та «Економика и жизнь» - вісник торгівлі і промисловості, виходив щотижня у СПб у 1906 р. Видавець - товариство «Экономия и жизнь».

18. Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) - історик, політик, публіцист. Друкувався у ЛНВ, польських збірниках, «Записках НТШ», на сторінках «Ради» під псевдонімом В. Правобережець.

19. Брошуру В. Доманицького «Як хазяюють селяне по різних краях» було видано у Києві у 1908 р. видавництвом «Селянська книжка».

20. Йдеться про українську книгарню колишньої редакції «Кієвской старини», що знаходилася у Києві на вул. Безаківській № 8. Продавала усі книжки, які видавалися українською мовою, мала безкоштовні каталоги.

21. Датське місто Вайле.

22. Бородаєвський Сергій Васильович (1870-1942) - український кооперативний і громадський діяч, від 1896 р. працював у відділі дрібного кредиту Державного банку, потім - секретарем С.-Петербурзького відділення Московського комітету для сільських кооперативів, старшим ревізором в Управлінні дрібного кредиту, членом його центрального комітету. До 1917 р. - директор департаменту Міністерства торгівлі й промисловості, голова Всеукраїнського союзу виробничих кооперативів «Трудсоюз».

23. Йдеться про Степаненка В. П. (1855? - поч. 1930-х рр.), який 20 років завідував книгарнею «Київської Старовини», був громадським діячем та популяризатором української книжки, педагогом за освітою.

24. Рагуза - адміністративний центр провінції в південній Сицилії на р. Ермініо.

25. «Діло» - найстаріша галицька газета, багаторічний єдиний український щоденник. Виходила у Львові у 1880-1939 рр, спочатку двічі, потім тричі на тиждень, а з 1888 р. - щоденно.

26. Чикаленко Марія Вікторівна (1863-1933) - громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої громади, перша дружина Є. Чикаленка.

27. Йдеться про брата В. Доманицького - Платона Доманицького (1881-1944 чи 1948) - помічника Василя у діяльності в с. Колодистому. З 1907 р. він очолив кредитне товариство села, був кооперативним інструктором Уманського земства, членом правління «Союзбанку».

28. Йдеться про Требинську М. М. (Євреїнову) - відомого лікаря, письменницю, громадську діячку. Родина Требинських жила в одному будинку з родиною Чикаленків і також брала активну участь у громадсько-культурному житті Києва: у їхній оселі збиралися відомі письменники, громадські діячі, влаштовувалися шевченківські вечори, журфікси.

29. Мається на увазі Аркас Микола Миколайович (1853 - 1909) - культурно-освітній діяч, історик, публіцист, що проживав у м. Миколаєві. Створив за однойменною поемою Т. Шевченка оперу «Катерина», науково-популярну «Історію України-Русі» (1908). Є. Чикаленко просив у М. Аркаса, з яким листувався у 1903-1908 рр., 1500 примірників його «Історії» для додатку річним передплатникам (ДАМО. - Ф. 468. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 35).

30. Хоткевич Гнат Мартинович (1878-1938) - український письменник, громадський діяч і бандурист. Після 1905 р. змушений був виїхати до Галичини. Там організував театр, влаштовував концерти.

31. Йдеться про публікацію Г. Хоткевичем в газеті «Діло» «Листа до редакції «Ради» (1908. - Ч. 61. - 18 березня. - С. 2). У ньому прозвучала відповідь на фейлетон В. Доманицького у «Раді», що публікувався у рубриці «Листи з-заграниці» (№ 40, 17 лютого), частина його присвячувалася «галицьким чудасіям» правопису. Оскільки редакція київської газети не надрукувала кореспонденції Г. Хоткевича, він умістив її у газеті «Діло». Автор розкритикував не лише «сміховинки» В. Доманицького, а й «русиноїдство» «Ради» в цілому, яке, на його думку, завдавало великої шкоди загальній українській справі. Називав галицький правопис - особливістю мови того регіону, що складався в певних історичних умовах, а тому не мав ніяких підстав для глузування. Він докоряв не стільки В. Доманицькому, скільки редакції газети, яка формувала відразу до усього галицького і тим само будувала «кордони в душах людей».

32. Відповідь Г. Хоткевичу дав у «Раді» О. Попов (№ 67, 20 березня, с. 4). Він спростовував звинувачення свого опонента, називав їх безпідставними, а Галичину - старшою сестрою Наддніпрянщини, до якої там завжди ставилися з повагою.

33. У той період у «Ділі» публікувалися статті з висвітленням проблем Наддніпрянської України: «Перший всеросійський кооперативний з'їзд» (1908, ч. 124, 5 червня), «Російські українці про «славянське братане» (ч. 128, 10 червня), «О українську школу» (ч. 133, 17 червня), «Промінь світла» (ч. 136, 19 червня), «Рускій язык родной для малорусского дитяти» (Розмова про мову) (ч. 137, 22 червня), «Сучасний стан українства на Лівобережній Україні» (ч. 160, 20 липня), «Про київську старовину та її розкопки» (ч. 163, 23 липня) та ін.

34. В. Доманицький відгукнувся на пропозицію Є. Чикаленка і опублікував у 1908 р. у

«Раді» цикл статей про відродження у словаків: «Словаки. Про їх життя та національне відродження» (№ 276. - 3 грудня. - с. 1-2); «Словаки. Дещо про словацьку минувшину» (№ 277. - 4 грудня. - С. 2-3; № 278. - 5 грудня. - С. 2-3); «Словаки. Давніший період» (№ 281. - 10 грудня. - С. 2-3); «Словаки. Новіша література» (№ 282. - 11 грудня. - С. 2-3).

35. Йдеться про працю «Авторство Марка Вовчка», що була опублікована у ч. 84 «Записок НТШ» (1908).

36. Очевидно, автор мав на увазі статтю в «Раді» В. Щербаківського «Листи з подорожі» (1908, № 37, 14 лютого, с. 2-3; № 56, 7 березня, с. 2-3), цілий цикл статей В. Піснячевського, що називалися «3 подорожі» (№140, 144-147, 160, 161, 169) та П. Капельгородського «Листи з Кавказу» (№ 159, 160, 161).

37. У «Раді» (№ 158, 10 липня) повідомлялося про трагічну смерть М. Дмитрієва (1867-1908) - громадського діяча, публіциста, мецената, адвоката. Він загинув 6 липня, рятуючи дівчинку, потопаючу у р. Псьол.

38. Мався на увазі Флоринський Тимофій Дмитрович (1854-1919) - російський вчений-славіст, візантолог. Один з теоретиків українофобства. З 1909 р. - голова Київського тимчасового комітету у справах друку.

39. Мався на увазі Піхно Дмитро Іванович (1853-1913) - російський правознавець, економіст, публіцист і громадський діяч. Редактор газети «Киевлянин» (1878-1907, з перервою). Після 1905 р. очолював київське відділення чорносотенної організації «Союз русского народа».

40. Йдеться про позичково-ощадне товариство у с. Колодистому Звенигородського повіту, статут якого був затверджений у березні 1902 р., а діяльність розпочалася 7 жовтня того ж року. У 1905 р. воно збудувало народний дім і отримало від Державного банку позику в 1 тис. руб., у 1906 - 2 тисячі. Спочатку об'єднувало 145 членів. У 1910 р. до нього входило вже 9 сусідніх сіл. До 1907 р. В. Доманицький був його секретарем і фактичним головою.

41. «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг» - видавничче товариство, засноване у Петербурзі у 1898 р. У різні роки його очолювали Д. Мордовець, О. Русов, П. Стебницький, О. Лотоцький, Г. Голоскевич. Щорічно видавало 6-8 брошур, за 20 років існування видало 80 брошур загальним накладом понад 1 млн. примірників.

42. Йдеться про науково-популярну «Історію України-Русі» М. Аркаса, що вийшла на початку 1908 р. у С.-Петербурзі.

43. Мався на увазі Стебницький Петро Януарійович (1862-1923) - громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Один із керівників української Громади у Петербурзі, секретар, а потім голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг, співредактор першого та другого видань «Кобзаря», брав участь у виданні енциклопедії «Український народ в его прошлом и настоящем». Друкувався в «Раді», ЛНВ, «Київській Старине», «Новій громаді», «Селі», «Засіві», «Українській жизни» та ін. Автор збірника фейлетонів «Під стелями Думи», співавтор праці «Украинский вопрос», споминів та віршів.

44. М. Аркас писав В. Доманицькому: «Я оце напишу д. Степаненкові і ті гроши, які у його є за ті примірники, що залишилися в його не продани, нехай цілком ідуть на друге видання. Таким побитом ми позбавимось клопоту позичання і матимемо готові гроші на видання». (ІР НБУВ, ф Х, № 30320).

45. Мова йде про «Альбом історичних портретів», що вийшов у двох випусках у 1909-1910 рр. з портретами Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, князя Федора Ольгердовича, Лятишівної, Виговської, Палієвої та Магдаліни Мазепової.

46. Очевидно, йдеться про «Українську хату» - критичний і громадсько-публіцистичний місячник поступово-демократичного напрямку, орган молоді української інтелігенції. Виходив у Києві з березня 1909 до вересня 1914 р. під редакцією П. Богацького і М. Шаповала.

47. Бородай Олександр Іванович (1844-1914) - український громадський діяч, родом із Полтавщини, випускник кадетського корпусу, офіцер. Після закінчення політехнічного інституту здобув фах інженера-електротехніка і в 1870-х рр. емігрував до США, де прожив 20 років, називав себе «українським гайдамакою». Там змінив прізвище Бородаєвського на Бородая. Із поверненням на батьківщину працював в американському електротехнічному товаристві у Петербурзі, брав активну участь у житті української Громади.

48. Коваленко Олекса (1880- 1927) - поет, автор збірок «Спів солов'я», «Срібні роси». Керівник видавництва «Ранок» у Києві, упорядник альманаху «Терновий вінок» (1908).

49. Аркас Микола Миколайович (1888-1938) - український громадсько-політичний діяч, режисер і драматург, син М. Аркаса. Полковник армії УНР, командир II-го кінного Переяславського полку у II Волинській дивізії. У 1920-1926 рр. - актор і режисер української трупи у Станіславі, згодом - Коломиї, з 1926 - режисер і директор українських театральних установ в Ужгороді, автор драматичних творів.

50. Очевидно, йдеться про Маркевича Григорія (1847-1923) - громадського діяча, педагога і письменника, організатора української друкарні і книгарні, видавця українських підручників і творів українських письменників. Жив у Полтаві.

51. Курилас Осип Петрович (1870-1951) - художник-портретист, книжковий графік. Закінчив Львівську школу мистецького промислу, Краківську академію мистецтв. Подорожував Західною Європою, відвідав там кращі мистецькі музеї, був учасником виставок у Львові.

Автор полотен «Портрет дружини», «Автопортрет», «Портрет Т. Шевченка», «Гуцул», «Хлопець з вужем» та ін.

52. Йдеться про відомого художника, онука Т. Шевченка Фотія Красицького, рецензією якого на працю М. Аркаса був незадоволений В. Доманицький. Вона була опублікована в ЛНВ (1908. - Кн. 1. - С. 202-205), і критичні зауваження рецензента стосувалися в основному ілюстрацій. Його бентежило, те, що малюнки були взяті переважно із російських видань і виконані в «обрусительному стилі», наприклад, київський і галицький періоди ілюстровані в московському напрямі. Ф. Красицький називав рецензовану ним працю історією «привілованих осіб», у якій були відсутні відомості про український народ та його етнографічні особливості. Але разом з тим Ф. Красицький відзначав, що «Історія України-Русі» демонструє ширій патріотизм її автора, який був винен лише в тому, що, не маючи ґрунтовних знань, взявся до серйозної справи, а редактор В. Доманицький замість того, щоб допомогти аматорові звернутися за консультаціями до спеціалістів, «допоміг д. Аркасу зробити Українцям отсю ведмежу прислугу», тобто видати таку недосконалу працю (С. 205).

53. Архипенко Євген (1884 - 1959) - вчений-агроном, видавець журналу «Українське бджільництво» у Петербурзі (1906 - 1909), один із редакторів українського хліборобського ілюстрованого часопису у Києві - «Рілля» (1910). У 1917-1918 рр. - редактор-видавець часопису «Українське пасічництво».

54. У зазначеному числі «Ради» була опублікована стаття В. Доманицького «Плетемо ретязь самі на себе...» із критикою газет, що виходили в Києві, Кам'янці-Подільському, але цуралися української мови. Автор робив закиди і тим українським авторам, які не цуралися співробітництва із зазначеними виданнями та проявляли пасивність у відродженні друкованого слова рідною мовою.

55. Гехтер Максим Григорович (1885 - 1947) - публіцист і політичний діяч. Працював відділоводом у редакції газети «Рада». Там сформувався в журналіста-професіонала. Публікувався у ЛНВ, часописах «Село», «Засів». Висвітлював теми кооперації, переселення, робітничого й сільського життя, писав рецензії на праці з економічних, національних та політичних проблем.

56. Йдеться про опрацювання відповідей на запитання анкети до передплатників, які були розіслані редакцією «Ради» на початку березня 1909 р. Є. Чикаленко у «Щоденнику» (К., 2004, т. I), у запису 21 березня 1909 р. зафіксував, що до того часу редакція отримала більше 300 відповідей з різними зауваженнями і побажаннями.

57. Русов Олександр Олександрович (1847 - 1915) - громадський діяч, публіцист, статистик, етнограф. У 1902 р. переїхав до Петербурга, працював там у страховому товаристві. 1909 р. повернувся до Києва, де працював викладачем у комерційному інституті. Автор більше 40 наукових праць з економічної статистики, співпрацював з «Громадською думкою», «Радою», подавав дописи із Петербурга, публікувався в «Киевской старине», «Рідному краї», «Новій громаді», «Світлі» та ін. виданнях.

58. Йдеться про Павловського Мефодія Івановича (1877 - 1957) - редактора, журналіста, діяча кооперативного руху. Працював коректором у «Громадській думці», секретарем і редактором «Ради» (1906, 1907 - 1909, 1910) та друкував рецензії на театральні й музичні твори. Очевидно, автор вживав езопову мову.

59. Мається на увазі Грінченко Б. Д.

60. Йдеться про Кибальчич Надію (по чоловікові - Козловську, 1878-1914) - поетесу і письменницю, що друкувалася в ЛНВ та «Раді».

61. Оповідання «Лихо» Н. Кибальчич друкувалося в «Раді» на початку 1910 р. (№ 5, 8 січня; № 6, 9 січня; № 7, 10 січня; № 8, 12 січня; № 9, 13 січня; № 10, 14 січня; № 11, 15 січня; № 12, 16 січня).

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Половець

●

ПОЛОВЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ (XI - XIII ст.)

Назва «половці» не була самоназвою окремого народу. Так називали їх на Русі. Середньовікові автори, які писали грецькою і латинською мовами, називали половців куманами або команамі. Арабські і персидські історики та географи IX-X ст. згадують країну і народ кимаків, а також кипчаків. В історичній літературі тривалий час робляться спроби етимологічного пояснення терміну «половці», але, на жаль, єдиної точки зору серед дослідників ще немає.

Перші наукові праці про половців з'явилися у 50-х роках XIX ст. Дослідників цікавив той період у житті половців, коли вони тісно почали межувати з Руссю та іншими західними державами. Результати цієї роботи були підбиті в книзі П.Голубовського «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар», опублікованої в Києві у 1883 р. і написаній на основі літописів та інших достовірних джерел.

На початку 30-х рр. XX ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і опублікованої у Празі, він оприлюднив ряд, на думку С.Плетньової, блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [1].

У 40-х рр. XX ст. питання історичної географії східноруських степів в епоху Середньовіччя вивчав В.Кудряшов, назвавши свій збірник статей «Половецкая степь» (1948). У ньому були розглянуті напрямки походів та розміщення половецьких орд у степу [2].

Важливим доповненням у вивченні проблеми стали археологічні матеріали. Масові розкопки курганів кочівників розпочалися з кінця XIX ст. Їх провели М.Бранденбург на Черкащині (в Пороссі) і З.Городцовий на берегах Північного Донця і Дону. Вони заклали основу колекції кочівницьких (у т.ч. і половецьких) давньожитностей Східної Європи. Пам'ятки кочівників XI - початку XIII ст. досліджував О.Спіцин. Надбання видатних російських археологів використали у своїх наукових дослідженнях у 50-60-х рр. XX ст. С.Плетньова та Г.Федоров-Давидов [3].

З другої половини XX ст. розпочався період активного поповнення джерельної бази на основі розкопок степових археологічних пам'яток-курганів різних епох, у тому числі і Середньовіччя. Настав новий етап осмислення накопиченого матеріалу, який, безумовно, в майбутньому закінчиться його монографічними узагальненнями.

С.Плетньова у 1990 р. опублікувала свою монографію «Половцы», яка складається з 9 глав, - наслідок багаторічного археологічного дослідження визначеної теми. Розпочинається книга висвітленням становища у східноєвропейських степах на рубежі двох тисячоліть, дослідженням історії кимаків і кипчаків, їх життя в умовах «нової батьківщини», утворення союзів орд. Окремими главами розглядається історія «чорних клубуків», діяльність орд у степах, нові половецькі об'єднання, хан Кончак, нашествя монголо-татар та останні кроки самостійних половецьких орд. На основі писемних джерел та археологічних матеріалів про історію одного із найсильніших

тюркомовних етносів епохи Середньовіччя - половців, автор по-новому висвітлює питання походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу [4].

П.Толочко у 1999 р. доповнив історіографію проблеми монографією «Кочевые народы степей и Киевская Русь», п'ята глава якої присвячена половцям і називається «Половцы и Русь». На 150 її сторінках відтворені в основному на археологічних джерелах історія, економіка і культура половецького етносу. Зазначається, що половці і Русь «упродовж двох століть перебували у постійних відносинах, які, на жаль, не сприяли їх внутрішній консолідації. Обидві сторони зустріли монголо-татарську навалу в стані внутрішньої роздробленості, що фатальним чином позначилося на їх подальших долях» [5].

У контексті зазначеного важливу роль у підготовці нашої розвідки відіграла стаття Є.Скржинської «Половцы, опыт исторического истолкования этникона», опублікована у «Византийському временнику» № 46 за 1986 р., в якій автор вирішила переглянути етимологію слова «половці», що проіснувала понад сто років. Згідно з широко визнаною етимологією, походження назви «половці» ведеться від російського «полова» (солома) - світло-жовтий, білуватий, а звідси - білявий. Є.Скржинська переконана, що розгадку етноніма «половці» потрібно шукати у сфері русько-половецьких відносин. Слово «половці» народилося на Дніпрі, на його Правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися кочівники. Термін половці з'явився дуже рано і незабаром перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»), «половий». До такого висновку прийшла автор на основі порівняльного вивчення літописів [6].

Заслуговує на увагу дослідження, опубліковане в часописі «Археологія» № 53 за 1986 р., археологів В.Отроценка і Ю.Рассамакіна «Половецький комплекс Чингульського кургану», у ньому здійснено поховання одного з половецьких ханів (хан - голова об'єднання кількох орд). У літописах неодноразово згадуються половецькі хани, яких іменують князями або ж великими князями. Поховання половецького хана за своїми основними характеристиками наближається до моделі «царського» поховання. Чингульський комплекс певною мірою відповідає ознакам «царського» поховання і дає можливість, окрім соціального рангу похованого, визначити рівень розвитку побуту і культури половецького суспільства на початку XIII ст. [7].

Літописну локалізацію «Половецького Степу» дає можливість уточнити вивчення історичної географії та залучення археологічних джерел. Північний кордон його проходив по Лівобережжю - в межириччі Ворскли та Орелі, на Правобережжі - в межириччі Росі й Тясмина. На півдні - північнокавказькі, приазовські, кримські та причорноморські степи.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів поділяється дослідниками на чотири періоди: перший - середина XI - початок XII ст.; другий - 20-30-і роки XII ст.; третій - друга половина XII ст.; четвертий - перша половина XIII ст. Кожен з визначених періодів має особливості як у внутрішньому розвитку, так і відносинах з Руссю та іншими сусідами.

У перший період своєї історії половці перебували на початковій, табірній стадії кочування, характерній постійним пересуванням їх орд по степу. На початку XII ст. у житті половців відбулися значні зміни. На цей час усі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала по чітко визначеній території. У цей період половці виявилися безпосередніми сусідами Русі і не могли розраховувати на безкарне вторгнення в її межі.

Другий період половецької історії у східноєвропейських степах збігся у часі з початком політичної роздробленості Русі, який характеризувався загостренням міжкнязівських відносин і боротьбою за Київ та кращі удільні князівства. Водночас половці досягли вищого етапу свого розвитку. Завершився перехід до другого способу кочування, з'явилися постійні кордони і зимівники для кожної орди.

Третій період відзначається, з одного боку, посиленням тиску кочівників на південноруське прикордоння, а з другого - консолідацією руських сил для антиполовецьких походів. Частіше руські дружини направлялися в район Нижнього Подніпров'я, де господарювали подніпровські і лукоморські половецькі орди, які загрожували безпеці дніпровського (грецького) торгового шляху. Постійні клопоти мали русичі і з «донським союзом» половців, який постійно тиснув на прикордонні

райони Чернігівського і Переяславського князівств.

Четвертий період характеризується певною стабільністю русько-половецьких відносин. Половці на цей час минули пік своєї могутності і увійшли в стан феодальної роздробленості. За 200 років перебування у східноєвропейських степах, на думку П.Толочка, вони пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань в соціально-економічному плані і від воєнної демократії - до феодалізму. Разом з тим зазначимо, що половцям, як і їх попередникам, не вдалося утворити хоча б відносно єдину державу кочівників [8]. Отже, про половців та їх походження.

Від Іртиша до Каспію, від тайги до казахських напівпустинь у тисячокілометрових степах розкинув свої поселення і кочів'я відомий з X ст. Кимакський каганат. На той час він був міцним державним утворенням, основу якого складали племена кимаків, що розселилися по берегах Іртиша, та кипчаків, що проживали на західній території каганату. Археологічні дослідження показують, що в центральних областях Кимакського каганату йшов звичайний того часу для тюркських кочових народів процес осілости, переходу значної частини населення до землеробства і ремісничого виробництва.

Західними сусідами кимако-кипчаків були прабашкири, з якими орди кочівників мали тісні контакти. Окремі орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря, яке навіть в історичних джерелах називали Кимакським. На півночі каганату простягалися безкраї лісові простори, в яких проживали таємничі племена - гог і магог. У степах північніше Аральського моря кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами.

Арабські і персидські автори (ібн Хаукаль, аль-Масуді, аль-Марвазі, аль-Ідрісі та ін.) писали, що кипчаки кочували по Ембі і Уралу, що між кочів'ями тут було 10 днів шляху (один день - 40 км), а кимаки були знайомі з землеробством. На території проживання останніх зустрічалися розорані землі, посіви пшениці, ячменю і навіть рису. Про відносну осілість кимаків зазначені автори пишуть, посилаючись на існування добре укріплених «міст», де проживала аристократія, влаштовувалися базари і будувалися храми. Очевидно, в центральних областях Кимакського каганату відбувався звичайний для того часу процес осілости та переходу частини населення до землеробства і ремісничого виробництва [9].

Першим у списку тюркських племен назвав кимаків і кипчаків, що відокремилися від них, арабський географ ібн Хордадбех (друга половина IX ст.), який користувався при написанні своєї праці більш ранніми джерелами (можливо, навіть VII-VIII ст.). В одній із легенд викладена рання історія кимаків і кипчаків. У VII ст. кимаки кочували на землях, що були на північ від Алтаю - в Приіртишші, і входили до складу Західнотюркського і частково Уйгурського каганатів. З розпадом останніх виокремилася ядро кимакського племінного союзу, про що існує така легенда. Після смерті хана залишилося два сини. Старший очолив плем'я, молодший - Шад почав йому задрити, а потім, зробивши невдалий замах на життя старшого брата, взяв з собою рабину і втік до великої річки, де було багато дерев і численна дичина. Там вони зупинилися, зробили намет і поселилися, ходили на полювання, виготовляли одяг зі шкур соболів, білок і горностаїв. З часом до них прийшло сім чоловіків з рідного племені: перший по імені Імі, другий - Імак, третій - Татар, четвертий - Байандур, п'ятий - Кипчак, шостий - Ланиказ, сьомий - Аджлад. Ці люди пасли табуни своїх господарів, а коли пасовище закінчилося, шукаючи трави, ішли в той бік, де знаходився Шад. Побачивши їх, рабину сказала: «іртиш», тобто зупиніться; звідси річка дістала назву Іртиш. Упізнавши рабину, вони поставили там намети і залишилися на всю зиму. Коли настанала весна, пастухи послали одного чоловіка провідати своє плем'я, невдовзі він повернувся і повідомив, що вороги перебили багато людей, а решта сховалася в горах. Дізнавшись про Шада, рештки племені визнали його своїм господарем і поселилися біля Іртиша. Проїшов час, і в цій місцевості утворилося сім племен по імені названих семи чоловік [10].

Подана легенда заслуговує на увагу, бо в ній спрощена і схематично викладена, як вважають дослідники, історія утворення кимакського союзу племен. Він утворився після розпаду Західнотюркського, а пізніше Уйгурського каганатів із семи згаданих раніше племен. В епоху Середньовіччя саме такими шляхами відбувалося формування усіх степових кочових і напівкочових імперій.

Одне із племен імак (кимак) стало на чолі новоутвореного союзу, який пізніше

називався Кимакським каганатом. Зазначене плем'я в іншій транскрипції звучить як «каі», що в перекладі з монгольської мови - «гадюка». Вважають, що саме після утворення цього степового об'єднання, яке складалося з семи племен, з'явилося в степу прислів'я: «у змії сім голів» [11].

Незважаючи на перехід до осілости певної частини населення Кимакського каганату, окремі етноси, що входили до нього в X ст., продовжували вести звичну для них форму існування - кочового тваринництва. Особливо прихильними до кочового способу життя були кипчацькі орди. Для випасу табунів, які збільшувалися з кожним роком, необхідно було нове пасовище. Тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кипчацького кагана, закінчився. Багата аристократія захоплювала кочові маршрути і пасовища. Центральна влада в кінці X - на початку XI ст. вже не справлялася з основним завданням - наведенням порядку в країні. Кипчаки вирушили на Захід, грабуючи кочів'я значно слабших сусідів. На початку XI ст., як стверджують персидські автори, вони вже були біля кордону Хорезма, а в середині цього століття приаральські степи уже називалися кипчацькими.

Разом з кипчаками в поширенні на Захід брали участь окремі орди кимаків (каі, куни) та інші племена, які входили до складу каганату. Це був період, коли шлях у донські і дніпровські степи відкрили печеніги, які пішли до візантійських кордонів, а гузи (тюрки), розбиті руськими князями, мігрували по степовому правобережжю Дніпра. Перед кипчаками та очолюваними ними ордами відкрилися неосяжні пасовища, багаті мисливські угіддя, нові держави, з яких у випадку вдалого походу можна було взяти великий відкуп, рабів, награбувати здобич.

У дніпровсько-донських степах кипчацькі та кимакські орди, знівелювавшись з іншими залишками кочувалих до них племен, утворили новий етнічний, спочатку вельми рихлий масив. Він формувався за тими ж законами, як і всі інші кочові етноси і народи давнини та середньовіччя, як декілька століть тому формувалися тут у східноєвропейських просторах давні болгари, хозари, угорці. Суттєвою особливістю цього процесу було те, що етнос, який давав назву новому етнічному утворенню, зовсім не обов'язково був у ньому самим численним. Усе залежало від вдалої історичної ситуації, енергії воєначальників та інших чинників. Отже, на початку XI ст. могутнім об'єднаним центром стали кипчаки, навколо яких згуртувалися усі розрізнені і розкидані в степах орди печенігів, гузів, а частково й залишки болгарського й аланського населення.

Нове етнічне утворення в Європі дістало назву - половці. Так називали їх на Русі, а слідом за ними й інші європейські народи: поляки, чехи, німці («плавці», «флавен»), угорці («палоч»), візантійці і болгари («кунами-кумани»). Ряд дослідників вважає, що в XI-XII ст. у південноруських степах склалися не один, а два родинно близьких етносів: куманів і половців, що об'єднали навколо себе орди кипчаків. Кумани займали землі на захід від Дніпра, де вони значно частіше, ніж половці, зустрічалися з Візантією й іншими західними державами, у хроніках яких фігурували кумани, хоча не виключено, що насправді то були половці.

На схід від куманів у басейні середньої і нижньої течії Північного Донця і в Північному Приазов'ї розміщалися половецькі кочів'я. Конкретних фактів із життя донецько-приазовських кипчаків у перші десятиліття XI ст. нам невідомо. Сусідів у той час не хвилювали події, що відбувалися усередині степних формувань. Перші згадки про них з'являються тоді, коли вихід накопиченої енергії проявився у нападі на найближчих сусідів. Для половців таким сусідом стала Русь [12].

Згідно з літописними джерелами уперше половці з'явилися на кордоні з Київською Руссю в 1055 р. [13]. Освоєння нових земель на перших порах проходило без загострення відносин із сусідями, але вже в 1060-1061 рр. вони здійснюють перші розвідувальні напади. У 1060 р. Святослав Ярославич, князь чернігівський, завдав першої поразки половцям на р. Снов. Наступного року кочівники здійснили підготовленіший і успішніший похід на Русь, залишивши про себе недобру згадку. Перші сутички на кордоні не сприяли усвідомленню всієї серйозності половецької загрози. У битві 1068 р. на річці Альта під Переяславом руські князі Ізяслав, Святослав і Всеволод (київський, чернігівський, переяславський) - сини Ярослава Мудрого - зазнали поразки.

Як зазначає П.Толочко, основну небезпеку для Русі в 60-х роках становили лівобережні половці, але з 70-х років на південному кордоні з'явилися і правобережні половці, відомі в західних джерелах як кумани [14]. У 1071 р. половці напали на міста

Ростовець і Неятин, розташовані у західній частині Поросся (річка Рось - права притока Дніпра). Наступний набіг стався в 1092 р., під час якого були захоплені міста Прилук і Посечен. У цьому ж році половці (за літописом кумани) уклали угоду і брали участь у поході князя Василька Ростиславича «на ляхи» [15].

Втім, історія свідчить, що першим руським князем, хто почав у військових цілях використовувати потенціал степняків, завжди готових до бою і пограбування, був Олег Святославич, який у 1078 р. утік від Всеволода Ярославича в Тмутаракань і потім «приведе... поганые на Рускую землю» [16]. Полки Всеволода були розбиті, після чого Олег, якого в «Слові о полку Ігоревім» образно названо «Гориславичем», неодноразово приводив половців на Русь.

На початку XI ст. нових кочівників русичі називали половцями, незалежно від того, де розміщалися їх орди - на річці Буг чи Донець, але в XII ст. літописці називають половців ще і команамі, при цьому не зазначаючи яких - західних, східних чи усіх. Тому складається враження, що всі половці були команамі. Однак насправді на початку їх історії в східноєвропейських степах поділ був цілком реальним і помітним, хоча, звичайно, половці, команди (кумани, куни) і групи печенігів, гузів, болгар та інших етносів, що вливалися в їх орди, постійно перемішувалися один з одним, ходили в спільні походи, укладали мир і для сучасників нічим не відрізнялися.

Разом з тим джерела дають підстави стверджувати, що уже в 60-х рр. XI ст. закінчився період «визначення батьківщини» у шари-кипчаки (половці), які зайняли землі по Донцю, нижньому Дону і Приазов'ю, а згодом, на початку 70-х рр., - у команів, що кочували в степах, раніше зайнятих західними ордами печенігів. Упорядкувавши свої внутрішні відносини, вони, як пише С.Плетньова, розпочали зовнішньополітичну діяльність з нападів на руські пограничні землі. Мали місце також укладання військових союзів. При цьому тільки з вини руських князів, здатних на політичні інтриги та авантюри, половці неодноразово нападали і успішно грабували беззахисні, ворогуючі одне з одним руські князівства [17].

Взагалі 90-і рр. XI ст. були характерні загостренням відносин з половцями. На цей час кочівники консолідувалися в могутні об'єднання - орди, яким виявилися тісними їх кордони кочів'я. Уособленням злих сил на Русі стали хани Боняк, якого в народі називали Шолудивим, і Тугоркан, прозваний у народному епосі Змієвичем. Середньовічні автори вважали їх надзвичайно войовничими. Після смерті Всеволода Ярославича (1093) і приходу на київський престол Святополка Ізяславича половці зажадали підтвердити умови попереднього миру. Не проявивши політичної мудрості, Святополк (син Ізяслава Ярославича, 1050-1113) наказав замкнути половецьких послів у погребі, що було рівнозначно розриву мирних відносин і оголошенню війни.

Половці негайно обрушилися на Київську землю усією своєю могутністю. На р. Стугна біля міста Триполе князі зазнали поразки. Багато воїнів загинуло, а брат Володимира Мономаха - Ростислав потонув при переправі. Масштаби половецького вторгнення цього разу були такими значними, що сприймалися народом як Божа кара за гріхи. 1094 р. половці, союзники Олега Святославича, дійшли до Чернігова і теж розпочали воювати і грабувати його околиці. Літописець зазначав, що Олег не тільки не організував відсічі, а навіть заохочував їх до цього. Літописець зазначає: «Половце же начаша воевати около Чернигова, Ольгове не възбраняюще, бо бе сам повелел им воевати» [18]. Далі в літопису зазначається, що це вже третій раз наводив Олег половців на Русь.

У 1095 р. фатальною помилкою князів Святополка і Володимира було вбивство половецьких ханів Ітларя і Китана, які прийшли до Переяслава просити миру, після чого розпочалися нові половецькі вторгнення на Русь. Напад здійснювався по всьому фронту південноруського прикордоння. Хан Куря і хан Тугоркан воювали в Переяславській землі, а хан Боняк здійснив напад на Київ і спалив його південні передмістя [19]. Перемога під Переяславом, де було вбито Тугоркана, не дала бажаних результатів. Без спільних зусиль усіх руських князівств перемогти половців було неможливо. Особливо лютував хан Боняк, який уклав угоду з донецькими половцями для спільного походу на Переяславську землю і все своє довге життя мстив за смерть Тугоркана.

Лише на початку XII ст. переяславському князеві Володимиру Мономаху вдалося об'єднати зусилля руських князів для успішної боротьби з половцями. П'ять блискучих

об'єднаних походів у степ (1103, 1105, 1107, 1111, 1116) привели до того, що Мономах «пів золотим шоломом Дон, загнаша окаянных за Дон, за Волгу, за Яік» [20]. Під час цих походів руські дружини оволоділи містами Шаруканем, Сугровом і Баліном. Звичайно, половці наносили відповідні удари по руських дружинах, але вони не давали бажаних результатів. В.Мономах широко використовував дипломатичні відносини, вів сепаратні переговори, вдавався до шлюбних союзів, про що з гордістю писав у своєму «Повчанні...».

Антиполовецька боротьба успішно продовжувалася і за часів правління синів Мономаха - Мстислава і Ярополка. У 1125 р. Ярополк на Сулі розгромив половців, які вторглися на Переяславщину. Немало прикрощів завдавав половцям і Мстислав. Услід за своїм батьком сини здійснювали переможні походи на лівобережних половців, сильно підриваючи їх могутність. Орда Сирчана, сина Шарукана, відкочувала від кордонів Русі на правобережжя Донця, а хан Атрак повів свою орду з берегів середнього Донця в передкавказькі степи.

Нове протистояння збіглося з другою стадією кочування половців, коли всі степові простори були розділені між окремими ордами, і кожна з них кочувала в межах визначеної території. З того часу на Русі були добре обізнані зі становищем у половецьких ордах [21].

Участь у походах на Русь брали половецькі хани Боняк, Тугоркан, Шарукан, Сугр, Ітлар, Кітан, Атрак, Кура. Не відзначалися агресивністю до сусідів хани Осень і Бегубарс. Період поділу південноруських степів між окремими ордами пов'язаний з формуванням двох половецьких угруповань: лівобережного на чолі з ханом Шаруканом та правобережного - з ханом Боняком. Вони були наслідком формування двох етносів - шари-кіпчацького на Лівобережжі і кумацького на Правобережжі [22].

Завершення другого етапу в історії половців збіглося з початком політичної роздробленості Русі. В умовах загострення міжкнязівських відносин, суперництва за київський престол боротьба з половцями відійшла на другий план. Походи окремих дружин у Степ не давали вирішальних перемог. Представники чернігівських Ольговичів, як і інші князі, більше дбали про те, як використати половців у боротьбі за Київ, ніж про забезпечення руських кордонів від їх вторгнення.

У середині XII ст. до боротьби за великокнязівський стіл включилися Ізяслав Мстиславич (київський), Юрій Долгорукий (ростово-суздальський) та чернігівські князі, які активно використовували половецькі орди. У 1146 р. орда Єльтукова підтримала Ростислава Ярославича, якого витіснили з Рязані сини Юрія Долгорукого. У 1147 р. орда Таксобича підтримала чернігівських князів, а з 1149 р. орди Отперлюєвих і Таксобичів - Юрія Долгорукого, коли він місяць стояв біля старої Білої Вежі (Саркела), а з 1152 р. виступив походом на Київ проти Ізяслава Мстиславича і його брата Ростислава [23].

Умовою участі половців у міжкнязівській боротьбі було пограбування і розорення руських міст і сіл, про що свідчать літописні повідомлення: «Половцем же пришедшим в город (Чернігів. - **В.П.**) много полона взяша...», а під Путивлем «много волости разориша» [24]. Політична роздробленість Київської Русі привела до того, що боротьба з половцями не входила в першочергові завдання князів, але декілька походів, ініційованих київським Ізяславом Мстиславичем, відбулося. Успішним був похід його сина у 1152 р., коли на річках Углі і Самарі половці зазнали поразки. Руські дружини захопили багату здобич і визволили полонених.

50-і - 60-і роки XII ст. характеризувалися посиленням тиску половців на Русь. З ними довелося зіткнутися навіть колишнім союзникам. Юрій Долгорукий, ставши київським князем, у 1155 р. змушений був відбивати половців з Поросся, де князував його син Василько. Незадоволені були й чернігівські князі, коли під час князювання Ізяслава Давидовича в Києві, половці господарювали на їх землях, «як у себе вдома». Об'єднані дружини київських князів Ростислава Мстиславича і Мстислава Ізяславича здійснювали великі походи в степ, у глибинні райони половецького кочів'я.

Київський князь Ростислав у 1168 р. закликав 12 південноруських князів зі всіма своїми полками виступити на захист від половців знаменитого «шляху із варяг у греки». Мстислав Ізяславич у 1169 р. зібрав під свої знамена 14 князів, завдавши нищівної поразки половцям біля Чорного лісу і захопивши їх вежі на ріках Углі і Сніпороді, полонених, табуни коней і худоби, визволивши з неволі багато християн [25].

У 70-х рр. XII ст. половці продовжували втогратися у межі Поросся, особливо

багато зла заподіяв хан Кончак. Мечем і вогнем він пройшовся по руських поселеннях у 1178 році. Дещо поліпшилося становище на Русі під час князювання Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича у 1180-1194 рр. Першу велику перемогу вони здобули під Києвом, на лівому березі Дніпра в 1180 р. Дивом уник полону хан Кончак, якому вдалося в останню мить разом зі своїм союзником новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем утекти в Городець, а потім - у Чернігів. Два половецькі хани - Козел Сатанович і Елгута, брат Кончака, були вбиті, два сини Кончака разом з чотирма половецькими воєначальниками потрапили у полон.

Наступна битва з половцями відбулася на р. Орелі в 1183 р., де князі-співправителі Києва Святослав і Рюрик разом з переяславським Володимиром Глібовичем, розгромивши кочівників, взяли в полон хана Кобяка Карлівича з двома синами, воєначальників Ізая Білюковича, Товлія з сином, його брата Бокмиша, Осалука, Барака, Тарха, Данила, Сдвака Кулобичого, Корязя Колотановича, Тарсука та інших [26].

Успішна боротьба з половцями у 80-х рр. була затьмарена поразкою Ігоря Святославича в 1185 р. на річці Каяла. Зібравшись наспіх і не повідомивши київського князя Святослава Всеволодовича, він виступив у степ, де згодом був розбитий і полонений [27]. Дослідники вважають, що в добре організованій системі оборони Русі, створеній Святославом і Рюриком, після поразки Ігоря утворився прорив, в який негайно ринулися донецькі половці. Чернігівська земля перетворилася на арену розбою і пограбувань. Київським князем Святославу і Рюрику вдалося стабілізувати ситуацію лише у 1190 році.

Останнє десятиріччя XII ст. пройшло у взаємних сутичках, які не переростали у великі битви. Половці не проривалися далі Поросся, а походи в степ здійснювалися силами чорних клобуків і південноруських дружин. Час об'єднаних походів руських князів на половців і великих облавних нападів останніх на Русь відійшов у минуле.

Початок XIII ст. характеризується тенденцією до примирення сторін. Як вважає П.Толочко, це пояснюється смертю грізного Кончака та приходом на ханський трон його сина Юрія, який не був прихильником русько-половецької ворожнечі. До того ж, судячи по імені, він був християнином [28]. Головною дійовою особою половецької історії першої половини XIII ст. був хан Котян. Він очолював декілька орд, які входили до західної вітки половців [29]. Хан Котян запросив південноруських князів взяти участь у битві з монголо-татарами в 1223 р. на річці Калка. Як тесть Мстислава Мстиславича Удатного, він підтримував свого зятя за те, що той, відповідно до установленої практики, дозволяв половцям грабувати Галицьку землю.

На запрошення західноруських князів половці в 1205, 1219, 1226, 1228 рр. брали участь у міжусобній боротьбі. У 1228 р. хан Котян надавав допомогу київському князю Володимирі Рюриковичу, яка мало чим відрізнялася від набігу [30]. У 1234 р. хан Котян розорив Поросся та околиці Києва.

Д.Расовський писав: «Уже з давніх пір і руським, і західноєвропейським історикам багато клопоту завдавали половці тим, що в руських, арабських, армянських, візантійських, мадярських і німецьких джерелах вони згадуються під різними іменами: у руських - половці, в арабів і взагалі в мусульманській писемності - кипчаки, кафчаки, в армян - хардак, у візантійців - кумани, у мадяр - куни, кумани, у німців - фалони, фальви або, як і в останніх західноєвропейських джерелах, комани, кумани. Поляки і чехи знають половців і в руському найменуванні - плавці, плауші (без звичного руського повноголосся) і в загальнолатинському - комани» [31].

Є.Скржинська вважає, що задовільне пояснення суто руського слова «половці» можуть дати тільки давньоруські джерела, літописи. Слово «половці» - не самоназва і взагалі не етнічна назва тюркського кочового народу в буквальному значенні даного поняття. Про це пише давньоруське джерело: «Кумани, рекше Половци». Вірогідно, самі половці називали себе куманами. Так, в Іпатіївському, Хлебніківському, Погодинському і Радзивіллівському списках «Повісті временних літ» половці називаються куманами, але тим не менш руські книжники користувалися терміном «половці» [32].

Аналіз літописів про вторгнення половців у межі Русі показує, що найчастіше вони діяли на Лівобережжі Дніпра. Праву сторону Дніпра літописець називає руською. Тому є всі підстави вважати, пише Є.Скржинська, що слово «половці» родилося на Дніпрі, на Правобережжі, куди з «оного поля» постійно вривалися страшні кочівники.

Люди інших земель навряд чи могли зв'язувати слово «половці» з поняттям «пол» або «он-пол». Термін «половці» з'явився рано і скоро перестав сприйматися як похідний від «пол» («он-пол»). Можливо, в подальшому його стали пов'язувати з більш зрозумілим «половий» [33].

Зазвичай половців зображають жовтолицими, чорноволосими, скуластими і косоокими - типовими монголоїдами. Такими вони постають у наукових статтях, популярних і художніх творах, на книжкових ілюстраціях, на сценах і на екрані. Насправді - це помилка, вважає А.Нікітін, уже тому, що половці - тюрки, тобто європеїди. Більше того, коли археологам усе ж вдавалося при розкопках степових могил з максимальною достовірністю встановити половецьку приналежність поховання, антропологи відновлювали вигляд людей так званого середземноморського типу - з високим лобом, тонким, з горбинкою носом, нормальними скулами та енергійним підборіддям. Можна стверджувати, що це класичний тип населення Південної Європи, яким ми знаємо його на мармових портретах імператорського Риму, по населенню Балкан і Подунав'я, а ще краще - по похованнях епохи бронзи Східної Європи на всіх неозорих просторах євразійських степів від Дунаю до Прибайкалля [34].

Нічого дивного в цьому немає. Половці належали до тюркомовної сім'ї народів, а древні тюрки завжди славилися красою. Самі половці називали себе «куманами», або «кунами», - словами, які тюркологи відносять до давньотюркського «кум» - «лебідь», «білі», «білокрилі», «лебеді». Такий переклад веде нас до тієї назви, під якою ці кочівники увійшли в історію своїх східноєвропейських сусідів. Німецьке слово «фальби», угорське «палоць», польське і чеське «плавци», вірменське «хардеш» і руське «половці» означають один і той же кольоровий відтінок - «солом'яно-жовтий», «золотистий», «білявий» - який визначає колір не шкіри, а волосся куманів. Пігментація куманів пов'язана з певним кольором очей. На відміну від решти тюрків, чорнявих і карооких, білошкірі половці поставали в золотистому німбі волосся над блакитними очима, вражаючи чорнявих і смуглих грузин, болгар і придніпровських слов'ян. Китайські хроніки прямо називають половців «людьми з білявим волоссям і блакитними очима» [35].

Така характеристика «кольорової гами» половців, викликаючи подив сучасників, виявилася для істориків свого роду «генеалогічним атестатом», допомагаючи зв'язати їх походження із загадовими дінлінами китайських хронік («білою расою Центральної Азії»). Інакше кажучи, в часовому океані половці постають як нащадки стародавніх індоєвропейців або індоіранців - «арійців», витіснених із Азії експансією монголоїдних народів. «Отуречені» дінліни втратили свою давню батьківщину, змінили мову, і після того загальнотюркський потік виніс на чорноморські береги залишки колись сильного і численого, але вже вимираючого і розмитого серед інших золотоволосого народу [36].

Відповідала вигляду і психологічна характеристика половців, яку ми зустрічаємо в різних авторів. Єгипетський історик XIV ст. Аль-Омарі з гордовитістю аристократа арабського світу писав про простоту вдачі половців, але мова його зразу міняється, як тільки він торкається їх внутрішніх і зовнішніх якостей: «Тюрки ці - один із кращих родів тюркських по своїй добросовісності, хоробрості, чесності, удосконаленню своєї фігури і благородству характеру». Подібну характеристику в XV ст. дав іспанець Педро Тафкар рабам-половцям. Відзначаючи їх природну чесність і вірність, він підкреслював, що «жоден з них не зрадить свого господаря» [37].

З часу монголо-татарської навали половці втратили свою історію. Половецьку аристократію вивезли в монголо-татарські ставки, воїни влилися у військо монгольських воєначальників, основна маса населення поступово асимілювалася в монголо-татарському етносі, придавши йому кіпчацькі риси.

Отже, у літописах згадуються близько двох десятків колективних походів русичів (з 1103 по 1193 рр.), з яких чотири останні збігаються у часі з виходом половців на Нижній Дунай на допомогу болгарам, що воювали проти Візантії. Саме в той час «русские удалцы» захопили їх табуни і залишені без охорони вежі [38]. Кожен такий похід викликав відповідні дії половців. Усього половецьких нападів на Русь дослідники нараховують 26, з яких 10 виявилися спровокованими. Вони були на підтримку родичів, помстою за зрадницьки вбитих ханів, відповідями на руські «облави». Інші походи (з 1105 по 1194 рр.) були спрямовані виключно проти торків і берендеїв, які проживали в басейні річки Рось у межах Київської землі [39]. Їх грабіжницький характер, вважає А.Нікітін, не викликає сумніву. Щодо подій 1056 р., то Всеволод Ярославич зустрівся з

половцями після того, як розбив торків біля Воїня. Торки ворогували з половцями, і, розбивши їх, руський князь виступив як союзник половців, але несподівано ситуація змінилася, бо торки попросили захисту в київського князя і були розселені на Русі, утворивши лінію оборони. З цього часу для київських князів торки стали стражами південних кордонів і надійними союзниками в боротьбі з половцями, тоді як для половців вони залишалися біглими рабами, яких потрібно було повернути і покарати. Протягом сотні років половці постійно зверталися до київських князів з проханням віддати їм торків і отримували відмову. В цьому, на думку А.Нікітіна, і полягала суть конфлікту, тому що за торків заступалися київські князі, а чернігівські - незмінно проводили провізантійську, антиполовецьку політику [40].

Аналіз відносин половців з київськими князями свідчить, що тільки у трьох походах: 1061 р. - коли відбулася перша сутичка руських з половцями; 1068 р. - коли об'єднані сили руських князів Ізяслава, Всеволода і Святослава були розбиті Шаруканом, після чого сам Шарукан потрапив у полон до Святослава під Черніговом; і 1071 р. - причини і обставини якої не зовсім зрозумілі дослідникам.

Після 1068 р. між Святославом Ярославичем і Шаруканом був укладений договір, скріплений першим русько-половецьким шлюбом. Є підстави вважати, що Святослав одружив тоді свого сина Олега, родоначальника «ольговичів», з дочкою Шарукана, сестрою Атрака. З того часу і упродовж всього наступного періоду чернігівські князі та донські половці, очолювані Шаруканідами, зміцнювали дружні і родинні зв'язки, проводили політику «зростання» Русі зі Степом. Окремі історики стверджують, що то була єдино правильна політика дотримання національних інтересів народів, бо Русь спокон віків була відкрита Степу і Сходу - як для притоку свіжих сил, так і для розвитку торгівлі і поширення свого політичного та культурного впливу на Степ. До того ж союз із половцями-несторіанами для Русі був єдиним гарантом національної незалежності від мусульманської експансії зі Сходу та від колоніальної політики Візантії з Півдня.

Для Константинополя половці були не тільки ідеологічними і політичними противниками, а тому стримувати кочівників, відвертати їх сили мусили київські князі, потомки Всеволода Ярославича, «Мономашичі», пов'язані родством з імператорським домом і керовані греками-митрополитами.

І останнє. Висунутий рядом істориків лозунг «половецької небезпеки», м'яко кажучи, не завжди відповідав дійсності. Половцям не потрібні були ні руські, ні візантійські міста. Куди б вони не йшли, де б не воювали, вони незмінно поверталися в рідний степ, перериваючи навіть військові дії, коли наступала пора літніх кочівок. А.Нікітін наводить у своєму дослідженні слова одного з глибоких знавців історії половців Д.Росовського, який писав, що: «З силами значно більшими в числі за своїх союзників - русичів, половці не раз вступали в Київ, однак вони ніколи не намагалися використати своє переважне становище, щоб залишитися там...» [41]. З Кавказу, із-за Балканських гір, із Києва і ще більш далекого Володимир-на-Клязьмі половці незмінно поверталися в причорноморські степи, і в цьому плані слова, що увійшли в епос, одного з видатних половецьких ханів Атрака про те, що «краще на своїй землі лягти кістьми, ніж на чужині славним бути», можуть служити епіграфом до всієї двохсотвікової історії половців.

Таким чином, цілісної картини походження і життя половців нікому з дослідників ще не вдалося скласти. Усі вони задовольнялися розглядом лише окремих шматочків, які створюють її мозаїку. Втім, якщо зібрати навіть усе, що залишилося, то й тоді перед нами будуть лише окремі, дуже невеликі фрагменти загального панно.

Джерела та література:

1. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 4.
2. Кудряшов В.К. Половецкая степь. - М., 1948.
3. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 5.
4. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 158.
5. Плетнёва С.А. Вказана праця. - 206 с.
6. Див.: Скржинская Е.И. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. - Т. 46. - С. 268-270.
7. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургана // Археология. - К., 1986. - Вып. 53. - С. 14-35.

8. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. - С. 111-115.
9. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 28-29.
10. Див.: Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - Алма-Ата, 1972. - С. 35-38.
11. Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племён европейских степей в первой половине XI в. // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. - Алма-Ата, 1980.
12. Див.: Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 40-41.
13. ПСРЛ. - Т. 2. (Летопись по Ипатьевскому списку). - М.-Л., 1964. - Стб. 215-216.
14. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 129.
15. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 42.
16. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 191.
17. Див.: Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 44.
18. Летопись по Ипатьевскому списку. - С. 158.
19. Див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 131.
20. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 215-216.
21. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 113.
22. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 95.
23. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 134-135.
24. Летопись по Ипатьевскому списку. - С. 315.
25. ПСРЛ. - Т. 2. - С. 369.
26. Там само. - С. 427.
27. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 140.
28. Там само. - С. 141.
29. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 169.
30. Толочко П.П. Вказана праця. - С. 141.
31. Росовский Д.А. Половцы. Ч. I. Происхождение половцев. - 1935. - VII. - С. 252.
32. Див.: Скржинская Е.И. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. - Т. 46. - С. 268-270.
33. Там само. - С. 256.
34. Див.: Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. - 1988. - № 10. - С. 13.
35. Там само. - С. 14.
36. Там само.
37. Там само. - С. 13.
38. Там само. - № 9. - С. 48.
39. Див.: там само. - С. 49.
40. Там само.
41. Там само. - С. 48.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

●

ЛЮБЕЦЬКА ВОЛОСТЬ НАПРИКІНЦІ XV - НА ПОЧАТКУ XVI ст.

Із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Великого князівства Литовського прикордонне становище регіону змусило Литовську державу посилювати «українні» замки-міста, серед яких ключову роль відігравав старовинний Любецький замок. Це зумовило головну особливість розвитку міста, не стільки як центру торговельної та промислової діяльності, скільки як військової фортеці, котра б захищала край від татарських набігів. Держава перетворила Любеч у своєрідний центр військової організації регіону, зобов'язавши до військової служби різні категорії місцевого населення. Протягом другої половини XV - середини XVI ст. відбувалось оформлення цієї спільноти у повноцінну військовослужбову спільноту - служебну [1] шляхту Любецької волості.

Крім того, навіть невеликі замки мали неабияке колонізаційне значення. Через них місцеве населення відчувало свій зв'язок з державою, що не давало йому розсипатись «по лицю землі от первого татарского погрома» [2, с.21,84; 3, с.305-306]. За висловом О.Єфименко, київські «окраїни» являли собою цілий ланцюг великих королівщин, які відокремлювали Литовську державу від решти світу [4, с.23]. Серед відроджених за часів Литовської держави прикордонних замків Любеч мав захищати північні кордони Київського воєводства. Цікаво, що на думку М.Владимирського-Буданова, система «українних» господарських замків існувала «від часів Київських князів Рюриковичів і перших литовських князювань». У Київському воєводстві відтоді збереглися три лінії оборонних замків. Перша, північна, проходила по р. Дніпру та Прип'яті (Любеч, Мозир, Овруч); друга починалася біля верхів'їв р. Росі та Тетерева і йшла вглиб країни (Остер, Київ, Житомир); третя, південна, починалася від нижньої течії Дніпра і через верхню течію Бугу йшла до Дністра (Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлав). Цю лінію завершували на Поділлі Бар і Кам'янець. Існувала ще одна, четверта лінія давньоруських укріплень по р.Сулі, але за литовських часів вона була покинута напризволяще [5, с.74-75].

У 1471 р. було ліквідоване старе київське князіння та утворене воєводство, на тоді київському воєводі підлягало вісім «українних» замків чи так званих «пригородів» - Житомир, Канів, Овруч, Остер, Любеч, Черкаси, Звенигород, до 1500 р. - Путивль [6, с.63; 7, с.85; 8, с.92]. О.Єфименко згадувала вісім «українних» замків Київського воєводства - Любеч, Остер, Переяславль, Канів, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Білу Церкву [4, с.23]. М.Довнар-Запольський нараховував до 1569 р. десять «городков киевских» - Путивль, Овруч, Житомир, Любеч, Черкаси, Канів, Мозир, Остер, Чорнобиль та Білу Церкву (два останні були збудовані за наказом київського воєводи вже у XVI ст.) [9, с.11]. О.Яблоновський

називав «українними» замками Київського воєводства XVI ст. Овруч, Житомир, «столичний» Київ, за Дніпром - Остер та Любеч. Саме тут формувалися зем'янські володіння та родові «гнізда» боярства («дрібної містечкової шляхти»). Навколо господарських замків Овруча, Любеча та Остра держава осаджувала боярську верству за умови несення військової служби (земля надавалась «до волі господарской», «до живота» чи на праві «військової вилуги»), тим самим сприяючи «розбудові дрібних зем'янських володінь» [10, s.21-22, 635; 11, s.101]. Але, ймовірно, що значна частина служебної шляхти Любецької волості здавна володіла своїми маєтками, з яких сплачувала данину та, водночас, виконувала військовослужбові функції [12].

Підпорядкування Любеча володарям Київщини відбулося значно раніше 1471 р. Перше відоме пожалування Любеча великим литовським князем припадає на 1387 р., коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і землі і всі доходи» у володіння Іоану Ольгердовичу Скиргайлу. За даними С.Кучинського, Скиргайло володів Любечем упродовж 1387-1396 рр. Водночас у 1395-1396 рр. він княжив і в Києві [13, s.109; 14, с.97,101]. Відомо, що після смерті Скиргайла у 1396 р. Києвом і Київською землею керували великокнязівські намісники [15, с.223]. За браком джерел відомості про намісників Любеча першої половини XIV ст. відсутні. Але якщо зважити на те, що до 1387 р. Любечем та Києвом володіла одна особа, а 1471 р. Любеч згадувався як «київський», то не виключено, що в означений період місто тяжіло до Київщини. Відповідно, не можемо погодитися з думкою О.Русиної, що у 1387 р. Любеч ще не входив до складу Київської землі, а його підпорядкування Києву відбулося лише у середині XVI ст. [16, с.22].

На думку Н.Яковенко, Любецький замок уже входив до складу Київщини за князювання Олелька (Олександра) (1441-1454 рр.) та Семена-Василя Олельковича (1454-1470 рр.), які чимало зробили для оборони Київської землі від татарських набігів. Для цього була встановлена система регулярної варти боярських загонів у полі, на переправах та шляхах (польна сторожа). Водночас були укріплені й порубіжні замки - Любеч, Остер, Канів, Черкаси та Звенигород. Уже в XV ст. Київщина являла собою «жорстко централізований організм, розтягнутий на південно-східному прикордонні Великого князівства Литовського» [6, с.297; 17, с.97-98, 107].

У 1458 р. Любеч належав Я.Монивидовичу [13, s.45-47]. За даними О.Русиної, троцький та віленський воєвода Ян Монивидович володів Любечем та сусіднім Брагіном із середини XV ст., а у 1458 р. лише передав їх у спадок синам. У тестаменті 1458 р. серед його володінь згадуються волості Любеч, Брагін та Горволь [14, с.114-116; 16, с.21].

Цікаво, що в новоутвореному 1471 р. Київському воєводстві Любеч, на відміну від інших, перш за все південних замків, став центром волості [5, с.1, 17; 10, s.639], що, на нашу думку, підкреслює його особливе стратегічне значення. Це, безумовно, прискорило станове оформлення військовослужбового населення «українних» (околичних) замків - служебної шляхти. На думку В.Антоновича, ця шляхта називала себе околичною шляхтою, вона поділялася на роди (іноді досить численні) з окремими прізвищами. Кожен рід був оселений в окремому селі, що мало назву, схожу з прізвищем своїх мешканців. Як правило, родини околичної шляхти не володіли селянами, але належали «до найдавніших дворянських родів» [18, с.1-4]. Цікаво, що сучасний польський історик Я.Тишкевич ототожнює поняття «околиця» і «земля», вважаючи, що за середньовіччя вони були синонімічними, причому саме вони й означали для її мешканців поняття «країна» та «батьківщина» [19, s.13].

З цього періоду відомі перші земельні надання військовослужбовцям Любецького замку на воєнному праві, коли у 1471-1480 рр. в Любецькому «обводі» боярство отримало численні землі та «острови» (окремо розташовані земельні ділянки [20, с.99; 21, с.166-169]). У цей час володарем Любеча був Ольбрихт Мартинович Гаштольд [10, s.639; 22, с.271]. Його батька Мартина Гаштольда

після смерті київського князя Семена Оленьковича у 1471 р. було призначено великим князем Казимиром намісником Києва. Цікаво, що родина Оленьковичів була споріднена з родиною Гаштольдів - дружиною Семена Оленьковича була рідна сестра М.Гаштольда Марія. Новоприбулий намісник наразився на опір киян, які прагнули зберегти Київське князівство: «а Гаштовта не хотіли, бо він був іншої віри й їм не рівний (не князь)». Кияни двічі не впускали його до міста, але нарешті, «побоявшись оружного походу на них королівського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта» [9, с.2; 17, с.99; 23, с.267-268, 510]. Як зауважував М.Грушевський, київський уряд воєводи - новий, заведений «на польський взір», хоча історик водночас побачив у цій ситуації «традицію староруську, але і то дуже непевно» [24, с.293].

Розуміючи стратегічне значення Любецького замку, того ж таки 1471 р. М.Гаштольд призначив свого сина Ольбрихта намісником Любеча. М.Довнар-Запольський зауважував, що у 1471 р. великий князь Казимир залишив усі «городки киевские» (фортеці Київського воєводства, у тому числі й Любеч) у своєму розпорядженні, але зобов'язався роздавати їх лише киянам [9, с.10]. Як бачимо, своєї обіцянки щодо Любецького замку він не виконав, що, на нашу думку, зайвий раз підкреслює стратегічний статус останнього.

Уся повнота влади у Київському воєводстві належала воєводі, зокрема саме він збирав ополчення, йому підлягала уся «київська шляхта» (любецька також. - **І.К.**) без посередництва місцевих старост [9, с.18]. В уставній грамоті великого князя Казимира другої половини 90-х рр. XV ст. та у підтверджувальній грамоті Сигізмунда I 1514 р. на Магдебурзьке право Києву були зафіксовані права шляхти Київського воєводства. Її представників ніхто не мав права карати без суду, великий князь зобов'язувався не відбирати «отчини» та «вислуги», шляхта переходила під присуд воєводи, їй надавалося право апелювати безпосередньо до великого князя [9, с.8].

За викликом київського воєводи на «послугу господарську та земську» повинні були з'являтися князі, пани, шляхта (зем'яни) та бояри. Це повною мірою стосується Київського, Мозирського, Чорнобильського, Любецького та Житомирського замків (у Житомирі ополчення мав право збирати і староста) [9, с.79-80]. А от замковим старостам на Київщині підлягали лише нижчі військовослужбові категорії - замкові слуги та замкові бояри. Причому нижчий боярський стан намагався перейти з-під юрисдикції старост до юрисдикції воєводи («вийти в повіт»). Старости всіяко намагалися утримати боярство у своєму присуді, навіть коли воно отримувало вищий зем'янський статус, що постійно призводило до конфліктів між замковою шляхтою і старостами [9, с.81]. Відповідно, державцям підлягали усі військовослужбові прошарки замкового населення, у тому числі й служебна шляхта [25, с.232].

Проблема розмежування повноважень «українних» старост та київського воєводи не розв'язана й досі, хоча це питання розглядалось ще класиками литуаністики. Деякі дослідники (В.Антонович, Ф.Леонтович та ін.) уявляли старостат як місцевий орган самоврядування, не пов'язаний з київським воєводою, інші (зокрема М.Любавський) вважали, що старостами керували київські воєводи, хоча їх і призначав господар. Нарешті, М.Довнар-Запольський зазначав, що в українних замках ситуація складалась по-різному. Як «воєводські» виділялися Біла Церква, Чорнобиль та Остер. Перші три були побудовані як передові київські укріплення проти татар на початку 50-х рр. XVI ст. за наказом київського воєводи Ф.Пронського, який посадив у замки своїх намісників. Остер становив виняток, оскільки був побудований О.Гаштольдом як приватний замок і лише згодом переданий під юрисдикцію київських воєвод [9, с.11-13].

Отже, до переліку «воєводських» замків слід включити і Любеч. Особливість Любецького замку полягала у тім, що київський воєвода нерідко сам був любецьким державцею (М.Гаштольд посадив на цей уряд свого сина) або ж призначав сюди своїх намісників, тобто мав повноту юрисдикції над усіма військовослужбовими

прошарками Любецької округи - слугами, боярами, боярами-шляхтою як староста чи державця, та над зем'янами і шляхтою - як воевода.

Для з'ясування особливостей розвитку військовослужбової верстви Любецького замку у литовський період необхідно визначити основні обов'язки старостинського уряду Київського воеводства. Фактично, «українний» староста був комендантом прикордонної області. Водночас староста був і державцею замку - управителем великокнязівської маєтності, який вирішував усі господарські справи, збирав податки, здійснював контроль за виконанням повинностей [25, с.232].

До основних функцій старости належали збирання та командування ополченням замку, до якого входили старостинські слуги, боярство, міщанство (відповідно шляхта підлягала воеводі), організація сторожі замку та на усій території староства, утримання замку в задовільному стані [9, С.58-61]. До адміністративно-господарських функцій старости належали судові справи, виконання «декретів», фіксування у старостинських книгах заяв та майнових угод, спостереження за виконанням повинностей і сплатою податків, роздавання земель в умовне володіння усім прошаркам замкового населення, які перебували під його юрисдикцією, - слугам, боярам, міщанам та навіть не підлеглий йому шляхті [9, с.68, 71-72]. А от його судові повноваження, згідно з литовськими статутами, поширювались на усі категорії населення, у тому числі й на шляхту [25, с.232].

Право осаджувати військовослужбові елементи на землю мали не лише замкові старости та намісники, але й київські воеводи [25, с.232]. Сучасні дослідники зазначають, що головна функція київського воеводи полягала в організації оборони кордонів, саме тому він мав право роздавати землі шляхті «до воли господарской» (з подальшим затвердженням цього надання великим князем) [15, с.205,226]. Як зауважували М.Довнар-Запольський та О.Грушевський, старости українських замків мали право роздавати землю, зокрема, підлеглим їм замковим слугам «до воли и ласки господарской», але слуги могли й самі придбати землі шляхом купівлі або набути внаслідок шлюбу. Але на практиці старости надавали землю не лише боярам, але й на посесійних умовах шляхті. Саме тому люстрації українських старостів XVI - початку XVII ст. фіксують значний масив старостинських земельних пожалувань [9, с.62, 71-72; 26, арк.15 зв.].

М.Грушевський зазначав, що при потребі як намісники, так і старости мали право на осадництво службових елементів на землю, а згодом частина «новоосілих» військовослужбових елементів «розстаралася собі грамоти від князів київських (литовської династії) й великих князів литовських, що звільняли їх від усяких замкових повинностей й полишали при самій военній службі» [24, с.99]. О.Яблоновський вказував, що пожалування любецькій шляхті були надані «на воєнному праві» [27, с.35]. Для королівських ревізорів першої половини XVII ст. посилення на надання землі любецькій шляхті замковими державцями та старостами були достатнім доказом для підтвердження прав на володіння землею та шляхетство. Причому першими військовослужбовцями, які отримали землі навколо замків, були так звані панцерні бояри [10, с.634]. Вочевидь, замкове боярство спочатку осідало на землях під самим Любечем - у селах Миси на Зліївському «острові», Кукари, Скугари, Пищики, Брехуни та ін. Люстрація 1622 р. згадує с.Боярове під Любечем [28, с.122].

Одними з перших земельні володіння «на воєнному праві» отримали бояри Масловичі, Кисловські, Семаковичі-Злобицькі, Болотовичі та Кувечичі. Так, Масловичі (Корольки-Масловичі) одержали у володіння Щуківську землю [27, с.35; 28, с.90; 29, с.639]. За даними Н.Яковенко, уже на початку XVI ст. відбулася так звана «прізвищна революція», коли шляхта брала собі прізвища від назв земельних наділів, якими володіла [17, с.98]. Саме тому згодом на Щуківській землі виникло с.Карольчиці (сучасне с.Корольча) та с.Кисле - володіння Кисловських. Незабаром с.Кисле на Щуківській землі відходить до Масловичів (1642 р.) та Масловичів-Щуковських [30, арк.286; 31, арк.142 зв.; 32, арк. 349

зв., 350; 33, арк. 43 зв., 288]. Під час проведення люстрацій 1616, 1622 та 1636 рр. Кисловичі та Масловичі доводили ревізорам, що вони отримали Щуківщизну та Харабурдівщину (с.Хмельниця) від О.Гаштольда [28, s.88-89, 124-125, 205-206]. Семаковичі отримали Моравельську землю, де згодом виникло с.Семаки, а земля здобула назву Семаківської (у 1616 та 1622 рр. згадується і як Моравельська) [28, s.90, 125; 27, s.19,34]. Болотовичам належав маєток Заострівський у с.Осоричах (с.Асаревичі на правому березі Дніпра) [34, s.209; 35, с.283]. Кувечичі володіли Кувечицьким ґрунтом (с.Кувечичі). Цікаво, що у середині XVI ст. на Київщині з'являється рід Болотовичів-Кувечинських [28, s.93; 27, s.35]. Неподалік Кувечичів розташовувалась Труханівщина (с.Табаївка) [7, с.93]. На думку О.Яблоновського, від О.Гаштольда отримала земельні пожалування і родина Тарасевичів-Величковських, яка здобула Сільчанську землю (с.Тарасевичеві Велички - сучасне с.Тараса Шевченка), с.Борки та ін. [27, s.34].

На думку польського історика Я.Собчака, саме з діяльністю родини Гаштольдів було пов'язане і оселення на Київщині тюркських елементів [36, s.28]. Можливо, тюркські першопоселенці (родини Фаїв, Феремичів, Казанських) з'явилися у Любецькій околиці саме у цей період. На початку XVII ст. родині Фаїв належали Снятинська та Самійлівська земля на Суховейському острові [28, s.90, 124-125, 201]. За люстрацією 1615-1616 рр. посесорами Пісчаної землі, острова Пресмич у с.Хрековичах та Міхівщизни (Мохівщизни) були Чемериси¹ [28, s.92,126,201]. Саме с.Мохов (Мохівщизна) відоме з 1505 р., коли воно було зруйноване татарами [37, арк.18].

Як уже зазначалось, до обов'язків замкового державці та старости належало не лише роздавання земель військовослужбовим елементам на військовому праві, але й утримання відповідної категорії замкових слуг. На державців був покладений і обов'язок утримувати замкову артилерію, саме тому першими замковими слугами в «українних замках» стали артилеристи - пушкарі, які з'явилися у замках наприкінці XV ст. [9, с.64; 8, с.64; 26, арк. 35, 37]. Можливо, саме у цей період у Любецькій волості осіла родина з «професійним» прізвищем - Пушкарі (Пушкарі-Ресинські) [27, s.35; 38, арк. 814-814 зв.]. Очевидно, уже згодом ця родина отримала й земельні володіння. О.Яблоновський називав їхні володіння «старим пожалуванням». Під час люстрації 1616 р. Пушкарі засвідчували свої права на «остров» Лиственський та селище Дулеби листами від «перших старост... та підстарост» [28, s.95; 27, s.35].

У подальшому вищезгадані родини любецької шляхти неодноразово отримували королівські підтвердження на свої землі, а деякі з маєтків перейшли у володіння інших родин. На сучасних картах Чернігівщини та Гомельщини знаходимо майже усі ці топоніми, хіба що сучасне с.Корольча розміщене набагато південніше Щуківської землі. Можливо, хтось із родини Щуковських придбав собі нові маєтності, які також отримали назву Щуківщизни (на терені Любецької околиці відомо кілька Розсудівщин, Посудівщин, Красковщин та ін.).

На думку О.Яблоновського, усі ці маєтності існували і до 1471 р., в усякому разі не зустрічаємо жодних відомостей про їхнє нове заселення [7, с.93]. Як зауважував М.Грушевський, для XV ст. характерна відсутність поземельних актів, які б підтверджували права шляхти на володіння маєтностями. Факт старостинського чи королівського «надання» фіксував давнє спадкове володіння [2, с.69-70].

Ольбрихт Гаштольд став першим любецьким державцею, який започаткував надання любецьким боярам володінь, що власне і створили Любецьку околицю. Безумовно, цих пожалувань було значно більше, але відомості про них не збереглися. Так, О.Яблоновський зазначав, що з О.Гаштольдом на Київщину прибула чимала група литовської шляхти [10, s.104].

1480 р. Мартин Гаштольд втратив уряд київського воєводи. Того ж таки року

---

¹ у XV ст. черемисми (іноді чемерисами) називали марійців.

слідом за батьком Ольбрихт Гаштольд втратив старостинство в Любецькому замку [23, с.268]. Відомо, що наприкінці XV ст. О.Гаштольд займав уряд троцького воєводи (1499 р.) [39, арк.110-110 зв.].

У 1480-1481 рр. у Київському воєводстві була викрита змова князів М.Олельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського. Вочевидь, ця змова виникла не без участі Московської держави, причому змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. союзником Івана III Менглі Гіреєм). Ф.Бельський втік до Москви, інші змовники були страчені у серпні 1481 р. [23, с.268-273; 17, с.99; 40, с.28].

Можливо, саме ці події дали підставу О.Яблоновському стверджувати, що на початку 80-х рр. XIV ст. Велике князівство Литовське втратило Любецький замок, який відійшов до Московської держави. Повернутий Любеч був немовби лише у 1484 р. [7, с.88]. Подібну думку висловлював і Г.Милорадович [41, с.11]. Але у 1482 р. Любеч «з волостью» згадувався як «київський», тобто залишався за Великим князівством Литовським [23, с.422; 34, с.16,21]. Нічого не можна сказати про державців міста та його приналежність у 1480-1482 рр. Як зауважував М.Грушевський, у реєстрі київських воєвод з 1480 по 1483 рр. існує прогалина. На думку історика, новий київський воєвода Іван Ходкевич обійняв цей уряд лише у 1483 р. [23, с.268, 270]. Але, за іншими даними, І.Ходкевич вже займав уряд київського воєводи 1482 р., коли Київщина пережила набіг кримсько-татарської орди Менглі Гірея [42, с.115].

2 жовтня* 1483 р. (Ф.Леонтович, О.Яблоновський та Н.Яковенко помилково зазначають, що це відбулося у 1484 р. [6, с.306; 7, с.88; 43, с.197; 27, с.12]) Любеч був наданий Казимиром Ягелоном «у вотчину» московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському («дали есмо Любеч... а дали есмо ему во отчину»), з приводу чого був написаний лист «мещаном Любецким и всим людем Любечанам» [22, с.271; 44, с.63-64; 14, с.114-116; 10, с.520; 45, с.390; 13, с.45-47]. Донька князя Верейського, Софія Василівна, вочевидь, уже після 1500 р. стала дружиною Ольбрихта Мартиновича Гаштольда, любецького державці впродовж 1471-1480 рр. (не виключено, що О.Гаштольд одружився з Софією пізніше, близько 1516 р., коли йому був повернутий Любеч) [43, с.197; 46, с.244; 10, с.520; 27, с.12; 7, с.88].

У 80-90-х рр. XV ст. ситуація на литовсько-московському кордоні залишалася напруженою. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на «кривди и грабежи» з боку «московских людей». Великий литовський князь висунув ультиматум московському князю Івану III: «иж жаловали тебе люди твое украиные, будь си бы им многии кривды поделали». Було запропоновано вирішити це питання на міждержавних переговорах: «шток от нас (Литви) пан, а от тебе (Івана III) боярин зехалися и тым обидным делом выправу вчинили на обе стороны, абы правые не гибли, а виноватые скаженены были» [45, с.443-444]. Але питання на мирних переговорах вирішене так і не було, і у 1487 р. розпочалася литовсько-московська війна, яка завершилась лише 1494 р. [17, с.119]. Як зазначає сучасний російський історик В.Волков: «військові дії йшли по усій лінії російсько-литовського кордону» [40, с.31].

У цей період регіон неодноразово потерпав від татарських набігів (1489, 1493, 1497 рр.). 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському царю Івану III на його союзника Менглі Гірея, який того ж таки року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села [42, с.117-118].

Василь Верейський володів Любечем до 1500 р. (М.Любавський помилково вважав, що Василь Верейський володів Любечем у 1503-1508 рр., а Н.Яковенко - до 1501 р.) [6, с.360; 46, с.244]. У 1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона [43, с.197; 44, с.63-64].

---

* датування подається за юліанським (старим) стилем

Розглядаючи надання Любецького замку у 1483 р. В.Верейському, О.Грушевський зупинився і на категоріях населення, підлеглих «отчичу». На думку історика, В.Верейському підлягали лише «мещани та всі люди любечани» (під останніми дослідник розумів селян Любецької волості), а бояри, не згадані у привілеї, були виведені з-під його влади. Історик гадав, що це можна пояснити лише значно вищим за міщанський соціальним статусом любецького боярства. Коли ж В.Верейський зажадав підтвердження своїх прав на Любеч від Олександра Ягелона, у новому привілеї 1499 р. згадані й бояри, але тільки «отчичи», які можуть «добровольние со всем своим пойти проч» [26, арк.12-12 зв.]. Безумовно, В.Верейському належала уся повнота влади над селянами Любецької волості. У документі 1499 р. згадується Любецький замок, де «панські мужики» не мали права на полювання: «нигде... ловов своих не мають»[47, с.83].

1500 р. В.Верейський помер. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому дружина О.Гаштольда). У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський [43, с.197; 13, s.242]. Ю.Виноградський безпідставно поширив хронологічні рамки володіння Іваном Андрійовичем Можайським «кормленнями» та «вотчинами» - Черніговом, Стародубом, Гомелем і Любечем («з волостями») на другу половину XV ст. Водночас інший втікач Іван Дмитрович Шемячич отримав Рильськ та Новгород-Сіверський. На думку Ю.Виноградського, сини цих двох князів - Семен Можайський та Василь Шемячич - наприкінці XV ст. «передалися до Великого князівства Московського», а їхні землі за угодою 1503 р. «перепали до Москви»[48, с.133].

О.Русина, докладно розглядаючи ці процеси, зауважує, що Іван Андрійович Можайський ще 1454 р. отримав від Казимира Стародуб та Гомель, 1465 р. до його земель був доданий Брянськ, і лише у 1496 р. Олександр Казимирович пожалував Семену Івановичу Можайському Чернігів та волості Карачов і Хотимль. Близько 1500 р. він приєднав до своїх володінь і Любеч [14, с.114-116]. Справді, у переліку маєтностей С.Можайського 1499 р. Любеч ще не згадувався [49, с.744-745].

На бік Московської держави Семен Іванович Можайський та Василь Іванович Шемячич перейшли у 1500 р. Як зауважує О.Русина, виклад цих подій у вітчизняній історіографії рясніє численними помилками, пов'язаними з відсутністю чітких уявлень про вотчини Можайського та Шем'ячича. Цікаво, що родич вищезгаданих «втікачів» Василь Верейський не згадується у контексті даних подій, хоча саме він у першій половині 90-х рр. XV ст. вів активні переговори з Іваном III. Улітку 1495 р. Василь Верейський погодився віддати Івану III вивезену ним до Великого князівства Литовського «казну». У свою чергу Іван III висунув умову: «Мы, посматрзя по вашему исправлению и жаловати вас хотим». На цьому з незрозумілих причин листування перервалося. В.Верейський залишився у Литві і у 1499 р., як уже згадувалось вище, навіть отримав охоронного листа на Любеч та інші маєтності. За місяць до того, 26 березня, аналогічне підтвердження отримав і Семен Можайський, володіння якого на тоді включали Чернігів, Гомель, Стародуб, Карачовську і Хотимльську волості. Але у серпні 1500 р. він перейшов на московську службу уже як володар Чернігова, Гомеля, Стародуба та Любеча. За іншими джерелами, 1500 р. Любеч був здобутий московським військом. На думку О.Русиної, «з урахуванням того, що після 1499 р. ім'я Верейського зникає без сліду зі шпальт історії, стає зрозумілим, що князь або «вчасно» помер, або зайняв у подіях зламу XV-XVI ст. антимосковську позицію, поплатившись за неї життям»[14, с.192-193].

Сучасний російський історик М.Кром вважає, що С.Можайський перебував у змові з московським князем ще з 1499 р. За домовленістю з Іваном III при переході на московську службу С.Можайський отримав право приєднати до своїх володінь будь-яку територію: «которые города и волости они под Литвою подберут, то им все держати»[44, с.97-98]. Зважаючи, що В.Верейський був особистим ворогом

Івана III, його усунення С.Можайським та загарбання володінь (Любеча) не викликає подиву.

У 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и власти, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша». Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується і Любеч [14, с.195]. У 1500-1503 рр. на Київщину та Сіверщину вторгалися орди кримських татар [40, с.44; 17, с.113].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою [22, с.271; 10, с.520; 27, с.12; 13, с.337; 14, с.201; 50, с.209-210; 48, с.127]. Як зазначає історик В.Волков, Велике князівство Литовське втратило третину своїх земель: 70 волостей, 22 городища та 13 сіл, а новий російсько-литовський кордон став проходити за 45-50 км від Києва та 100 км від Смоленська, тим самим утворюючи зручний плацдарм для вторгнення московської армії на терени Литовського князівства [40, с.46-47]. У березні-квітні 1503 р. князі С.Стародубський, В.Шемячич, С.Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста «с волостями» [51, с.399].

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лосеву гору до Литви вторглась орда кримського хана [3, с.328]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною. Цікаво, що на смоленському напрямку литовську армію очолював гетьман Ольбрихт Мартинович Гаштольд. Влітку 1507 р. литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська [40, с.49]. Наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, оскільки 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади Любеча та Вітебська [52, с.11; 53, с.401]. У «перемирному листе» 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч «з волостми» названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель - московськими [54, с.125-126], хоча, на думку польських істориків, Любеч відійшов до Литви ще у 1507 р. [3, с.253]. М.Кром вважає, що литовці захопили Любеч лише після підписання мирного договору 8 жовтня 1508 р., причому саме втрата Московським князівством Любеча продемонструвала слабкість московських завоювань 1500 р. [44, с.187, 221, 231].

Важко сказати, як тривав розвиток Любецької округи під час московського панування. Як зауважує О.Русина, значна частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля та Чернігова у 1500 р. назавжди залишила свої «отчизные земли» [14, с.195]. Але, вочевидь, після 1508 р. на території Любецької округи залишилась певна частина осаджених московською владою військовослужбових елементів, зокрема Васильєвичі, Глинські, Дроздовські, Жукови, Кузнецови, Кушнарєви та ін. Як вказує Н.Яковенко, жителів Любеча «з огляду на висунуте далеко на північ розташування міста часто називали москалями» [6, с.248-249]. Відома лише одна згадка про надання маєтностей у Любецькій околиці в цей період. Філарет (Гумілевський) згадував, що за часів московського панування земельні володіння отримала боярська родина Глібовичів (Глібовичів-Піроцьких) [55, с.226]. У 1571 р. родина Піроцьких володіла селами Піроцьк, Горськ, Плоским лісом, Творичівським борком, ставком Турищ (Скурищ) та дібровою Чарничин ліс [56, с.64-66; 57, с.7-9].

1508 р. на порядку денному постало питання відновлення як самого замку, так і його околиці. Безумовно, стратегічне значення Любецького замку у цей час помітно зросло. Як зазначав М.Грушевський, «в руках Москви... зоставалася ціла Чернігівщина, з виїмком тільки узького західного, наддніпрянського поясу - округів Любеча й Остра» [23, с.422]. З 1508 р. литовські князі повернулися до практики надання Любецького замку київським воеводам. За даними М.Любавського та

О.Яблоновського, у 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [46, с.244; 27, с.12; 7, с.88]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508 - 1511 рр.) [6, с.325].

Таким чином, Любецький замок у другій половині XV ст. відіграв ключову роль в оборонній системі Київщини. У складі утвореного в 1471 р. Київського воєводства Любеч став центром волості. Підкреслюючи її стратегічне значення, київський воєвода М.Гаштольд призначив любецьким намісником свого сина Ольбрихта. З цього періоду почалася активна розбудова околичних сіл волості, засновниками яких стала служебна шляхта, що безпосередньо підпорядковувалась київському воєводі. У 1483-1500 рр., коли Любеч став володінням князя Василя Верейського, служебна шляхта не була йому підлеглою і продовжувала виконувати обов'язок захисту державних кордонів. За часів короткочасного московського панування (1500 - 1507 рр.), практика осадження на землю військовослужбових елементів не припинялась. З поверненням Любецької волості до складу Великого князівства Литовського була повернута практика надання Любецького замку київським воєводам, що сприяло подальшій розбудові Любецької волості.

Джерела та література, примітки:

1. Служебна шляхта - дрібна шляхта, зобов'язана «службами» - певним комплексом обов'язків на користь замкової адміністрації, належить до півпривілейованої шляхти. Пізніше частина цієї верстви здобула королівські привілеї, які перевели її до повноцінного шляхетського статусу, частина - зубожіла, стала селянами чи міщанами. З другої половини XVII ст. служебна шляхта у своїй більшості покозачилася. Зауважимо, що питання стратифікації військовослужбових станів на терені України у XV-XVI ст. ще й до сьогодні залишається дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.
2. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV - XVIII ст. / Післямова, примітки та показки М.Крикуна (Репринтне видання). - Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. - 626 с.
3. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. - Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. - Т.1. - 503 s.
4. Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. - К.: Книгопечатня Шмидтъ, 1905. - Т.1. - 439 с.
5. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-ой половины XV до Люблинской унии (1569 г.) / Акты о заселении юго-западной России // Архив Юго-Западной России (далі. - АЮЗР). - К., 1890. - Ч.VII. - Т.II. - С.1-210.
6. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К.: Наукова думка, 1993. - 416 с.
7. Яблоновський А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - №LIII. - Апрель. - С.85-101.
8. Довнар-Запольский М.В. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. // АЮЗР. - К., 1907. - Ч.VIII. - Т.V. - С.1-111.
9. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, тип. общ-ва «Печатня изд. дела» Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. - 118 с.
10. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. - Т.XXII. - Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. - 668 s.
11. Jablonowski A. Historia Rusi poludniowej. - Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1912. - 366 s.
12. Про джерела походження шляхти любецької волості див.: Кондратьєв І. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості // Сіверянський літопис. - 2006. - № 3. - С.38-45.
13. Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod wladami Litwy. - Warszawa, 1936. - 412 s.
14. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. - 244 с.
15. История Киева: В 3 т., 4 кн. - Т.1. Древний и средневековый Киев. - К: Наукова думка, 1984. - 408 с.
16. Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м.Славутічі 5-6 жовтня 1994 р. - Б.м.:

Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. - С.21-23.

17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997. - 312 с.

18. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте // АЮЗР. - К., 1867. -Ч.IV. - Т.I. - С.1-62.

19. Tyszkiewicz J. Ludzie i przyroda w Polsce sredniowiecznej. - Warszawa, 1983. - 289 s.

20. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л.Л.Гумецька та ін. - Т.2. (М-Я) / Ред. тому: Л.Л. Гумецька (голова) та І.М.Керницька. - К.: Наукова думка, 1978. - 592 с.

21. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська Старовина. - 2000. - №6. - С.166-169.

22. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. - Одесса: Издательство «Техник», 1912. - XLIII с. + 599 с.

23. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наукова думка, 1993. - Т.IV. - 544 с.

24. Грушевський М.С. Історія України-Руси...- К.: Наукова думка, 1998. -Т.V. - 704 с.

25. Словарь-комментарий // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. - Минск: Изд. АН БССР, 1960. - С.224-251.

26. ЦДІАК України (далі. - Центральний державний історичний архів України у м.Києві), - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1095. - Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140 Арк.

27. Jablonowski A.W. Pisma. Т.III. Ukraina. - Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. - 368 s.

28. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Jablonowski A. Lustracyu Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Zrodla dziejowe.- Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. - Т.V. - S. 1-226.

29. Jablonowski A. Lustracyu Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. // Zrodla dziejowe.- Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. - Т.V. - 644 s. + 32 s.

30. Державний архів Чернігівської області (далі. - ДАЧО). - Ф.86. - Оп.1. - Спр.28. - Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), 305Арк.

31. ДАЧО. - Ф.86. - Оп.1. - Спр.31. - Списки, составленные городничими и нижними земскими чинами о дворянах, записанных в подушном окладе 1792 г. (1792 г.), 754Арк.

32. ДАЧО. Ф.133. - Оп.1. - Спр.23. - Ведомости, предоставленные городничими и нижними земскими судами о дворянах, записанных в подушном окладе за 1782 г. (4 марта 1792 - 11 октября 1793 гг.), 672 Арк.

33. ДАЧО. - Ф.133. - Оп.4. - Спр.4. - Постановления Черниговской комиссии «О разборе дворянства», об утверждении разных лиц в дворянстве и записи в дворянскую сословную книгу (10 июня 1786 - 1786 гг.), 487 Арк.

34. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw) // Zrodla dziejowe.-Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. - Т.XX. - 289 s. + 185 s. + XXXI s.

35. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К.: Державне видавництво України, 1928. - С.281-289.

36. Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim. - Warszawa-Poznan: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. -134s.

37. ЦДІАК України. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1240. - Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Чернігівському повіту Чернігівської губернії (1930-і рр.), 26 Арк.

38. ЦДІАК України. - Ф.57. - Оп.1. - Спр.8. - Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 861 Арк.

39. Російський державний архів давніх актів у м. Москві (далі. - РДАДА). - Ф.389. - Оп.1. - Спр.5. - Литовская метрика. Книга записей 5/6 (1492-1505 гг.), 338 Арк.

40. Волков В. Войны и войска Московского государства. - М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. - 576 с.

41. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. - К.: Университетская типография, 1873. - 109 с.

42. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV - першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. - К.; Наукова думка, 1990. - С.114-132.

43. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. - СПб., 1894. - 396 с.

44. Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. - М.: Археографический центр, 1995. - 296 с.
45. Литовская метрика. - Отд.1-4. - Ч.1. Книги записей. - Т.1. - СПб.: Русская историческая библиотека, 1910. - Т.ХХVII. - 872 с.
46. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. - 1892. - Кн. 3-4 (162-163). - Отд. IV. - С.1-62; 63-296.
47. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. - М.: Наука, 1982. - 264 с.
48. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). - Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. - К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. - С.127-143.
49. Литовская метрика. - Отд.1. - Ч.3. Книги публичных дел; переписи войска Литовского. - Петроград: Русская историческая библиотека, 1915. - Т.ХХХIII. - 1378 с; 6 л.
50. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.) / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовили И.Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. - Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 1995. - Т.СХLIX. - 338 с.; ил.
51. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд.2-е. - СПб.: Императорское Русское историческое общество, 1882. - 870 с.
52. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. - М.: Университетская типография, 1871. - 156 с.
53. Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские Губернские Ведомости. - 1855. - №50. - Часть неофициальная. - С.399-401.
54. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. - Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyrla, 1995. - 710 с.
55. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. - Чернигов: Земская типография, 1874. - 341 с.
56. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. - Чернигов: Губернская типография, 1866. - 390 с.
57. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1901. - Кн.XV. - Вып.I. - Отд.III. - С.3-15.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

о. Юрій Мицик

●

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЯК ПОКРОВИТЕЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Постать Івана Мазепи, гетьмана України у 1687-1709 рр., до останнього часу була проскрибованою в російській та підколоніальній українській історіографії. Тільки з часу відродження незалежної Української держави у 1991 р. ситуація кардинально змінилася. Однак, незважаючи на появу численних книг і статей, присвячених Мазепі, вони були переважно популярного змісту. Ненабагато кращим був стан в українській еміграційній історіографії з огляду на складні умови її існування, але там принаймні була можливість видати цінні розвідки Теодора Мацьківа (США-ФРН), Бориса Крупницького, Олександра Мезька-Оглоблина (США), Ореста Субтельного (Канада), причому останній опублікував 54 листи Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського⁽¹⁾.

Чимало аспектів життя й державної та політичної діяльності гетьмана залишаються дослідженими явно недостатньо. До таких можна віднести й проблему церковної політики Мазепи. Вивчати її особливо складно з огляду на те, що в атеїстичній державі, якою був СРСР, історія релігії, зокрема Православної церкви, майже не вивчалася, а те, що виходило з друку, було зазвичай надто тенденційним, нерідко відверто ворожим церкві. Внаслідок такого становища документальна спадщина Мазепи практично не публікувалася. Досить сказати, що до кінця ХХ ст. у російській та радянській історіографії було видано лише кілька десятків документів, розпорочених по різних публікаціях. Тепер ситуація значно поліпшилася. Вийшла перша монографія узагальнюючого змісту, написана чернігівським істориком С.Павленком; чернігівський архівіст І. Ситий видав понад 30 документів Мазепи, київський дослідник В. Станіславський - понад 200 листів Мазепи, адресованих переважно представникам уряду Московської держави⁽²⁾, підготував до друку ще кілька сот листів гетьмана. Особисто нами було видруковано близько 50 універсалів та листів Мазепи, не рахуючи такої ж кількості регестів⁽³⁾. Коли наша студія вже була в основному написана, в межах серії «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію» врешті побачила світло фундаментальна, хоч і не повна, публікація універсалів Мазепи (понад 500), підготовлена працівником Інституту української археографії та джерелознавства НАН України І. Л. Бутичем⁽⁴⁾.

Для кращого усвідомлення церковної політики Мазепи необхідно відзначити важливі моменти формування його світогляду. Гетьман походив з української православної шляхти, причому в родах його батьків і дідів (Мазепи-Колединські, Мокієвські) були дуже сильними православні та патріотичні традиції. Досить згадати про діда І. Мазепи Федора, який брав участь у повстаннях Косинського та Наливайка і якого було страчено у Варшаві; про батька (Адама-Степана), активного учасника визвольних змагань Богдана Хмельницького, про його матір Марину (в чернецтві Марію-Магдалину), ігуменю трьох жіночих монастирів (Глухівського, Свято-Вознесенського жіночого монастиря Києво-Печерської лаври та Свято-Флорівського (Фролівського) у Києві). Вона ж була членом

Хрестовоздвиженського православного братства в Луцьку. Саме завдяки клопотанням матері Мазепа видав ряд універсалів на користь деяких монастирів, де вона тоді була ігуменею (Києво-Печерського жіночого, Глухівського), а також їй персонально⁽⁵⁾. Прийняли чернечий постриг також сестра гетьмана (Олександра) та її донька - Маріанна Витуславська, що прийняла чернечий постриг під іменем Марти. Менш відомо, що Анастасія Бобрикевич (Бобирчанка), у 1668-1670 рр. ігуменя Свято-П'ятиницького (в Чернігові) та Свято-Покровського (в Макошиному) монастирів, доводилася тіткою І. Мазепі; що в поменниках (поминальниках) роду Мазеп та Мокієвських згадуються також священики Андрій та Іван, монах Свято-Михайлівського Видубецького монастиря у Києві Теофіл Бобрович, ряд інших ченців та черниць. Посвяченим з Мазепою був рід Горленків, з котрого вийшов св. Йоасаф Білгородський⁽⁶⁾. У такому оточенні важко було зрости невіруючою людиною.

Важливим є й те, що Мазепа вчився саме у Києво-Могилянській академії - найголовнішому тоді центрі православної освіти. Його навчання припало на ректорство таких видатних діячів Української Православної церкви (УПЦ), як Лазар (Баранович), Феодосій (Софонович), Йоанікій (Галятовський). Уже будучи генеральним осавулом, а потім і гетьманом, Мазепа підтримував дружні контакти з багатьма іншими видатними діячами УПЦ, зокрема майбутніми святами: Димитрієм Ростовським (Тупталом), Феодосієм (Углицьким), Іоанном (Максимовичем) Тобольським, Антонієм (Стаховським), а ряд надань монастирям було ним вчинено внаслідок клопотання згаданих церковнослужителів. Красномовним свідченням цього є широка допомога гетьмана св. Димитрію Ростовському у його заходах по відновленню Петропавлівського монастиря під Глуховом, св. Феодосію (Углицькому) - у розбудові Видубицького монастиря та монастирів Чернігівської єпархії, св. Іоанну (Максимовичу) та Антонію (Стаховському) - у справі створення Чернігівського колегіуму і т. д.⁽⁷⁾ Мазепа тісно співпрацював також із київськими митрополитами, архімандритами Києво-Печерської лаври та багатьох інших монастирів України, зокрема з такими, як Варлаам (Ясинський), Йоасаф (Кроковський), Стефан (Яворський), Захарія (Корнилович), Іннокентій (Монастирський) та ін. Дана обставина також дає ключ до розуміння світогляду Мазепа як глибоко віруючої православної людини, котра широко прагла підтримати церкву в складний для неї момент, адже УПЦ перестала бути дискримінованою, якщо говорити про політику Речі Посполитої, відносно недавно (у часи Б. Хмельницького) і тільки на частині етнічних українських земель, на території Української держави - Гетьманщини.

Як відомо, Військо Запорозьке активно виступало в ролі покровителя Української Православної церкви (УПЦ), і ця політика стала особливо виразною після Берестейської унії, про що свідчить роль війська у відродженні вищої ієрархії УПЦ у 1620-1621 рр. Тільки Православну церкву керівники Війська Запорозького розглядали як справді Христову церкву, вбачали в УПЦ важливу опору й легітимацію своєї влади, тому надавали їй усіляку підтримку. Оскільки тоді головним багатством і засобом існування храмів та монастирів була земля, то гетьмани й взагалі козацька старшина продовжують у цьому плані політику панівної еліти Київської Русі, православних князів та шляхти литовсько-польської доби, надаючи церкві маєтності - земельні угіддя (нерідко разом із залежними селянами), нерухоме та рухоме майно. Яскравим свідченням цього є універсали та листи гетьмана Богдана Хмельницького, комплекс яких зберігся достатньо повно⁽⁸⁾. Саме Хмельницький добивався рівноправного становища УПЦ з Католицькою церквою в Речі Посполитій, ліквідації унії, повернення УПЦ храмів, монастирів, маєтностей, забраних раніше на користь УГКЦ, добивався права київського православного митрополита та двох єпископів бути у складі сенату Речі Посполитої тощо. Саме Хмельницький передав УПЦ на Гетьманщині майже всі колишні володіння Католицької церкви, захищав маєтності УПЦ від посягань світської влади, зобов'язував залежних селян нести «звикле послушенство» на користь Київської митрополії та монастирів, надав їм різні права та привілеї. Цю ж стратегічну лінію у церковному питанні продовжують спадкоємці Б. Хмельницького, свідченням чого є, зокрема, дипломатичні інструкції Війська Запорозького, адресовані королям Речі Посполитої⁽⁹⁾.

Аналізуючи документальну спадщину Мазепа, можна дійти висновку, що стратегічна лінія його церковної політики була в принципі тією ж, хоча цьому гетьманові доводилося діяти в умовах уже значно обмеженої державної автономії Гетьманщини. Водночас найтриваліша в історії України гетьманська каденція Мазепа (22 роки!) припала на

період стабілізації економічного життя, на відносно мирний час. Це у поєднанні з ефективною внутрішньою та зовнішньою політикою Мазепи дало блискучі наслідки: швидкий економічний і культурний розвиток України за його гетьманату став незаперечним фактом. Саме Мазепа чи не найбільше з усіх гетьманів України після Б. Хмельницького прислужився УПЦ, зробив найбільший внесок у справу її матеріальної та моральної підтримки.

Слід підкреслити, що на момент приходу Мазепи до влади ситуація УПЦ зазнала суттєвих негативних змін. Ще за гетьманату Івана Самойловича в порушення церковних канонів статус УПЦ було змінено. Якщо раніше (з 988 р.) УПЦ перебувала під омофором Константинопольського (Вселенського) Патріарха, то у 1685-1686 рр. вона опинилася у залежності від Патріарха Московського. Внаслідок колоніальної політики Москви й Петербурга йшов потужний наступ на автономію УПЦ, яка швидко танула в порушення попередніх договорів та домовленостей. Отже, стрижневою лінією церковної політики Мазепи, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою, було прагнення зберегти, наскільки це було можливим, автономію УПЦ і навіть розширити її. На нашу думку, Мазепа прагнув і до повернення УПЦ під омофор Вселенського Патріарха. Безпосередніх доказів цього поки що не виявлено. (Слід врахувати, що відкрито добитися цього в умовах підколоніального існування Гетьманщини Мазепа не міг). Однак поява відповідного пункту (ще й як головного!) в конституції Пилипа Орлика не була випадковою («жебы едина віра Православная...под послушеством Святейшого Апостольского Фрону Константинопольского вічне утверждена была...»).

Надруковані листи гетьмана свідчать, що Мазепа активно цікавився церковним життям, особливо кадровою політикою УПЦ, під час виборів не тільки вищих ієрархів УПЦ, але й представників її середньої ланки, прагнув підтримати саме тих кандидатів, які були його однодумцями⁽¹⁰⁾. Так, на прохання св. Іоанна (Максимовича) він призначив 21 (10). 07. 1706 р.* ігуменом Свято-Успенського Кам'янецького монастиря о. Йону (Ольховського). Завдяки зусиллям Мазепи УПЦ вдалося добитися почесного титулу екзарха для київського митрополита Варлаама (Ясинського). Характерно, що Мазепа прохолодно ставився до митрополита Гедеона, що, на нашу думку, пояснюється не стільки суб'єктивними причинами (важкий характер Гедеона, його пов'язаність із конкурентом Мазепи - гетьманом Самойловичем), скільки московським сервілізмом даного митрополита, який призвів до тяжких наслідків для УПЦ.

У світлі нововиявлених документів очевиднішим стає прагнення Мазепи відродити Гетьманщину на Правобережжі (у даному контексті цілком зрозумілими стають його дії по відродженню старих козацьких полків на Правобережжі, як от Уманського та Корсунського), поширити впливи УПЦ на ці землі, котрі знову опинилися під владою Речі Посполитої. У даному контексті слід розглядати оборонні універсали, надані ним київським монастирям на правобережні маєності ще у 1690 р., як от Пустинно-Микільському монастиреві на містечка Конончу та Савин на Канівщині⁽¹¹⁾. Далі було здійснено нові кроки. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої і заручившись підтримкою царського уряду, 30. 09. 1700 р. Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства, яким став керувати його приятель Захарія (Корнилович) (325)**. Своїм черговим універсалом (від 27.08. 1701) гетьман підтвердив привілеї Переяславської кафедри й підпорядкував їй два правобережних монастирі (Трахтемирівський та Канівський)(338). На фундацію новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо гетьман надав величезну суму (понад 300 тис. золотих). Цікаво, що йому ж він у 1701 р. передав із своєї бібліотеки унікальну пам'ятку - знамените Пересопницьке Євангеліє XVI ст., на якому й нині присягають президенти України.

Таким чином, була намічена важлива лінія у церковній та державній політиці, скерована на зміцнення УПЦ як державної церкви Гетьманщини. Не випадково у подальшому саме ця єпархія (Переяславсько-Баришпольська) буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні. В ідеалі Мазепа тяжів до відродження Київської митрополії в кордонах 1448 р. (після розколу старої Київської митрополії на власне Київську і Московську), на що вказує його увага до західноукраїнських та білоруських православних церков і монастирів, включно з віленськими, матеріальна їм допомога.

Слід врахувати, що в певному розумінні міжнародне становище України доби

Мазепа мало чим відрізнялося від попередньої (з XV ст.). З моменту падіння Кафи у 1475 р. Україна опинилася на передньому краї оборони християнської Європи від Османської Порти, від агресії якої тяжко потерпала. Виходячи з цих реалій, Мазепа, як колись Сагайдачний, був ревним прихильником створення антиосманської християнської ліги, котра б мала забезпечити південні кордони України, повернути їй втрачений вихід до Чорного моря. Тому він неодноразово звертався у цій справі до Москви, брав активну участь із своїм військом у переможних Азово-Дніпровських походах, вживав заходів, щоб залучити до боротьби донських козаків, балканські народи. Природними союзниками Мазепа у цій справі були православні патріархи, які мріяли про нову Візантійську імперію. Тому вони підтримували Мазепу так, як Богдана Хмельницького, котрому дали свого часу благословення на війну проти Речі Посполитої. У цей контекст добре вписуються заходи Мазепа щодо зміцнення зв'язків УПЦ з матір'ю-церквою (Константинопольським патріархатом), із Святою землею, Афоном, Молдавією, балканськими країнами. Можна вказати, зокрема, на перебування в Батурині у 1701 р. єрусалимського патріарха Хрисанфа, котрий отримав від Мазепа щедрі дари, в т. ч. срібний вівтар для Гроба Господня з іменем гетьмана, який і понині там зберігається. У Алеппо 1708 р. коштом Мазепа було видано Євангеліє арабською мовою, причому антиохійський патріарх Афанасій написав до цього видання глорифікаційну передмову на честь Мазепа. Можна вказати й на цінні подарунки гетьмана храмам та монастирям Близького Сходу (плащаниці, євангелія, чаші і т. д.). До того ж Мазепа вислав своїх дипломатів до Молдавії, щедро підтримував паломницькі місії українського духовенства на Святу землю та Афон, місії балканського та близькосхідного духовенства в Україну. Так, у Батурині при боці Мазепа тривалий час проживав емігрант з Балкан, призренський митрополит Никодим. (Никодим прибув в Україну ще на початку гетьманату Самойловича і був живий ще при гетьмані Скоропадському) ⁽¹²⁾.

Гетьманські інтенції певною мірою відбилися і у нововиявлених його документах, як от: проїжджі універсали, дані р. послу Мазепа до Молдавії Згурустиневичу (29.02.1699) та Ісайї - архимандриту афонського монастиря св. Павла (19.08.1688). Ісайя, що був, до речі, українцем за походженням, їхав з Афону через Україну до Москви.

Посилена позиції УПЦ, з точки зору Мазепа, було неможливим без припинення дискримінації православних у Речі Посполитій, без ліквідації унії, чому він був послідовником традиційної політики гетьманів - своїх попередників. Уже на самому початку свого гетьманування на прохання київського митрополита Гедеона він звернувся з листом до князя В. В.Голіцина (від 16. 12. 1687), скаржачись на «утиск...великие и незносие...кривды и гонения», що їх чинили в Речі Посполитій православним, просячи, щоб царське посольство на сейм добилося позитивних зрушень у цій справі ⁽¹³⁾. І в подальшому Мазепа був дуже чутливим до скарг на утиски православних, писав до Петра I, щоб той натиснув з цього приводу на панівну верхівку Речі Посполитої. Коли Львівська єпархія перейшла в унію, то Мазепі поскаржилося волинське православне духовенство на посилення утисків. Гетьман звернувся тоді (28.08.1700) з листом до Петра I, щоб московський патріарх надав підтримку луцькому та острозькому православному єпископу Діонісію (Жабокрицькому). Тоді ж він написав серію листів, у котрих вимагав ліквідації унії на Правобережній Україні⁽¹⁴⁾. Очевидно, він чинив спроби, щоб переламати ситуацію в Луцькій єпархії, коли згаданий Діонісій у 1702 р. прийняв унію. З наказу Петра I Діонісій був засланий до Сибіру, а управу єпархії взяв на себе Кирило (Шумлянський), який повернувся у православ'я і дістав від київського митрополита висвяту на Луцьку єпархію. Не можна не побачити зв'язку з цими подіями справи луцького православного братчика, шляхтича-поета Данила Братковського. Ще у 1700 р. Братковський приїздив до Мазепа, а невдовзі після цього стає одним з натхненників антипольського повстання на Правобережжі 1702-1704 рр., закликає до боротьби проти католиків та уніатів. У жовтні 1702 р. Братковського було схоплено, а 26.11.1702 р. страчено з присуду влади Речі Посполитої⁽¹⁵⁾. Тривала присутність військ Мазепа на Правобережній та Західній Україні сприяла посиленню там позицій УПЦ. Слід відзначити, що царська Росія, хоч і відверто вороже ставилася до УГКЦ, однак з тактичних міркувань не поспішала з підтримкою ініціатив Мазепа, бо Річ Посполита була союзницею Московської держави проти Швеції, і явно порушувати існуючий стан справ у міжконфесійних відносинах у регіоні було, з точки зору Москви, у даний момент недоцільним. У цьому контексті зрозумілішими стають і рішення Замойського синоду

УГКЦ (1720 р.), скликаного наприкінці Північної війни, коли українські війська вже повернулися на Гетьманщину. Тоді в Речі Посполитій було вжито заходів по ґрунтовному розмежуванню УПЦ та УГКЦ, зокрема в греко-католицьких парафіях мали вилучити із вжитку православні книги, було зроблено важливі кроки на шляху латинізації церковного обряду тощо.

Гетьман надавав величезну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській митрополії та провідним українським (в першу чергу київським) монастирям, в першу чергу Києво-Печерській лаврі, котра за гетьманату Мазепи переживає свій «срібний вік». Красномовним свідченням надзвичайно великої уваги гетьмана до УПЦ є кількість наданих їй універсалів: із понад 500 відомих на сьогодні універсалів Мазепи на долю УПЦ припадає понад 130 , тобто 26%. Якщо взяти універсали на користь митрополії та конкретних монастирів, то можна встановити не тільки масштаби гетьманських надань, але й пріоритети. Отже, Київська митрополія в цілому, включно з Софійським монастирем, отримала від Мазепи 9 універсалів (150, 170, 174, 175, 188, 237, 248, 375, 382), Чернігівська й Новгород-Сіверська архієпископія - 3 (113, 240, 332), Переяславська - 2 (325, 338). Тут і далі в дужках вказані номери універсалів за їх найповнішою на сьогодні публікацією І. Бутича 2002 р.

Київські монастирі:

Києво-Печерська лавра (138, 173, 181, 195, 279, 358, 368) та Києво-Печерський жіночий монастир (48,77, 93)

Богоявленський Братський монастир (205, 207, 223, 426)

Спаський Межигірський (65, 111, 134, 143)

Свято-Михайлівський Золотоверхий (207, 293)

Свято-Михайлівський Видубицький (87, 474)

Пустинно-Микільський (104, 206)

Свято-Флорівський(112)

Петропавлівський монастир (227)

Монастирі Гетьманщини (крім Києва):

Петропавлівський Глухівський монастир (39, 62, 199, 285, 362, 454, 476, 477, 481)

Свято-Успенський Кам'янський монастир (50, 187, 218, 220, 280, 281, 295, 341, 449)

Лубенський Мгарський монастир (53, 117, 120, 183, 231, 278, 451)

Різдво-Богородицький Домницький монастир під м. Березною (286, 308, 311, 312-313, 317,317)

Свято-П'ятницький Чернігівський жіночий монастир (130, 221, 242, 282-283, 297)

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві (5, 360, 387, 431)

Батуринський Крупицький монастир (61, 162, 186, 487, 496)

Чернігівський Єлецький монастир (55, 271, 287, 475)

Свято-Троїцький Густинський монастир під Прилуками (37, 216, 374)

Спаський Новгород-Сіверський монастир (78, 98, 292)

Глухівський жіночий монастир (67, 149)

Максаківський монастир (125, 327)

Батуринський жіночий монастир (43, 100)

Свято-Вознесенський монастир в Переяславі (331, 344)

Свято-Микільський Красногірський монастир під Гадячем (44, 211)

Золотоніський монастир (63, 80)

Ніжинський монастир (51, 153)

Любецький монастир (390)

Преображенський Спаський Скельський монастир в с. Скелька на Сумщині (180)

Різдво-Богородицький Ніжинський Красноострівський монастир (69)

Свято-Георгіївський монастир в Козельці (171)

Свято-Микільський монастир в Макошиному (54)

Свято-Микільський Катошинський монастир під Топалем (349)

Свято-Покровський жіночий монастир в Макошиному (46)

Свято-Успенський монастир в Коропі і Стародубі (209)

Свято-Покровський жіночий монастир у Полтаві (505)

Спаський жіночий монастир у Будищах (59)

Церкви:

Свято-Успенська у Новгороді-Сіверському (83)

Спаська у Стародубі (417)

св. Іоанна Предтечі у Стародубі (418)

Крім того, ряд універсалів було дано представникам духовного стану, в першу чергу керівникам протопопів: протопопам глухівському (13, 249), гадяцькому (56), лохвицькому (136, 416), миргородському (71), новгород-сіверському (236), стародубському (52), воронізькому протоієрею (82), іркліівському наміснику, священику Василю Зуйку (319), борзенському наміснику, священику Василю Величковському (265), священикам в Глухові (47, 131), Ічні (198), Кистерці (68), Любечі (172, 268), Мені (448), Ніжині (365), Чорнятищах (99), в селах Лави (322) та Лотоки (337); своїй матері - ігуменії Марії-Магдалині (196), матері кафедрального намісника Іоанкія (Сенютовича) (483, 484), Івану Маковському, колишньому крелевецькому сотнику, котрий вирішив постригтися в ченці Києво-Печерської лаври (490). Слід відзначити, що ряд універсалів дійшов до нашого часу у неповному вигляді (регести тощо). Так нам вдалося виявити регести універсалів Мазепи на володіння маєтностями Свято-Микільському Красногірському та Хрестовоздвиженському Полтавському монастирям; на збудування гуті у володіннях Чернігівської архієпископії і т. д. Чисельність універсалів Мазепи, даних Києво-Печерській лаврі, згідно з виявленим їх реєстром, сягає 14, Межигірському монастиреві - 15.⁽¹⁶⁾ Якщо врахувати і їх, і той факт, що, наслідуючи приклад гетьмана, активною меценатською діяльністю щодо УПЦ зайнялася козацька старшина, то масштаби надань УПЦ в часи гетьманату Мазепи виглядають ще величніше.

Часом масштаби Мазепиних надань можна порівняти з наданнями його попередників та наступників. Так, зберігся практично весь комплекс гетьманських універсалів, даних Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у XVII - XVIII ст.⁽¹⁷⁾ Отже, коли Б. Хмельницький дав йому 5 універсалів, а подальші гетьмани й того менше, то Мазепа - до двох десятків. Більше дав тільки І. Скоропадський (21 універсал), але ряд маєтностей було надано останнім з числа конфіскованих у Мазепи та його племінниці, схимниці Марти (Витославської)⁽¹⁸⁾. До раніше наданих маєтностей Глухівському Петропавлівському монастиреві гетьманами Виговським, Брюховецьким, Дорошенком, Многогрішним та Самойловичем Мазепа двома своїми універсалами-привілеями додав три села, рибні озера та два власних млини⁽¹⁹⁾. Видавав «оборонні універсали», котрими церковні володіння оберігалися від зазіхань з боку світської влади, від постоїв військ тощо. Гетьман надавав землі, села із залежними селянами, млини, перевози, наказував виконувати на користь монастирів певні повинності (гачення гребель), надавав привілеї (роблення горілки, продаж алкогольних напоїв та тютюну) і т. д., забороняв селянам переходити у козацькі підсусідки й таким чином у козацький стан. Чимало універсалів та листів, які стосувалися оборони монастирів від втручання світської влади, прагнення декого з козацької старшини обернути ченців або черниць у своїх підданих. Так, під час перебування Мазепи у Чернігові наприкінці 1695 до нього прийшли черниці жіночого Свято-П'ятницького монастиря із скаргою на чернігівського полковника Я. Лизогуба, котрий обертав на полкові потреби працю підданих монастиря. У своєму листі до Лизогуба від 8.01.1696 (29.12.1695) Мазепа суворо заборонив «зачипати панщиною» згаданих монахинь⁽²⁰⁾. Нерідко гетьман розв'язував конфлікти між монастирями, як от між Богоявленським Братським та Межигірським (223). У світлі нововиявлених документів можна простежити й деякі нові тенденції в гетьманській допомозі УПЦ. Так, своїм універсалом від 22.02.1705 р. за ст. стилем Мазепа прилучив до храму св. Іоанна Предтечі у Стародубі музичний цех, що мало підтримати церкву (418). У своєму прагненні допомогти УПЦ він часом переходив певну межу, здійснюючи й такі форми підтримки, котрі не вповні узгоджуються з літерою і духом Святого письма (вони й нині живуть у практиці РПЦ!). Маємо на увазі привілеї монастирям на володіння шинками, горілчану й тютюнову оренду, монополійний продаж горілки на монастирських перевозах та під час ярмарків. Такі права були, зокрема, надані Спаському монастиреві у Новгороді-Сіверському, Густинському під Прилуками, Єлецькому монастиреві у Чернігові та ін.

Врешті, не можна не згадати про численні дрібніші дари гетьмана УПЦ - дзвони, хрести, богослужбові книги, чаші, ікони, облачення, нерідко з коштовними оправами та окладами...

Мазепа надав надзвичайно велику фінансову допомогу православним храмам та монастирям у їх побудові та реставрації, чимало з них і нині є цінними пам'ятками архітектури (дзвіниця у Софійському соборі, Свято-Іллінська, Свято-Микільські церкви

(«Набережна» та «Притиска» на київському Подолі). Було збудовано Свято-Троїцьку надбрамну церкву та церкву Всіх Святих над Економною брамою Києво-Печерської лаври, реставровано Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. Гетьман реставрував чи перебудував, оздобив храми практично в усіх київських і чернігівських монастирях, також в головних центрах лівобічної Гетьманщини (Глухів, Переяслав та ін.). Особливе місце належало гетьманській столиці -Батурину. Як було встановлено Л. Кіяшко, в часи гетьманату Мазепи тут було зведено низку храмів, у т. ч. п'ять - власним коштом гетьмана⁽²¹⁾. Характерно, що замість дерев'яних храмів були збудовані кам'яні. За деякими підрахунками, протягом свого гетьманату Мазепа власним коштом відродив і реставрував понад 20 церков і монастирів, наприклад Свято-Вознесенський у Переяславі та Петропавлівський під Мошнами. Нововиявлені документи стосуються інколи започаткованих при активній підтримці Мазепи деяких монастирів як от: Свято-Успенський Кам'янський та Свято-Микільський монастирі у Стародубському полку, Свято-Вознесенський монастир у Переяславі або ж відроджених ним, як Любецький, відомий ще з часів св. Антонія Печерського. Вони засвідчують, що власним коштом гетьмана було збудовано Різдво-Богородицький храм біля м. Березної, Свято-Вознесенський храм у Переяславі (331). Власним коштом гетьман профінансував багатоярусний іконостас Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври, укріпив стіни навколо лаври. Вражаючі суми пожертв Мазепи на церкву навела старшина у складеному 1709 р. (уже в еміграції) реєстрі його фундацій та донацій. Якщо за цим реєстром підсумувати видатки гетьмана, то вийде астрономічна сума понад 1 млн. золотих дукатів, причому цей перелік далеко не повний, бо сюди не ввійшли пожертви багатьом церквам та монастирям, церковним інституціям та духовенству, бо ряд витрат уже не можна було встановити, як от на збудування Бахмацького, Думницького, Кам'янського та Любецького монастирів із церквами⁽²²⁾. Щедрі пожертви на користь УПЦ гетьман призначив також і в своєму заповіті. Все це між іншим підтверджує висновок О.Мезька-Оглоблина про те, що Мазепа на відміну від тогочасних володарів у Західній Європі, котрі видавали перевагу палацам, «будував переважно церкви або публічні будови (приміром, будинок Київської академії)»⁽²³⁾.

При всьому цьому Мазепа проводив надзвичайно зважену фінансову та соціальну політику. Свою допомогу УПЦ він чітко співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу, а у своїй соціальній політиці не допускав перекосів на користь духовенства, які б мали зашкодити інтересам міщанського й особливо козацького станів. Особливу обережність Мазепа виявляв на початку своєї каденції. Покажемо у цьому плані є його лист, писаний не раніше серпня 1687 р., тобто невдовзі після обрання Мазепи гетьманом, відомому церковному та культурному діячеві України, архімандриту Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському о. Михайлу (Лежайському). Мазепа рішуче відкинув скарги архімандрита й по пунктах перелічив, яка саме допомога була надана цій архімандрії (надання маєностей, заходи по поверненню їй «новотних» козаків або таких, що повтікали з війська, тощо). Тут же гетьман застеріг, що він ніколи не піде на випис із реєстру задля повернення в монастирське «послушення» заслужених козаків, бо це накличе на нього «от Войска нелюбов и незычливыст» й може призвести до конфлікту. А такий конфлікт та ще в розпал підготовки до нового царського походу на Крим, коли «зачатая з бесурманами война тепер в кипячом обороті обрїтається», міг би призвести до того, що « в великих ділах монарших до цілости всего христіанства потребных..., уховай боже, учинила б ся завада»⁽²⁴⁾.

Чимало коштів гетьман виділяв УПЦ на гуманітарну допомогу, на розвиток церковної освіти, як от: два села, наданих на шпиталь Києво-Печерської лаври, щорічна пожертва київським бурсакам 1000 золотих, допомога у будівництві нового приміщення для друкарні у Києво-Печерській лаврі та при Чернігівській катедрі, купівлі устаткування для них (ще за життя Мазепи було видано ряд цінних книг, у т.ч. «Цвітна Тріодь» (1702), Києво-Печерський патерик (1702), напрестольне Євангеліє (1707), Службеник (1708) і т. д.). Щедрою рукою гетьман надавав допомогу Києво-Могилянській академії (понад 200 тис. золотих) та створеному за його активної підтримки Чернігівському колегіуму. Враховуючи, що в ті часи Церква і культура були в Україні нерозривно пов'язаними, підтримка гетьманом УПЦ надзвичайно позитивно вплинула на розвиток української культури, насамперед літератури та мистецтва, але це тема окремого дослідження, яке, до речі, вже починає розроблятися⁽²⁵⁾.

Усе вищесказане значно розширює уявлення про роль гетьмана Івана Мазепи як покровителя Православної церкви й мецената, є зайвим доказом брехливості міфу про сріблολюбство гетьмана. Нововиявлені джерела цілком підтверджують правоту відомого церковного та культурного діяча України, сучасника Мазепи, ієромонаха Антонія (Стаховського), котрий став пізніше митрополитом Сибірським і Тобольським. Він так визначив роль гетьмана у цій справі: «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет».

* * *

Джерела та література, примітки:

1. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Мюнхен, 1988; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. - Нью-Йорк-Львів-Київ-Мюнхен, 1993; Subtelny O. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704-1708. New York, 1974. Було видано й ряд дрібніших розвідок, як от: Чижевський Д. Забутий віршик Івана Мазепи // Українська вільна академія наук у США. Науковий збірник. - Нью-Йорк, 1952.-Т.1. - С. 129-131.
2. Павленко С. О. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998; Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис (далі - СЛ).-1998.- № 2. -С. 31-46; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996. - 192 стор.
3. Див. Мицик Ю.А. Нові документи гетьмана Івана Мазепи // Пам'ятки України. - 1991. -№ 6.; Мицик Ю.А. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика //Бористен. - 1993.-№ 4. - С. 5-6; Мицик Ю.А. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII - XVIII ст. // СЛ. - 1997.-№№1-2.-С. 100-117; Мицик Ю.А. З документації гетьмана Івана Мазепи.- СЛ. - 1997.- № 3.-С. 99- 105; Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи // СЛ. - 1998.- № 1.-С. 91-103; Мицик Ю. А. Шість гетьманських універсалів XVII - XVIII ст. // СЛ. - 2000.- № 1.-С. 88-92; Мицик Ю., Бойницька Н. З документації гетьмана Івана Мазепи //СЛ. - 2001.- № 4.- С. 36-45. Огляд універсалів Мазепи, що зберігаються у відділі рукописів Національного музею історії України, зробила Алла Гуляй (Гуляй А. Документальні пам'ятки доби Гетьманщини в збірці Національного музею історії України //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 1999.-Вип. 8. - С. 193-195.
4. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. К. - Львів, 2002.-757 стор.
5. Там само. - №№ 48, 77, 93, 67, 149, 196.
6. Див. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. К., 1998. - Ч. 1. - С. 183-187; Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці. //СЛ. - 1998.- № 2.-С. 93-95.
7. Дорошенко Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир //СЛ. - 1998. - № 1. - С.155; Павленко С. Духовні побратими Івана Мазепи // Пам'ять століть. - 2001.-№ 6.-С. 34-56; Універсали Івана Мазепи...№ 87; Бібліотека Польської Академії наук (далі - БПАН).- Відділ рукописів (далі - ВР).- № 270.- Арк. 50-51 зв.; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700-1786). - Чернігів, 2000. - С. 15; Мицик Ю.А.З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ.- 1998.- № 1.-С. 95.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. К., 1998.
9. Мицик Ю. А. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина-друга половина XVII ст.) // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. - Warszawa, 1997. - Т.4-5. - С. 92 - 104.)
10. Див., наприклад, лист Мазепи до Петра I від 19.02.1708 р. (З епістолярної...№ 76). Висловлюємо щиро вдячність В. Станіславському за надану нам можливість ознайомитися із підготовленим ним до друку томом епістолярної спадщини гетьмана, де міститься чимало подібних матеріалів.
11. Держархів у Кракові.- Ф. «Зібрання Русецьких». - № 69.-Арк. 11-14 ; Див. Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ. - 1998.-№1.-С.94.
12. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі -ЦДІАК). - Ф. 1407. - Оп. 1. - №№ 86, 89; Бібліотека Польської академії наук у Кракові.-Відділ рукописів. - № 270.-Арк. 60.
13. З епістолярної спадщини...№ 3.
14. ЦДІАК.- Ф. 1407. - Оп. 1. - № 87.
15. Павленко С. Міф ...С. 160.
16. Див.: Мицик Ю.З документів І.Самойловича та І. Мазепи //СЛ. - 2001. - № 6.-С.33-35.
17. Національна бібліотека України ім. Вернадського. -Інститут рукописів. - № 535 П./1763 С.
18. Мицик Ю. А. Гетьман І. Скоропадський - покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ. - 2000.-№ 4.-С.50-64; № 5.- С. 65-81.
19. Універсали Івана Мазепи...С. 26.
20. БПАН.- ВР.- № 270.- Арк. 51-52. Див.: Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ.- 1998. - №1.- С. 96.

21 Кіяшко Л. Батуринські церкви доби Івана Мазепи. //СЛ.- 2002.-№ 1.-С. 23-24. Всі батуринські храми були знищені російськими військами під час взяття Батурина у 1708 р.

22 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба...С. 170-171.

23 Там само. - С. 146.

24 БПАН. ВР. - № 270.- Арк. 53-54 зв. Див.: Мицик Ю. А. З документації гетьмана І. Мазепи. //СЛ. - 1998. - №1. - С. 92 - 93.

25 Павленко С. Міф...; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа - меценат українського церковного мистецтва //Церковний календар на 1992 р. Б. м., 1992.- С. 152-170; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. - 1995.- № 1.- С. 98-104; Пуцко В. Ікони Чернігівщини //СЛ.- 1997.-№ 4.- С. 129-135; Пуцко В. Мазепина срібна шата в Чернігові //Родовід.-1996. - Ч. 2(14).- С. 112-116.

*) Тут і далі датування подане за старим стилем.

**) Тут і далі в дужках вказано номер універсалу Мазепи за найповнішою їх публікацією 2002 р.(Універсали...)

Ясновська Людмила

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГОРОДСЬКОЇ БОЖНИЦІ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Церква архангела Михайла в м. Острі відома за літописним рядком під 1152 р., коли коаліція князів узяла Городець (городище в с. Старгородці, що на околиці м. Остра) і спалила його.: «... навіть і божницю святого Михайла; верх був рублений з дерева, і це згоріло»¹. У ХVІ ст. церква стояла занедбана, але в ХVІІ ст. було поновлено службу. В ХVІІІ ст. у зв'язку з неможливістю відновлення храму прийнято рішення розібрати «середину церкви по нижче окна», а в середині ХІХ ст. у результаті обвалу гори зруйнувався фундамент південної стіни. На сьогодні збереглася на повну висоту тільки алтарна частина з фресковим живописом. За висновками М.К. Каргера, храм належав до чернігівської архітектурної школи², а В.А. Богусевич вважав, що храм мав призначення оборонної вежі³. Дослідження, проведені П.О. Раппопортом, остаточно закріпили за пам'яткою визначення як такої, що належить до переяславської архітектурної школи кінця ХІ ст., яку було розписано на початку ХІІ ст. на замовлення Володимира Мономаха⁴.

Метою даної розвідки є висвітлення історії збереження та вивчення Старгородської божниці в кінці ХІХ на початку ХХ ст. різними установами та згадати прізвища її дослідників.

Початок археологічних досліджень Михайлівської церкви пов'язаний з ім'ям М.О. Константиновича, який купив у княгині Кудашової Старгородку в 1876 р. і звернув увагу на жалюгідний стан пам'ятки. Скоріш за все вже тоді він «немедленно огородил остатки храма, и с того времени они находятся под строжайшей охраной»⁵. Крім того, проведені М.О. Константиновичем розкопки дозволили відтворити схему-план церкви, встановити техніку кладки «орис mixtum». На жаль, звіти або повідомлення про ці роботи до Імператорської археологічної комісії (далі ІАК) не надійшли, а з'явилися значно пізніше у вигляді статті в журналі «Киевская старина», яка і привернула увагу мистецтвознавців до фрескового живопису Старгородської божниці.

Про стан пам'ятки ІАК стало відомо з відповіді чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської божниці, М.О. Константинович звернувся до професора Санкт-Петербурзького університету С.П. Прахова по допомогу в збереженні вівтарної частини, але не отримав підтримки⁶.

Ім'я людини, яка також однією із перших почала турбуватися про стан пам'ятки, залишилося поза увагою. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств М.Ф. Біляшівського. Він спробував зацікавити комісію одним із «древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению»⁷, що розташовувався у с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав

жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески в алтарній частині, які «с теченням часу все більше і більше руйнуються, ніким ще вповне не скопировані і не срисовані»,⁸ та сподівався на те, що комісія вживе заходів для її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятник. На жаль, вона не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського.

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела». Крім того, надіславши фотографію збереженої алтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок⁹. Але комісія з незрозумілих причин не скористалась його пропозицією, а копії фресок А.В. Половцев разом із дружиною зробив у тому ж таки році за десять днів «при самых неблагоприятных условиях». У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він повідомив про фрески XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова¹⁰. Виконані дослідником замальовки та плани не були представлені ІАК. Лише у 1907 р., коли постало питання про видання М.О. Макаренком фрескового розпису Остерського храму, комісія звернулася до О.М. Половцевої з проханням надати дозвіл «издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви»¹¹. Збереження залишків руїн храму, особливо його фрескових зображень, обговорили члени Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ) на X археологічному з'їзді у Ризі 1893 р.

Якщо маститі науковці були байдужі до стану церкви, то М.О. Константинович своєю публікацією у 1896 р. зміг привернути увагу громадськості до сумної долі пам'ятки давньоруської архітектури. П.М. Добровольський у своїй роботі «Юрьевская Божница» (1902 р.) визнав, що по охороні церкви не було ніяких дій аж до 1894 р., поки церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії не порушило це питання, звернувшись до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з пропозицією захистити від негоди залишки храму, зробити над ним «прикрытие, или же образовал из алтарной части сего храма часовню, с сохранением уцелевших на алтарной стене фресковых изображений»¹². Звернення Антонія до відомого любителя старожитностей губернського предводителя дворянства генерал-лейтенанта графа Г.А. Милорадовича не зацікавило останнього, він переадресував його чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Не дочекавшись відповіді, восени 1896 р. духовна консисторія запропонувала благочинному П. Рклицькому здійснити ремонтні роботи коштом парафіян с. Старгородки¹³.

З 1895 р. піклування про стан Михайлівського храму взяли на себе Остерське земство та повітова управа. В липні 1899 р. земська повітова управа звернулася до ІАК з пропозиціями по збереженню руїн древнього храму і отримала відповідь, що повна реставрація неможлива тому, що «при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника»¹⁴. Крім того, було надано рекомендації до реставраційних робіт, а саме: «1) необходимо пригласить опытного архитектора, 2) над сохранившейся алтарной частью устроить деревянный шатер или навес достаточно широкий, чтобы защитить внутреннюю поверхность апсиды от дождя и снега, 3) трещины в остатках свода залить цементом, не изменяя сохранившегося вида развалин, 4) окружить памятник высокою оградой, чтобы заградить доступ стадам и пастухам»¹⁵. Остерське земське зібрання виділило на ремонтні роботи 1000 крб., а практично всі рекомендації ІАК виконувалися під наглядом місцевого техника-будівельника Шульца влітку 1902 р.¹⁶ Але досвідчений архітектор при цьому не був присутній.

У жовтні 1902 р. до ІАК звернувся О.К. Хребтов з проханням видати відкритий лист на дослідження Остерської божниці. Комісія забажала від нього доказів його фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського прохач зауважив, що проведені ремонтно-реставраційні роботи Остерською повітовою управою повністю знищили пам'ятку тому, що «на его крышу или точнее выражаясь свод, навалено несколько видов

кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». У відповіді зазначалось, що ІАК більш схильна надати право ведення досліджень спеціалісту-архітектору. Крім того, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый открытый лист». О.К. Хребтов після такої відповіді переключився на успішні дослідження печерних комплексів Межигірського монастиря¹⁷. Будь-яких робіт у 1903 р. членами ІАК на пам'ятці не було проведено.

Під час підготовки до чергового археологічного з'їзду одним із пунктів програми Московського підготовчого комітету до XIV археологічного з'їзду в Чернігові було записано про обов'язковий опис та видання «в точных фотографических снимках остатков древней церкви с фресковой живописью в г. Остре»¹⁸. До цієї роботи знову активно долучилися представники ІАК. З 1902 р. в комісії почав працювати художник-архітектор П.П. Покришкін¹⁹, що дозволило розгорнути широкі роботи по реставрації та охороні архітектурних старожитностей в Росії, в тому числі і давньоруських.

Так, у серпні 1906 р. відряджений комісією професор Д.В. Айналов оглянув Юр'єву божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації, зауваживши, що «фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились»²⁰. М.О. Макаренко того ж таки року оглянув церкву і у своїй доповідній записці від 30 січня 1907 р. до ІАК зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется» і запропонував установити навіс над руїнами, захистити фрески від написів туристів, зміцнити штукатурку, що відвалюється, зробити обміри, фото та скопіювати фрески²¹. М.О. Макаренко після проведення своїх досліджень спочатку друкє коротке повідомлення²², потім - розлогу статтю²³ і лише через двадцять років - ґрунтовну працю з власними фотознімками та малюнками, переважно про фресковий розпис²⁴.

За дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін у травні 1907 р. провів виміри, фотофіксацію Остерської божниці та на засіданні реставраційної комісії зробив доповідь про її стан, зауваживши, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в.». Крім того, він запропонував проект реставраційних робіт, затверджений і повідомлений Остерській повітовій управі²⁵.

Не залишилися байдужими до стану Остерської божниці і представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК). 1910 р. В.А. Шугаевський оглянув пам'ятку та вніс пропозиції по збереженню залишків церкви: зробити над західною частиною футляр, хоча б дерев'яний. На жаль, земська управа не дала відповіді на пропозицію. Хоча незначні земляні роботи там були проведені. В тому таки ж році чернігівський губернатор А.А. Хвостов за підпискою зібрав для Юр'євої божниці 141 руб. 01 коп., а до музею ЧГВАК від І.М. Руденка надійшли фрагменти кераміки та зубів тварин, знайдених під час проведення земляних робіт по укріпленню храму²⁶. Це були останні кроки по вивченню пам'ятки. Для археологічних установ Санкт-Петербурга та Москви змінилися територіальні пріоритети досліджень, вони були перенесені на територію Північної Русі, а місцеві осередки звернулися до вивчення архівної спадщини.

За радянської влади починається новий етап у вивченні Михайлівського храму в м. Острі. Наведені сторінки історії дослідження та збереженості Старгородської божниці в XIX - на початку XX ст. доповнюють наше уявлення про перші кроки пам'яткоохоронної справи в Україні, яку проводили представники церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Імператорської археологічної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства, Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Остерського земства.

Джерела та література:

1. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 251.
2. Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха // КСИИМК. - 1953. - Вып. XLIX. - С. 19.
3. Богусевич В.А. Остерский городок // КСИАУ. - 1962. - Вып. 12. - С. 39.
4. Раппопорт П.А. Русская архитектура X - XIII вв. // Свод археологических источников. - Л., 1982. - № 38. - С. 38.
5. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородка // Киевская старина. - 1896. - № 11 - ноябрь. - С. 139.
6. РВ НА ИМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1888 г. - Спр. 15. - Арк. 17 - 17 об.
7. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА ИМК) РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 1.

8. Там само. - Арк. 1 зв.
9. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 44. - Арк. 9 зв.
10. РВ НА ПМК РАН - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 400. - Арк. 201 зв.
11. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 28.
12. Известия церковно-археологического общества при киевской духовной академии за 1894 г. - К., 1895. - С. 18 - 22.
13. Добровольский П.М. Юрьевская Божница. - Чернигов, 1903. - С. 18 - 19.
14. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25.
15. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1.- Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
16. Добровольский П.М. Юрьевская божница. - Чернигов, 1903. - 25 с.
17. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1903 - Спр. 96. - Арк. 1, 4 об.
18. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 - 9 февраля 1906 г. - Москва, 1906. - С. 41.
19. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. - М., 1986. - С. 157.
20. РВ НА ПМК РАН - Ф. 4. - Спр. 53. - Арк. 64.
21. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
22. Макаренко Н. Развалины в Старогородке // Старые годы. - 1907. - Февраль. - С. 58.
23. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. - М., 1916. - С. 373 - 404.
24. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 205 - 223.
25. Известия Императорской археологической комиссии. - Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). - С.-Петербург, 1908. - С. 19.
26. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. - Чернигов, 1911. - С. 22, 25.

Галина Полієнко

БЛАГОДІЙНИЦТВО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

(друга половина XIX - початок XX століття)

Історична ретроспектива добродійності є нагальною і актуальною у контексті зародження та розвитку громадянського суспільства в Україні. Благодійність, спонукальні мотиви якої закладені в людських почуттях милосердя та співчуття, у діяльності православної церкви підкріплюються ще й християнськими принципами. Дослідники пов'язують розмах благодійності в другій половині XIX - на початку XX століття з якісно новим етапом розвитку соціально-економічних та культурно-освітніх процесів [1].

У визначений період у державі діяли міністерства і відомства, котрі займалися лише добродійністю (відомство закладів імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство, Опікунство будинками працелюбства тощо), та установи, які не мали спеціального благодійного призначення (відомство православного сповідання та військового духовенства, міністерство внутрішніх справ, міністерство юстиції, міністерство народної освіти) [2]. Більше третини усіх благодійних товариств, що виникли в 60-х роках XIX ст., засновувалися відомством православного сповідання [3].

У Чернігівській єпархії існувала розгалужена мережа благодійницьких організацій і товариств, але допомога надавалася не всім, хто на неї претендував, а лише бідним верствам населення. На той час під бідністю розуміли становище, коли людині не вистачало засобів для задоволення потреби у їжі, одязі і житлі. Жебраками називали людей, котрі зовсім не здатні були самотужки забезпечити себе найнеобхіднішими засобами для існування, а тому про них повинні були піклуватися інші. Допомоги потребували також каліки, хворі, діти-сироти, особи похилого віку та ін. З огляду на такий контингент благодійною діяльністю займалися численні братства, православні трудові общини, церковні благодійні товариства, єпархіальні опікунства, товариства Червоного Хреста тощо. При участі церкви організувалися лікарні, школи, бібліотеки, читальні, будинки інвалідів тощо, велась постійна робота для підтримки парафіян. Благодійницькі заклади утримувалися на власні кошти, пожертви приватних осіб, а також шляхом зборів, що влаштовувалися

церквою. Крім того, церква мала власні кошти: здавалися в оренду церковні лавки, будинки, угіддя та землі, а капітал, розміщений у банках, давав щорічні прибутки[4]. Щоб охопити благодійністю якомога більшу кількість знедолених, духовенство намагалося залучити до співпраці громаду. Священик М. Затворницький про необхідність благодіяння стосовно ближнього зауважував: «Хто звик працюю добувати собі на прожиток, той за гріх і сором вважає, доки є сили, ставати в ряди жебраків, він і з крайньої бідності хоче вибратися працюю. ... Ми повинні поважати в цій бідності благородні почуття сорому користуватися милостиною...»[5] і тут же пропонував форму допомоги постраждалим від пожежі: «Один прихисти тимчасово безпритульне сімейство, інший зроби на його користь посильне пожертвування, а ти, якщо не можеш зробити ні того, ні іншого, та володієш силами і вмінням, - потрудись день-другий безвідплатно в улаштуванні даху для потерпілого» [6].

Намагаючись задовольнити зростаючий в 60-і роки потяг народу до грамоти, єпархіальне правління відкривало парафіяльні школи та школи грамоти. Так, благочинний Суразького повіту В.Сербинович зазначав, що із 13 шкіл, що діяли при 11 церквах, 3 школи були відкриті у 1831 році, а 10 - відкрилися в 1860 році [7]. Зростаючи кількісно і якісно, найбільш забезпечені матеріально церковні школи виписували провідні педагогічні журнали «Народна освіта» та «Церковно-приходская школа» [8]. Питання матеріальної та моральної підтримки жваво обговорювалося на сторінках духовної та світської преси. Княгиня П.Долгорукова вважала, що шкільна практика достатньо з'ясувала всю важливість інституту опікунств та виявила необхідність більш широкої і визначеної його організації [9]. Мова йшла також про опікунства при народних школах. Аналіз публікацій свідчить про спробу об'єднання зусиль у галузі благодійництва парафіяльних опікунств та земських установ. Сумісна діяльність обох відомств мала забезпечити позитивні результати, але згодом замість партнерських засад вони зайнялися суперництвом. Ця тенденція мала місце в усій державі і була характерною для Чернігівської єпархії. На початку свого існування Чернігівське земство поклато турботи про народну освіту на духовенство, передаючи йому право відкривати школи і навчати в них, користуватися субсидіями від земства, сільських громад та приватної благодійності, але щойно школи почали відкриватися, земство відмовилося від думки передавати викладання в них церковнослужителям. У 70-і роки XIX ст. земство відкривало власні школи, а у 80-х - знову передало цю справу духовенству [10]. Слід відмітити, що симпатії селянських громад щодо початкових шкіл були на боці земства, у той же час не можна недооцінювати роль духовного відомства у просвітництві народу. На недоліки церковних шкіл в галузі освіти, вказують провідні дослідники цієї проблеми [11]. Так, Н.Белкіна відмічає: «Хоча церковно-парафіяльна школадяківка давала дітям лише елементарну освіту, проте вона була близькою народові, дешевою і загальнодоступною»...[12]. До того ж часто парафіяльні училища були єдиними закладами освіти на селі. Доглядач церковних шкіл Ф.Васютинський так характеризував школи грамоти: «Відкриті в простих, тісних помешканнях, в селянських хатинах, церковних сторожках, в домівках членів причту, і навіть в богадільнях, ... школи грамотності все ж таки задовольняли на перших порах елементарні потреби життя народу» [13]. Краще справи йшли в духовних училищах, що були відкриті в губернському та повітових містах і користувалися особливою підтримкою духовенства. Координувала всі освітні справи Єпархіальна училищна рада з повітовими відділеннями на місцях. У січні 1891 року Єпархіальна рада була об'єднана з Чернігівською радою братства святого Михаїла [14]. Вважалося, що обидві ці організації покликані займатися однією справою. У Чернігові з 1700 року діяла духовна семінарія, а три духовні повітові училища функціонували в містах Чернігові, Новгороді-Сіверському та Стародубі. За кількістю цих закладів єпархія на підставі §19 статуту духовних училищ була розділена на 3 училищні округи. Із загальної кількості - 593 учнів у трьох духовних училищах, 582 з них - діти священно- і церковнослужителів Чернігівської єпархії і 11 - світського стану [15]. Згодом Синод наказом від 10-28 січня 1879 року запропонував закрити одне із училищ для «полегшення духовенству видатків із місцевих єпархіальних коштів на утримання духовних училищ» [16]. Загальноєпархіальним з'їздом було вирішено закрити Стародубське училище[17]. Фінансувались ці духовні заклади місцевими установами: єпархіальним свічковим заводом, церквами і монастирями. Значну частину капіталів становила виплата із сум Синоду згідно із синодальним наказом за № 3072, яка направлялася на утримання особового складу училищ і становила 4020 руб. на кожне щорічно [18]. Цих сум було недостатньо, тому основним джерелом утримання духовних училищ за наказом

Синоду № 694 від 6 квітня 1866 р. було визначено внески від парафіяльних церков у сумі 6300 р.[19]. Рішенням єпархіального з'їзду ця сума розподілялася на кожну церкву училищного округу рівними частинами. Взагалі, як відмічалось у тогочасних звітах, кошти для училищ були «вкрай невизначені». У 1892/93 навчальному році із 114 церковно-парафіяльних та 357 шкіл грамотності лише 4 мали постійні кошти [20], а 48 церковно-парафіяльних шкіл мали власні приміщення, решта ж розміщалася в церковних сторожках, в найманих приміщеннях і приватних квартирах [21].

Парафіяльні опікунства та православні братства були у той час органами громадської благодійності. Церковно-парафіяльні опікунства, засновані невдовзі після відміни кріпосного права, були покликані відродити самостійність парафій. Уряд покладав на них велику надію. Спочатку Закон 1864 року не називав парафіяльні опікунства церковними. Згідно із законом опікунства підпорядковувалися виключно єпархіальному начальству. Обов'язковими членами установ були священнослужителі [22]. До складу опікунств входили: парафіяльний священник, церковний староста, волосний старшина у селі та кращі із парафій. Опікунства мали широке коло діяльності: турбота про храм і парафіяльне духовенство, заснування в парафії школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійницьких закладів, допомога неповнолітнім опікуватися майном [23]. Збір пожертвувань відбувався окремо на користь церкви, причту, шкіл та благодійних закладів. Крім того, надходили пожертви у вигляді кухликового, гаманцевого, тарілочного зборів. Із звіту за 1972 рік видно, що у єпархії функціонувало 414 церковно-парафіяльних опікунств. Ними зроблено пожертв: на підтримку церков - 10 534 р.; на церковно-парафіяльні школи і благодійні заклади в парафіях - 2 197 р.; на утримання причту - 1 401 р. Бібліотек на той час було 287, і вони існували при церквах та в 3-х благочинницьких округах [24]. Благодійність опікунств на користь причтів полягала у щорічному асигнуванні коштів з метою наймання квартир для парафіяльних священників, благоустрою храму та підтримки чистоти біля нього, у прибиранні кладовищ, утримуванні хорів та регентів [25]. Єпархіальне опікунство керувалося Положенням про надання постійної або ж тимчасової допомоги. Згідно з цими нормативами вдовам священнослужителів призначалася виплата більша, ніж вдовам і сиротам церковнослужителів. Першим - від 10 до 35 р., а останнім - від 6 до 15 р. Списки опікуваних ретельно контролювалися, переглядалися і затверджувалися щорічно. Діти-сироти, які досягали повноліття, хворі, котрі видужували та могли утримувати себе самі, в ці списки не потрапляли. Одноразова допомога у розмірі 10-25 руб. призначалася постраждалим від пожеж. У єпархії опікунством було охоплено 1100 чоловік, які в середньому отримували по 8 руб. на рік, а одноразовою допомогою скористалося всього 35 чоловік. З 1880 р. на підставі наказу Синоду та розпорядження Консисторії в опікунство почали надходити кошти, з яких 18 000 р. виділялося на утримання лікарні для бідних єпархіального відомства і вихованців семінарії [26]. Щорічно опікунство повинно було вносити 825 руб. на утримання вихованок єпархіального училища [27].

Особлива турбота Чернігівської консисторії спрямовувалася на допомогу представникам духовенства та їх родинам. На сторінках «Душеполезного читання» (грудень, 1861 р.) обговорювалися питання про пенсії для духовенства, а з'їзд духовенства 1912 р. вирішував питання про заснування в Чернігові єпархіального фінансового закладу для допомоги духовенству єпархії [28]. У зазначений час єдиної державної системи соціальної допомоги не існувало. Представники кожного стану повинні були дбати про самопомогу, створюючи з цією метою станові та громадські органи опіки. Такими органами у відомства православного сповідання були уже згадувані єпархіальні опікунства про бідних духовного звання, засновані за указом Синоду від 12 серпня 1823 року, а з другої половини XIX ст. - до них додалися емеритальні та похоронні каси духовенства. Коли священники і дякиони виходили на пенсію, вони практично залишалися без засобів до існування. Така ж доля чекала вдів і сиріт духовного звання. 28 червня 1862 року уряд створив Особливе присутствіє із духовних та світських осіб і доручив йому знайти засоби для кращого забезпечення побуту духовенства [29]. Згідно з діючим законодавством священнику, що мав вислуги 35 років, виплачувалась державна пенсія в розмірі 130 руб. на рік, бездітній вдові належало 65 руб., а вдові з дітьми - 90 руб. щорічно. Дияконська пенсія визначалася 80 руб., а вдові - відповідно 40 і 50 руб.[30]. Іншим церковнослужителям державою пенсією не передбачалося, тому духовні опікунства, створені на місцях, були покликані вирішити це питання самостійно. Із списку даних про осіб, що користуються виплатами духовного опікунства, видно, що допомога була незначною: вдова і діти диякона отримували по 15 руб. на рік [31].

У Чернігівській єпархії про необхідність заснування емеритури говорив єпископ Філарет у 1864 році. Бідуюче становище родин духовенства, мізерні пенсії від Синоду, недостатність допомоги місцевих опікунств бідним духовного звання змусили знову повернутися до цього питання у 1875 році. Синод дозволив відкриття емеритури з 1880 року [32]. У 1894 році емеритурою уже було видано 50 пенсій розміром 77 р. 46 к.; у 1898 р. - 89 пенсій розміром 96 р. 91 к. і в 1902 р. - 91 пенсія по 84 р. 79 к. А всього в касі на 1 січня 1902 року було 649 325 р. 20 к. [33]. Погребальна каса теж покликана була надавати допомогу духовенству. За 1902 рік нею витрачено 4386 р. 53 к., а залишилось на 1903 рік 8185 р. 81 к. [34]. Добробут духовенства був справою місцевої громади. Чернігівський губернський діяч С. Шаховський у листі до К.Победоносцева висловлював стурбованість безсиллям і занепадом сільського духовенства. Основними заходами для подолання цього недоліку в єпархії С. Шаховський вважав: а) забезпечення духовенства матеріально, б) залежність його від парафії [35]. Для дочок духовенства у Чернігові було засноване єпархіальне училище, де могли навчатися і дівчатка світського стану. 30 січня 1866 року було відкрито Філаретівське єпархіальне жіноче училище, що розмістилося у будинку дворянських зборів, придбаному за 9000 руб. [36]. Урочиста подія ознаменувалася щедрими пожертвами на користь нововідкритого закладу від повітового духовенства. До 15 липня надійшло більше 320 руб., а єпископ у 1863 році із своїх трудових пожертвував 1000 р. «і кожного року милість його до училища не зменшувалася» [37]. Згодом це училище не вмщало усіх бажаючих, і в 1912 році в х. Миколаївському Новгород-Сіверського повіту було відкрито друге таке училище із сільськогосподарським відділенням [38].

Православні монастирі з часів Київської Русі й до кінця XVIII ст. були центрами благодійності на українських землях, але із закриттям більшості монастирів та проведенням секуляризації їхніх маєтків, обителі втратили значну частину прибутків, що призвело до занепаду монастирської доброчинності. Уряд вказівками та постановами намагався активізувати монастирську доброчинність, але ці заходи не мали успіху. За ініціативи імператора Синод циркулярним наказом від 29 лютого 1868 року приписав єпархіальним преосвященним запропонувати жіночим монастирям влаштувати навчальні заклади для дівчаток, переважно духовного звання, а також благодійницькі заклади: лікарні і богадільні, де була така можливість. Звітуючи про такі заклади, монастирі зазначали, що шкільна справа у них у незадовільному стані. При Введенському жіночому монастирі у Ніжині була влаштована лікарня на 12 ліжок, а для опікування бідними влаштовано гостинний і «странноприймний» будинки. При єпархіальних монастирях функціонували 3 школи, одна для хлопчиків при Миколаївському Рихлівському монастирі та дві для дівчаток: при Ніжинському Введенському монастирі - 60 вихованок та Гамаліївському Різдво-Богородичному - 15 вихованок [39]. У монастирських школах, крім загальних знань, монахині навчали дівчаток рукоділля. За даними 1913 року, кількість православних монастирів в імперії перевищувала тисячу, а кількість їх мешканців - 92 тис. чол. Лікарень і богадільень при монастирях нараховувалось відповідно 219 з 2535 ліжками і 152 з 2224 опікуваними - за оцінкою М.Нікольського, «мізерна кількість в порівнянні із загальною кількістю монастирів і великою армією монахів» [40].

Наступним видом благодійних закладів у Чернігівській єпархії були богадільні. Із рапорту за 1869 рік (звіти з 21 благочинницького округу), видно, що лише заштатне містечко Березна піклувалося про 31 нужденного жителя, богадільні з різною кількістю опікуваних існували при чотирьох місцевих та Локнистенській Миколаївській церквах. Благочинний третього округу Кролевецького повіту звітував про розміщену в богадільні 1 жінку похилого віку, котра утримувалася на власний кошт, по четвертому округу Новозибківського повіту Троїцькою церквою м. Семенівки утримувалися 20 жінок похилого віку та Миколаївською церквою м. Нова Рожка - 5 жінок, при Успенській церкві с.Зазарськ Глухівського повіту прихистит знайшло 3 особи [41]. У 1881 р. у 14 богадільнях опікувалося уже 124 особи [42], а в 1882 році у 13 богадільнях при церквах - 150 осіб обох статей. Ці заклади утримувалися на кошти різних установ: міської управи, економії, земства, приватних осіб [43]. Богадільні здебільшого відкривалися церковними установами, проте були випадки, коли їх відкривали приватні особи [44] або громади. Для вдів та сиріт колишніх служителів відомства за ініціативи преосвященного Веніаміна 3 вересня 1893 року була відкрита єпархіальна богадільня [45]. Для цієї справи на з'їзді духовенства у листопаді 1891 року було вирішено встановити щорічний внесок від кожного причту єпархії 1 крб. Крім того, єпархіальним свічковим заводом було відпущено 1500 крб. [46].

Аналіз доброчинства православного відомства у єпархії буде неповним, якщо не згадати про разові невеликі за розміром та обсягом проекти благодійності. У Чернігівській єпархії 12 січня 1897 року єпископом Новгород-Сіверським Євфимієм було освячено домову церкву, влаштовану в училищі сліпих. Училище існувало уже 13 років і перебувало на опікуванні Чернігівського відділу опікунства імператриці Марії Олександрівни. Серед підпорядкованих цьому відомству закладів було також Чернігівське опікунство дитячими притулками під головуванням Чернігівського губернатора О.Анастасєва, а його постійним почесним членом був єпископ Веніамін [47]. Здійснювані Чернігівською єпархією благодійницькі акції загальноцерковного рівня мали місце переважно в періоди народного бідуння і кризових ситуацій [48]. Чернігівська єпархія часто відгукувалася на бідуння голодуючих губерній. Місцеві журнали публікували відомості про кількість коштів, зібраних у різний час від монастирів та представників духовенства з повітів Чернігівської губернії [49].

Як показує аналіз джерел, друга половина досліджуваного нами періоду характеризувалася ростом благодійницької активності у єпархії та відкриттям нових закладів і товариств як духовного, так і світського спрямування [50]. Вивчення діяльності приватних доброчинних ініціатив пастирства Чернігівської єпархії дозволяє зробити висновок, що вони займалися благодійництвом не лише заради особистого престижу, а керувалися перш за все релігійно-моральними переконаннями необхідності надання допомоги ближньому. Хронологічні рамки нашої розвідки охоплюють період, коли церковні благодійницькі організації активно розгортали мережу своєї доброчинницької діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що церква займала важливе, але не завжди провідне місце в системі громадської опіки. Повна залежність духовного відомства від держави була однією з причин того, що стримувало Синод від проведення власної політики, в результаті чого криза у державі ставала кризою самої церкви.

Джерела та література:

1. Общественная и частная благотворительность в России во второй половине XIX-начале XX вв. - Социальная работа, - «Феникс», Ростов-на-Дону, 1999. Под общ. ред. проф. Курбатова В.И. - Гл. I, - С. 18-29.
2. Там само.
3. Линдеймейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856-1874 гг. - М.: Изд. Моск. Ун-та, 1992. - С. 285.
4. Сведения о церковных капиталах, церковных и ружных землях и церковных арендных статьях Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным известиям (далі ЧЕИ) - 1876. - № 16 (15 августа). - С. 425.
5. Поучение на празднике Божией Матери радости всех скорбящих, сказанное 24 октября в церкви Нежинских богоугодных заведений, в день храмового праздника // Прибавления к ЧЕИ. - 1876. - № 1 (1 января). - С. 2.
6. Там само.
7. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - № 4892 Сведения о школах для обучения поселянских детей, состоящих в благочинии священника местечка Душатина - Сербиновича.
8. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 5. - С. 172-191.
9. Земский сборник Черниговской губернии - 1902 г. - № 7. - С. 14-132.
10. «Земские новости» // Земский сборник Черниговской губернии, - 1902. - С. 53-54.
11. Пашенко В.О., Гладкий С. Церква і освіта. // Трибуна. - 1997. - № 9-10. - С. 28-30.
12. Белкіна Н.І. Мандрівні дяки як унікальне явище українського освітнього руху // Психолого-педагогічні науки. - Ніжин, 2000. - С. 164.
13. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 3. - С. 68.
14. Личный состав Епархиального училищного Совета и уездных отделений оного // ЧЕИ - 1893. - № 5. - С. 75.
15. Сведения о состоянии духовных уездных училищ Черниговской епархии, перед полным их преобразованием в хозяйственно-экономическом отношении по Высочайше утвержденном в 14-й день Мая 1867 г. уставу духовных училищ // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. -Кн. 2, - 1873. - С. 211-212.
16. О предметах, подлежащих обсуждению депутатов общеперхиального съезда, имеющего быть 18 августа 1879 г. // Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 23. - С. 251-254.
17. Там само.
18. Нужды и средства уездных училищ Черниговской епархии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. 2, - 1873. - С. 217-219.
19. Там само. - С. 222.
20. Отчет Черниговского епархиального училищного Совета о состоянии церковно-

- приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1892/93 учебный год.// ЧЕИ. - 1894. - № 1. - С. 19-91.
21. Там само.
22. Максимов Е.Д. Приходские попечительства при православных церквях как органы благотворительности // Трудовая помощь. - 1903. - № 5. - С. 609-629.
23. Церковно-приходские попечительства // Приб. к ЧЕИ. - 1901. - № 23. - С.817-828.
24. Статистические сведения о Черниговской епархии за 1872 год // Приб. к ЧЕИ. - 1874. - № 6. - С. 141.
25. Там само.
26. Отчет о приходе, расходе и остатке сум Черниговского епархиального попечительства за 1885 г. // ЧЕИ. - 1886. - № 21. - С. 842.
27. Там само. - С. 830-843.
28. К вопросу об учреждении Черниговского Епархиального Банка // Вера и жизнь. - 1913. - № 5. - С. 58-65.
29. Заметка по вопросу о пенсиях духовенства // Приб. к ЧЕИ - 1863. - № 2. - С. 21-37.
30. Церковный вестник. - 1891. - № 49. - С. 769.
31. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - Спр. № 5146. Сведения о состоянии начальных народных училищ, сельских и церковно-приходских школ за 1869-70 и 1888 гг. - Арк.: 7, 8, 9.
32. Об эмеритуре Черниговской епархии // Приб. к ЧЕИ - 1881. - № 19. - С. 406-425.
33. Акт Ревизионной комиссии по эмирительной кассе // ЧЕИ - 1903. - № 13. - С. 430-437.
34. Там само.
35. ІР НБУІВ. - Ф. XIII. - Спр. № 2854. Ша[ховский] Сер[гий] [Победоносцеву] Константину Петровичу; - Письмо 4 мая [ ] из Чернигова в [Петербург].
36. Винницкий А. Празднование в Черниговском епархиальном женском училище по случаю окончания устройства каменного 3-х этажного здания и освящения новой при нем церкви 1-го Октября 1886 года // Приб. к ЧЕИ - 1886. - № 20. - С. 680-688.
37. С.П. Исторический очерк о воспитании девиц духовного звания (1086-1856гг) // Приб. к ЧЕИ - 1901. - № 3. - С. 108-109.
38. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Василия, епископа Черниговского и Нежинского от 20 сентября сего года в Духовную Консисторию // Вера и жизнь. - 1913 - № 20. - С. 655-656.
39. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4958. Отчет о состоянии епархии за 1878 г. - Арк. 12,16,26.
40. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., - 1988. - С. 408.
41. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2, № 4925. Рапорты благочинных о числе богоделен при церквях.
42. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4962. Дело о доставлении Синоду ведомостей для отчета по Черниговской епархии. - Арк. 14.
43. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4965. Ведомости о числе богоделен, состоящих при Черниговской епархии и лицах, помещенных в богодельни ... за 1882 г. - Арк. 25.
44. Отчет о состоянии богодельни имени купца Ф.Проценко в м. Мена, Сосницкого уезда, за 1913 г. // Вера и жизнь. - 1914. - № 16. - С. 487.
45. Стефановский Т. Открытие ерпахальной богодельни в память 900-летия архиерейской кафедры в Чернигове // Приб к ЧЕМ - 1893. - № 21 - С. 775.
46. Там само.
47. Ведомство учреждений императрицы Марии // Корвин-Пиотровский / Календарь на 1886 г.- С.213-214.
48. Див.: Полінко Г.О. Добровчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни. // Сіверянський літопис, 2006. - № 3. - С. 46-50.
49. Див.: Вследствие воззваний Преосвященного Нафанаила, епископа Черниговского и Нежинского к Черниговской пастве, поступило в Консисторию с 7 Ноября прошлого 1873 года по 13 Января пожертвованый в пользу голодающих жителей Самарской губернии... // ЧЕИ - 1874. - № 5. С. - 85-87; № 7 - С. 124-125; С 1 февраля по 1 июня 1874 г. пожертвовано духовенством и жителями Черниговской губернии и представлено в местные казначейства в пользу жителей Самарской губернии, пострадавших от голода, по уездам // ЧЕИ. - 1874. - № - № 13. - С. 280-283.
50. Список обществ, попечительств и других организаций, открытых в Черниговской губернии с согласия губернатора // Державний історичний архів м. Києва Ф. 1439. - Оп.1, - № 1481 - Списки обществ, попечительств и других организаций, с указанием их личного состава, существовавших в Черниговской губернии. - Арк. 19.

РОЗВІДКИ

Сергій Горобець

●

ПЕТРО СТЕФАНОВИЧ ЧИ ПЕТРО ШИХУЦЬКИЙ?

Роїщенська сотня (або Ройська, як її називали у давнину) утворилася, слід гадати, вже після Визвольної війни, імовірно, незадовго до першої згадки у 1659 році.¹ Її територія довгою вузькою смужкою вклинилась між Білоуською і Любецькою сотнями, з одного боку, та Городнянською - з другого, концентруючись уздовж гомельського шляху.² Назва сотні походить від села Роїща, в якому мешкав перший сотник Хома Ращенко. Відсутність яскраво вираженого центру призвела до того, що всі наступні сотники мешкали в сусідніх селах - Сибережі, Осняках, Петрушині, а також у Голубичах та Ріпках. Це спричинило певну плутанину, оскільки в документах сотня іноді називається Сиберезькою або ж Осняківською, і деякі з дослідників сприймають їх як окремі сотні.³

Досить уривчасті відомості і про роїщенських сотників. Наявні реєстри сотників, укладені Ю. Гаєцьким та В. Кривошеєю,⁴ фіксують лише епізодичні згадки про них у різних документах. І тільки з 1716 року, коли сотницьку посаду на кілька десятиліть обійняли Бакуринські, ситуація стабілізується. Таке становище цілком узгоджується із загальноукраїнською практикою, оскільки період 1648-1715 рр. в усіх регіонах характеризується обмеженістю документальних джерел та значними втратами канцелярських записів.⁵

Зазвичай сотницький уряд очолювали представники місцевих старшинських родин - Ращенків, Рашевських, Шихуцьких, Бакуринських.

У документах 1699 та 1707 років роїщенським сотником значиться Петро Стефанович.

Першу спробу ідентифікувати цю особу зробив Ю. Гаєцький, який припустив, що під іменем Петра Стефановича слід розуміти Петра Степановича Шихуцького, сина іншого роїщенського сотника Стефана Шихуцького (1680-1681).⁶ Версію Гаєцького підхопив В. Кривошея. Він також вважає, що роїщенським сотником у 1699-1715 роках був саме Петро Степанович Шихуцький.⁷ Відтак і інші дослідники підхопили це твердження.⁸

Практика, коли посада сотника переходила від батька до сина, була досить розповсюджена. Маємо такі приклади і по Роїщенській сотні, в тому числі і серед Шихуцьких. Спочатку сотникував Стефан Шихуцький, а пізніше посаду наказного сотника обіймали його син Микола та син останнього Яків. Очевидно, Ю. Гаєцький звернув увагу на невеликий розрив у роках між сотникуванням Стефана Шихуцького та Петра Стефановича, вважаючи їх батьком і сином.

Чи достатньо у нас підстав стверджувати, що Петро Стефанович і Петро Степанович Шихуцький одна і та ж особа? Спробуємо розібратися.

Петро Стефанович

У комплексі джерел «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729-1730 рр.» збереглося чотири документи, в яких фігурує Петро Стефанович - три листи чернігівських полковників та універсал гетьмана Івана Мазепи на володіння посполитими в селі Голубичах. Саме вони і складають основу наших відомостей про роїщенського сотника на зламі XVII-XVIII століть.

1. Лист чернігівського полковника Якова Лизогуба від 5 вересня 1693 року: «Всеї полку моего старшинѣ, а особливо пану сотниковѣ ройскому, атамановѣ голубицкому, и всѣмъ, кто бы того потребенъ былъ вѣдати, ознаймую: іжь съ особливого респекту и ласки моей позволимемъ владѣти въ селѣ Голубичахъ килкома человекѣми Петровѣ Стефановичу, товаришу войсковому, въ далшой моей же ласки, вспомогаючи оскудность, яко новоосѣлого на господарство; прето абы оному въ владѣнію тими людьми никто не чинил жадной трудности и перешкоди симъ листомъ моимъ варую; а людцѣ онде абы належи тую повинность и послушенство ему, Стефановичу, отдавали, пилно приказую».⁹

2. Лист чернігівського полковника Юхима Лизогуба від 23 серпня 1699 року: «іжь зъ особливого респекту нашего и ласки, а особливо стасуючись до надання небіжчика милого родича нашего, позволяемъ и мы владѣти в селѣ Голубичахъ кил кома человекѣма пану Петровѣ Стефановичу, сотнику ройскому, до далшой нашой ласки, вспомогаючи его оскудность убогого господарства; прето абы оному сотнику во владѣнію тими людьми никто, такъ з старшини, яко и чернѣ не чинил жадной найменшой трудности и перешкоди, симъ нашимъ пилно варуемъ отговористимъ листомъ; людцѣ зась предреченіе абы ему, пану Петру Стефановичу, належи тую повинность и вшелякое послушенство отдавали, пилно и пилно приказуемъ».¹⁰

3. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка від 27 травня 1707 року: «іжь презентовалъ намъ панъ Петро Стефановичъ, полку нашего сотникъ ройскій, два унѣверсалы отъ небожчиковъ блаженной памяти полковниковъ чернѣговскихъ, антецессоровъ наших, іхъ милостей пановъ Якова и Евфима Лизогубові на владѣніе килкома посполитими человекѣми, въ Голубичахъ мешкаючими, данні, яко на тіе людцѣ, респектомъ новоосѣлого его господарства, ему порученіе, просилъ нашего такого подтверженія, по которимъ бы и впредь могль, за уряду нашего полковничого, оними людьми владѣючи, до всякого належи того послушенства, барзѣй до испартя своего господарства притягати; такъ мы, прошенію его давши у себе мѣстце, а стасуючися до уваги антецессоровъ наших, помененнихъ пановъ полковниковъ чернѣговскихъ, и респектуючи на его службу, во многихъ походахъ военныхъ при полку чернѣговском роненную, а до того и заохочуючи, іжьбы и впредь он належитъ военніе поносить праці, видаемъ ему, пану Петру Стефановичу, сотниковѣ ройскому, сей нашъ унѣверсалній листъ зъ таковымъ пилнимъ докладомъ, абы въ заживанню тихъ помененнихъ людцовъ голубицкихъ никто жадной ему не чинилъ перешкоди и трудности, але якъ предь тимъ, такъи тепер до далшой волѣ и ласки нашой мѣеть он, панъ сотникъ ройскій, спокійне тими кил кома человекѣми владѣти и всякую от нихъ обирати повинность».¹¹

4. Універсал гетьмана Івана Мазепи від 1 жовтня 1707 року: «іжь просилъ насъ, гетмана, панъ Петръ Стефановичъ, сотникъ ройскій, о крѣпостное себѣ писаніе унѣверсалное на килко человекѣа посполитихъ людей, въ полку чернѣговскомъ въ сотнѣ ройской въ селѣ Голубовичахъ (Голубичахъ?) мешкаючихъ, на которихъ такъ нынѣшнего полковника пана Павла Полуботка, яко и его антецессоровъ, чернѣговскихъ же полковниковъ пана Якова и пана Евфима Лизогубовъ, маеть унѣверсалы на поля съ сѣножатми, прозиваеміе Кулгоскіе, Богданомъ Пироцкимъ, тестемъ его, въ зуполное владѣніе ему попушенні и отданніе, на новозанятій, тамъ же стоячій кулговскій лѣсъ, на млинъ вешнякъ едномъ колѣ, въ селѣ Рѣпкахъ на рѣцѣ Глинянцѣ построенній. И мы, гетманъ и кавалеръ, склонившися на его прошеніе виглядомъ працѣ и услугъ его, чрезъ немалое время въ воску запорожскомъ ложеннихъ, велѣлисмо видати съ канцеляріи войсковой сей нашъ унѣверсалъ, которимъ такъ тіе килко человекѣковъ голубовичцовъ, яко и всѣ вишей спецѣфкованніе грунта и угодія ствержаемъ и умоняемъ, позволяючи ему отъ нихъ всякіе свободно забирати повинности и послушенства, кромѣ казакъ, грунтовъ такъ же свободно заживати и къ лутшому своєму употребляти пожитковѣ, мѣти теде хочемо и пильно приказуемъ, абы ему, Петру Стефановичу, сотниковѣ ройскому, никто зъ старшихъ и меншихъ во владѣнію тихъ килко человекѣковъ, въ помянутомъ селѣ Голубичахъ жиючихъ, и отбиранню отъ нихъ всякихъ подданскихъ повинностей и послушенствъ въ держанню и свободномъ заживанню вишей писаннихъ грунтовъ и угодій, жаднимъ способомъ не смѣль и не важилъ чинити перепони, помѣшки и перенагабана; для лучшой теж вѣри и певності на сёмъ крѣпостномъ нашемъ писаніи власною рукою нашою подписавшися, печать войсковую на нема притиснути росказалисмо».¹²

Отже, підсумуємо інформацію про Петра Стефановича:

1693 рік - військовий товариш, «новоосѣлий на господарство», який відчуває «оскудность» і володіє кількома посполитими в селі Голубичах;

1699 рік - роїщенський сотник, знову відзначається «оскудность убогого господарства»;

1707 рік - роїщенський сотник, проходив службу «во многих походахъ военныхъ, при полку чернѣговскомъ».

В останньому універсалі згаданий Богдан Піроцький (?-1655-1710-?), тесть Стефановича. В січні 1710 р. він був значковим товаришем полковим Чернігівського полку і проживав у Ріпках. Власник с. Голубичів, походить з роду Репчичів.¹³

З пізнішого документа, списку водяних млинів 1742 року, дізнаємось про належний Петру Стефановичу млин: «Владения значкового товарища Филимона Богдановича¹⁴, в селе Репках, на переточках, о едном коле мучном мелница.

Оная мелница на предковских его добрах швагром его сотником роиским Петром Степановичом устроена, якая за недоволством води, наиболее впусте состоит».¹⁵

А в матеріалах вже згадуваного Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. збереглися імена дружини та сина Петра Стефановича:

«I. Село Голубичи - 6 дворов, владѣть бывшего ройского сотника Петра Степанова жена его Феодосія, по унѣверсалу измѣнника гетмана Мазепи, данному 1707 году до ласки войсковой. Мелница на рекѣ Глинске о двухъ колахъ мучныхъ, а на какой урядъ оное село и мелница надлежалы, того вѣ унѣверсалѣ не означено.

II. Въ ономѣ селѣ показанні дворы, по сказки старожиловъ, онымъ сотником поселени на купленномъ его грунтѣ, а изъ чіего позволенія, того старожилы не показали.

А сего 1730 году оного сотника ройского умершого Петра Степановича синь значковій товаришъ Федоръ Петровичъ объявилъ подлинніе чернѣговскихъ полковниковъ и Мазепи измѣнника унѣверсалы, зъ которыхъ, за его рукою и за справкою, взяты копіи».¹⁶

На цьому наші відомості про Петра Стефановича вичерпуються. Зауважимо, що і після смерті колишнього сотника його родина мешкала, очевидно, в селі Голубичах, неподалік Ріпок. Подальша їх доля нам невідома.

Петро Шихуцький

А тепер спробуємо проаналізувати наявні відомості про Петра Шихуцького.

Шихуцькі - козацько-старшинська родина, яка мешкала на території Роїщенської сотні, в селі Петрушині. І. Кондратьєв вважає їх нащадками дрібної української шляхти Любецького староства.¹⁷ Втім, документального підтвердження цьому поки що не знайдено, тож цілком вірогідна й інша версія, за якою Шихуцькі є вихідцями з дрібної польської шляхти.¹⁸

Різні фрагменти родового дерева Шихуцьких вміщені у родоводі Чернігівського дворянства Г. Милорадовича¹⁹, однак Петро Степанович Шихуцький там не згадується. Натомість він присутній у поминальному списку Шихуцьких у Любецькому синодику.²⁰

Але особливу цінність становить фамільний архів Шихуцьких, що зберігається в Чернігівському історичному музеї. Він налічує 192 документи за 1669-1910 роки, а також генеалогічний розпис, укладений останнім власником архіву - Флегонтом Андрійовичем Шихуцьким.²¹ Петро Степанович фігурує на сторінках всього лише двох документів, що, втім, має своє пояснення. У засновника роду Степана Шихуцького було три відомих сини - Семен, Микола та Петро, а фамільний архів сформовано нащадками старшого з них, Семена. У генеалогічній таблиці лінія Миколи Степановича розписана поверхово і швидко уривається, а гілка Петра Степановича взагалі не має продовження.²²

Перший документ - тестамент Степана Шихуцького. З огляду на його важливість для з'ясування початкових ліній родоводу Шихуцьких, наводимо тестамент повністю.

«Року Божого 1715 Сентября (...) дня.

Во имя Отца и Сына и святого Духа, святые живоначальные и неразделимые Троицы, и ныне и всегда и во веки. Аминь.

Я, раб Божий, Стефан Шихуцький, житель и козак села Петрушина, чиню ведомо сим моим тестаментом и останнею волею моею, мже видячи самого себе ближшей ко смерти, нежели к животу, измыслил сам себе иже бы як распорядити сынов своих, жебы по смерти моей нияких турбаций помежи собою не чинили.

Найпервей сыну своему Семену, старшему, я вписую половину грунту на Стигунцах и лес в розсобленном грунту и не обробленном, там же, в Дубровах, и лесках, и сеножатах, и в дворище, я смала(?) и довемена(?) сыну своему Семену Шихуцкому записую.

А половину оного грунту Стигунского записую двом своим сынам Николаю и Петру. А который грунт есть в селе Петрушине, то и оный грунт записую двом своим сынам Николаю и Петру.

А иже бы сын мой Семен Петрушинский грунт не интересовался, в том сим моим тестаментом ствержаю и отсесию сынам своим подаю.

А хто бы могль сей мой тестамент скасовати, а або переписати, то будет проклят анафема и розсудити за мною на оном совете пред нелицемерным судиею.

Что велели записати при людях зацных и веры годных.

Был на тот час прощенный чесный отец Сава, пресвитер села Петрушина.

Симон Ерошенко, житель и козак Петрушинский.

Селивон Ладный.

И иных людей было немало.

Чинилась сия справа Року 1715 Месяца Ситоврия (...) дня.

Писал сей тестамент Данило Назарович, дяк Петрушинский». ²³

Цікаво, що тільки за цим документом відомий Петро Шихуцький укладачу генеалогічного дерева Флегонту Шихуцькому. ²⁴ Хоча серед паперів фамільного архіву Петро Степанович згадується і в тестаменті брата Семена, укладеного 25 жовтня 1745. Цей документ проливає певне світло на земельні володіння Петра. Скажімо, в тексті згадується «огородъ Киселевский, помѣжній Николаем і Петромъ Шихуцкими». ²⁵ І далі: «Грунта же свои, такъ само ж мною набытіе, яко і досталіе по наслѣдію отца моего, імѣючіес в деревнѣ Стѣгунках з братьями моими меншими Николаем и Петромъ Шихуцкими вкупѣ неразделными...». ²⁶ Також вказана «заставная околиця Петра Шихуцкого». ²⁷

Отже, інформація про Петра Шихуцького доволі обмежена та уривчаста. Схоже на те, що в середовищі Шихуцьких роїщенського сотника Петра Стефановича не вважали належним до своєї родини. Інакше важко пояснити, чому ігнорується постать людини, яка займала сотницьку посаду довший проміжок часу, аніж будь-хто інший із сімейства Шихуцьких. Зважимо і на те, що наприкінці XVIII століття Шихуцькі доводили свої права на дворянство, а отже, ігнорувати такий вигідний для себе факт було б щонайменше нерозумно.

Очевидно, Петро був молодшим сином Стефана Шихуцького, адже в обох документах він записаний після Миколи. Його старший брат Семен народився близько 1650 року. ²⁸ Сам же Петро мав би народитися не раніше 1660 року, а можливо, ще пізніше, якщо зважити, що в 1745 році він би мав бути живим.

При всій обмеженості документальних джерел, точніше відповісти на питання тожності осіб Петра Стефановича та Петра Шихуцького допоможуть відомості про родину останнього. Адже наявні матеріали дозволяють реконструювати інформацію про сім'ю. Так, у матеріалах Генерального опису Лівобережної України (1767 рік) у селі Петрушині власником одного із «старих» дворів названий «козак виборный Шихуцкий Федор, уроженец оного села, лет 50» з дружиною Наталією Минівною та двома дочками, з яким разом проживають брати Семен (40 років), Карп (35 років) та Роман (30 років) із родинами. ²⁹ При порівнянні із списком жителів Петрушина за ревізією 1782 року (на той час живі виборні козаки Карп та Семен Петровичі ³⁰) чітко з'ясується, що по батькові вони Петровичі. А оскільки інші Петровичі серед Шихуцьких до кінця XVIII невідомі, то можемо напевно стверджувати, що це і є діти Петра Степановича Шихуцького.

Обидва документи, і це дуже важливо, вказують вік осіб, однак цифри завжди містять певні розбіжності, іноді доволі суттєві.

	<i>Вік за описом 1767 року</i>	<i>Вік за ревізією 1782 року</i>
Козак виборный Федір	50	
Дружина Наталія Минівна	50	70
Дочка Катерина	20	
Дочка Катерина	15	

Брат Семен	40	65
Дружина Євгенія Максимівна	40	60
Син Іван	13	30
Дочка Єфросинія	10	
Дочка Марія	7	
Брат Карп	35	63
Дружина Тетяна Семенівна	30	
Син Євдоким	12	32
Син Юхим	8	
Син Олексій	-	15
Дочка Марія	5	20
Дочка Лукерія	2	
Брат Роман	30	
Дружина Агафія Герасимівна	30	
Син Георгій	4	
Дочка Марія	10	
Дочка Меланія	7	

Очевидно, роки (за винятком дітей та підлітків) записували округлено, більше того - навіть доволі приблизно. Інакше важко пояснити серйозні розходження в обох документах. Замість належної різниці в 15 років, яка віддаляє опис 1767 та ревізію 1782 років, спостерігаємо розриви в 20, 25, 28 років. Наприклад, рік народження Федора Степановича Шихуцького (старшого із синів Петра Шихуцького) можемо вирахувати як 1717-й, Семена Степановича - 1727-й або 1717-й, Карпа - 1732-й або 1719-й, Романа - 1737-й.

Отже, у Петра Шихуцького також є син Федір. Щоправда, народився він навряд чи раніше 1710-1715 років. Чи міг він бути значковим товаришем у 1730-ому, як син Петра Стефановича? Сумнівно.

Крім того, з огляду на роки народження синів, можемо уточнити, що Петро Шихуцький мав би народитися навряд чи раніше 1680-го року. Зрозуміло, в 1693 році займати посаду військового товариша він навряд чи міг.

Майновий стан Петра Шихуцького нам невідомий. Але відмітимо, що його сини і в 1767, і в 1782 роках значаться виборними козаками, тобто це досить заможні козаки. З одного боку, це начебто свідчить про високий соціальний статус їхнього батька, але з іншого - це могло бути цілковитою заслугою все ж таки синів Петра. Дати чіткішу відповідь заважає повна відсутність більш-менш чітких вказівок у джерелах.

Як ми пам'ятаємо, і Петро Стефанович, і його син Федір Петрович мешкали в Голубичах. А Петро Шихуцький, як і решта Шихуцьких, майже напевне живе в Петрушині, де розташований родовий маєток. Саме в Петрушині та його околицях Петро Степанович успадковує землі за батьківським заповітом, та й сини Петра незмінно живуть в Петрушині.

Підсумуємо наші спостереження.

На користь ототожнення Петра Шихуцького з роїщенським сотником Петром Степановичем можуть наводитися такі міркування:

- тотожність імені Стефана Шихуцького та по батькові Петра Стефановича;
- наявність у Стефана Шихуцького сина Петра;
- наявність у Петра Стефановича та Петра Шихуцького синів на ім'я Федір;
- наближеність представників родини Шихуцьких до роїщенського сотницького уряду наприкінці XVII - в першій половині XVIII століття.

Суперечать такому поєднанню серйозніші аргументи:

- у самій родині Шихуцьких не збереглося свідчень про сотника Петра Шихуцького, хоча це могло бути важливим чинником під час претензій на здобуття дворянства;
- характер тестаменту 1715 року не містить жодних натяків на якийсь особливий статус Петра Шихуцького, хоча він безпосередньо перед цим мав би довгий час очолювати сотницький уряд;
- Петро Шихуцький народився навряд чи раніше 1680 року, через що не міг бути військовим товаришем у 1693 році;
- син Петра Федір також народився досить пізно, через що його майже неможливо ототожнити із значковим товаришем Федором Петровичем Стефановичем, згаданим у 1730 році;

● Петро Шихуцький та його сини мешкали в Петрушині і не мали жодного відношення до Голубичів;

● слід мати на увазі, що в ті часи існувало чимало носіїв прізвища Стефанович.

На останній позиції варто зупинитися детальніше, оскільки сумнівне ототожнення Петра Стефановича з Петром Шихуцьким ставить на порядок денний проблему ідентифікації особи роїшенського сотника у 1700-1707 роках.

Очевидно, слід звернути особливу увагу насамперед на носіїв прізвища Стефанович. Не ставлячи за мету розкриття даного питання, окреслимо лише деякі можливі варіанти пошуків.

Одночасно з Петром Стефановичем посаду білоруського сотника в 1696-1699 роках обіймав Клим Стефанович, нащадок Дмитра Степановича Донця, чернігівського наказного полковника у 1689 р.³¹

У жовтні 1675 року черкаський полк очолював полковник Ждан Степанович.³² Згадуються Стефановичі і в документах польської доби. Отже, саме розробка генеалогічного дерева Стефановичів дозволить вирішити питання ідентифікації особи роїшенського сотника Петра Стефановича. На сьогодні очевидно тільки те, що до роду Шихуцьких він не належав.

Джерела та література:

1. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 332.
2. Ляшев О. Роїще - село, сотенне містечко. - Чернігів, 2002. - С. 34-35.
3. Наприклад, В. Кривошея наводить реєстр сотників як роїських, так і сіберезьких (Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.)
4. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.
5. Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782 рр.) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - Київ, 2006. - С. 8.
6. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104.
7. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.
8. Студьонова Л. Ось де, люди, наша слава. - Ніжин, 2004. - С. 62. 9 Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 337.
10. Там само. - С. 337-338.
11. Там само. - С. 338-339.
12. Там само. - С. 339-340.
13. Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. - Київ, 1999. - С. 87.
14. Син Богдана Піроцького.
15. Список водяних мельниц Черниговского полка (1742 год) // ЧГВ. - 1871. - № 43. - Ч. неоф. - С. 102.
16. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 29-30.
17. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею. - Чернігів, 2005. - С. 79.
18. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
19. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
20. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44
21. ЧІМ. - Інв № АЛ 503/4; АЛ 420; АЛ 503/3; а також окрема збірка з 32-х документів, не вплетених в книги, кожен з яких має свій інвентарний номер.
22. ЧІМ. - Інв. № АЛ 420. - С. 1-23.
23. ЧІМ. - Інв. № АА 16 - 3/1-503, с. 8.
24. ЧІМ. - Інв. № АЛ 420. - С. 3.
25. ЧІМ. - АЛ 503/3. - Л. 48 зв.
26. Там само. - Л. 49.

27. Там само. - Л. 49 зв.
28. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
29. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 9. - С. 797-930; Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 22-23.
30. ЦДІАК. - Ф. 57. - оп. 1. - № 171; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 7-8.
31. Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997; Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. - Б.м. - 2003. - С. 12.
32. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - Київ, 2004. - С. 180.
-

Петро Пиріг

ТОРГІВЛЯ СІЛЛЮ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У другій половині XVII ст. важливе місце в системі торгових відносин Лівобережної України належало Чернігівщині¹. В регіоні було багато торговців сіллю: соляників, коломийців², чумаків³. У 1666 р. в Березні їх нараховувалося найбільше - 34, у Ніжині - 24, у Стародубі - 13, Борзні - 8, Острі - 10, у Конотопі, Козельці й Нових Млинах - по шість, у Мені - 2⁴.

Цікаво, що ніжинські коломийці, на відміну від інших торговців даного міста, мали досить непогане забезпечення тягловою силою - волами, яких вони використовували для здійснення своїх далеких рейсів за сіллю. У одного з них було 6 волів, у 8 коломийців - по 4 воли, один мав трьох волів і два - по парі волів. Решта коломийців, на думку В. О. Романовського, користувалися найманими волами, адже перепис 1666 р. не зазначає наявності у них робочої худоби⁵.

Про заможний рівень життя коломийців Ніжина свідчать розміри сплати ними податків. Так, 14 із них вносили «оклад» по вищому тарифу - 1 рубель, один - 60 коп., один - 50 коп., два - по 40 коп⁶.

Тривалий час поставником солі на Чернігівщину була Коломия. Один із актів, наприклад, свідчить, що в 1653 р. два місцеві купці везли до Чернігова 20 возів із сіллю. Їх обслуговували челядники. У 1670-х роках /1672 чи 1673/ по сіль у Коломию їздив «нежинских полков казак» мешканець села Боби Данило Буданенко. У 1672 р. привезти з Коломиї сіль мав намір батуринський «комыйца»/прізвисько невідоме/ «с своєю братею». Однак їх спіткала невдача. При поверненні додому шлях коломийцям перекрили турецькі війська. Всяка можливість проїхати «к черкаским городом» була втрачена. Надії покладались на волохів, «потому что они веры благочестивые, православные». І з-під Львова коломийці попрямували у Волоську землю. Господар же, дізнавшись про «соляників», наказав своїм людям відібрати в них товар. Залишивши в турків своїх коней, невідомий «черкашенин» пішов під Львів в обоз до Дорошенка⁷.

Велика кількість солі як у зазначений час, так і протягом XVIII-XIX століть, ввозилася практично на всі українські землі з Криму⁸.

Багато солі надходило у регіон також із Росії, основними виробниками якої в даний час там були Солікамськ, Перм, Астрахань, Сольвичегодськ, Самарська Лука та район річки Північної Двіни й узбережжя Білого моря⁹.

Наприкінці XVII ст. «многое число пудов» солі із «монаршеской казны» з Нижнього Новгороду привіз в Україну російський купець Пилип Санін. У виданій йому з нагоди цього царській грамоті зазначалось, що цю сіль «велено в малоросійские і в иные украинные города провадить на наемных подводах і на товары меняти, продавати». Документ передбачав, щоб гетьман, полковники, сотники і «всякие урядники» «в продаж і в мене ... соли чинили всякую осторожность і вспоможеніе».

Частина солі, яку купець зосередив на складі в Кролевеці, згоріла внаслідок пожежі. Згодом посильний від Саніна Парфен Алфер'єв, прибувши в Батурин, скаржився на

сотника й « на іншу старшину того городка Королевца что будто чрез іх шинкаря огонь в анбар внесен і та шкода зделалася, да и потому что они караула к тои соли не давали». Мазепа ж виправдовувався цареві, що лихо трапилось у час його відсутності, адже він тоді був із військом у кизикерменському поході, «подлинной вашеи монаршеской грамоты ... не ведал толко список оной тепер тот человек /Алфер'єв. - П. П./ мне показал». Гетьман запевняв також, що й раніше «не бывало чтоб в малоросійских городках старшина і урядники в продаже і в мене соли чинили осторожность і вспоможение» і прохав царя повідомити, як чинити в подібних випадках надалі.

Багато солі Санін здав на відкуп населенню Чернігівщини. Зокрема, борзнянець Іван Петров придбав її для перепродажу на 199 з половиною рублів. Мешканець міста Коропа Григорій Пантелєєв одержав від того ж купця солі на 49 рублів. Стародубівчанин Яковлев закупив у одного з купців м. Нижнього 5000 пудів солі. Для її доставки він відрядив 1000 підвід, доручивши справу двом чоловікам / одного Яковлев найняв у Калузі, інший був із місцевих, «своих работников»¹⁰. У Стародубі містилась навіть філія російського торгового дому Строганова¹¹, яка відала саме справами торгівлі сіллю.

Під час ярмарку, що проходив 1692 р. у місті Погарі, мешканець Брянська Петро Семенович на основі укладеного контракту обіцяв Григорію Машковцю «за 25 куф горелки, ведлуг / згідно. - П. П. / своего рукописания сторговали по 10 рублев без чверти соли, вистатчить и отдати солю под по шести алтын».

Поставниками солі були також донські козаки. Так, наприклад, мешканець села Олешіївки / Олишіївки / Ніжинського повіту Федір Сасков розповідав Ніжинському воеводі Степану Хрущову, що під час перебування у Запорозькій Січі він був свідком, як у серпні 1673 р. донські козаки доставили туди водою 15 стругів, наповнених сіллю¹².

У той же час відомі акти, коли представники царського уряду купували сіль «для ... государева жалования ратным людям», в українських містах. Зокрема, багато солі вони закупили 1657 р. у Ніжині. Звичайно ж, не обходилося у подібних випадках без посередників. Слід зазначити, що така сіль коштувала росіянам досить дорого. Київські воеводи Федір Куракін і Федір Волконський 4 березня 1654 р. прохали царя сприяти доставці в місто солі з Росії. І спеціальною грамотою Олексій Михайлович у тому ж місяці зобов'язував воеводу Путивля, а також інших порубіжних міст надсилати торгових людей до Києва із сіллю.

У 1662 р. мешканці Остра Михайло Безносченко і Левко Терещенко велику партію солі закупили в чорнобильських купців Єска Кученка і Макара Сороченка. Напевно, купці виступали посередниками в торгівлі сіллю. Однак у джерелах відсутні згадки про те, де вони її взяли. Безносченкові належала третя частина солі. Він забрав її, розрахувавшись з купцями. Сіль же Терещенка залишилась на Сорокошицькій пристані, а сам він разом з Єском відправився до Остра, де продав купцеві жито. Забирати свою сіль Левко не поспішав, у призначений термін не вивіз її з пристані. І сталося так, що ця сіль «ктысячей полпеты»/ опинилась у руках грабіжників. Остерський суд виніс вирок «оную шкоду пану Левьку половину заплатить оным купцом ... А пана Михайла волнымъ учинили есмо от одной шкоды»¹³.

Наведені факти ще раз свідчать, про те, яким великим попитом користувалась у другій половині XVII ст. сіль.

Джерела та література, примітки:

1. Пиріг П. В. Чернігівщина в торгово-економічних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - К.: Наукова думка, 1991. - Випуск 25. - С. 43 - 47.

Пиріг П. В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Український історичний журнал. - 1991. - № 12. - С. 49-52.

Пиріг П. В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна - Греція: Історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції / м. Київ, 29-30 вересня 1993 р. / - К., 1993. - С. 112 - 114.

Пиріг П. В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М. Є. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса, 1995. - С. 69-75.

Пиріг П. В. З історії ярмаркової торгівлі на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень, 1996 . - К.; Ніжин, 1997. - С. 31 - 34.

Пирог П.В. Белорусско-украинские связи в середине XVII в. // Усебеларуская канферэнцыя

гіторыкаў «Гыстарычная навука і гістарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)». - Мінск, 3 - 5 лютага 1993 г.: Тэзісы докладаў і паведамленняў. - Мінск: Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1993. - Частка I. - С. 79-81.

Піріг П. В. Універсальні украінскіх гетьманів місту Ніжину - важнае джерело з історії торговых відносин Чернігівщини другої половини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції - Чернігів, 1995.- С.155-156.

Піріг П.В. М.Є.Слабченко про торгівлю Чернігівщини в другій половині XVII ст.// Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Берестецька битва в історії України».- Рівне-Пляшева, 1996. - С. 132 - 134.

Піріг П. В. Джерела з історії Чернігівщини XVII ст. (у фондах Інституту рукопису НБУВ) / Наукові праці НБУВ. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. - К., 1998. - Випуск 1. - С.146-148.

Піріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. - К., 1998.

Піріг П. В. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 160-163.

Пирог П. В. Черниговщина в торговых связях Украины, России и Белоруссии во второй половине XVII века // Матеріали IV Сумської історико-краєзнавчої конференції, 14 - 15 грудня 2001 року. - Суми, 2001.

Піріг П. В. Джерела з історії Чернігівщини XVII століття // Сіверянський літопис. - 2004. - №4. - С. 30 - 35.

2. Як правило, коломийці - це були ті, хто привозив сіль з Коломиї, що на Підкарпатті. Однак в XVII ст. такий термін стосувався всіх торговців сіллю незалежно від місцевості, звідки її поставляли. Детальніше про них розповідає В. Л. Модзалевський / Див.: Модзалевський В. До історії коломийців в Гетьманщині. - Відбиток/.

3. Цей термін зустрічаємо в джерелах XVII ст. / Букатевиц Н. І. Чумацтво на Україні. - Одеса, 1928. - С. 8/.

На думку О. С. Компан, у другій половині XVII ст. чумацтвом займалися в Лівобережній Україні представники всіх категорій населення./Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 328/. Особливо даний промисел полюбили бурлаки й ті, хто присвячував йому своє життя. Бідні наймалися фурщиками до багатих. (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. XII. - Спр. 73.- Арк. 1 / зв. / (Далі: НБУ. IP.))

Крім солі, чумаки продавали й інші товари, зокрема, рибу. Проте, за свідченням джерел, саме промисел сілля складав найвищий статтю прибутків для торговців. І багато поселен, діждавшись весни, запртали волів кращої породи, більш витривалих / інколи пара могла везти понад 100 пудів вантажу / і рушали в далеку подорож, як правило, до Криму і на Дон. Перед початком поїздки влаштуовувався своєрідний збір, на якому чумаки обговорювали всілякі питання, пов'язані з далекою дорогою, вирішували, наприклад, куди в даний час найкраще їхати, прикидали, які можуть одержати прибутки. Тоді ж з-поміж себе вони обирали старшого - отамана. Він мав слідувати за порядком під час подорожі й перебування чумаків у чужих краях. Отаман вирішував всілякі спірні питання, був наділений повноваженнями карати порушників і виправдовувати безвинних потерпілих. Йому довірявся й одержаний прибуток, який, уже по прибутті додому, розподілявся між усіма учасниками заробітку. Всі розпорядження отамана виконувалися беззаперечно. В інших випадках він майже не відрізнявся від своїх товаришів: сам поганяв своїх волів, не менше інших працював, спільно розподіляв прибутки й збитки, мав однакову з іншими частку від одержаного доходу.

Подорож була надто тривалою. На Дон і назад треба було їхати 5-6 тижнів, у Крим і Бессарабію дещо менше. І це змушувало чумаків досить скурпульозно готуватися до неї. Прибувши додому, чумаки порали сінокіс, збирали хліб, а в день св.. Іллі / за новим стилем 2 серпня / повторно вирушали в подорож, яка продовжувалась до пізньої осені. Більшу частину зими чумаки проводили вдома, а з настанням ранньої весни його знову кликала мандрівка. / Фольклорная запись «О чумаках» // НБУ. IP. - Ф. XII. - Спр. 73. - Арк. 1 - 3/.

4. Див.: Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией / во второй половине XVII века / II Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 399, 406.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - Львів: Вид-во «Світ», 1990. - С. 208.

5. Романовский В. А. Указ. соч. - С. 405.

6. Там же. - С. 404.

7. Компан О. С. Вказ. праця. - С. 370.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссией.- СПб: Типография М. Этингера, 1879. - Т.XI. -С.49, 81, 82.

8. Медведев М. Соляной промысел в Крыму. - СПб, 1867.-С. 59-61.

9. Устюгов Н. В. Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII веке. - М., 1957. - С. 6.

10. НБУ.

ІР. - Ф. У111. - Спр. 97, 228. - Арк. 1172, 1173, 1174, 1175, 1176.

Компан О. С. Вказ. праця. - С. 334.

11. Про дом Строганова див.:

Введенский А. А. Торговый дом XVI - XVII вв. - Л., 1924.

Он же. Дом Строгановых в XVI - XVII вв. - М., 1962.

12. Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года. - Чернигов, 1914. - С. 69.

АЮЗР. - Т. XI. - С. 48 - 49.

13. Компан О. С. Вказ. праця. - С. 334.

АЮЗР. - СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. - Т. V. - С. 393 - 396.

Центральний державний історичний архів України / м. Київ / - Ф. 147. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 255.

Тетяна Тимошенко

Ф. ЛИЗОГУБ – СПАДКОЄМЕЦЬ ТРАДИЦІЙ СВОГО РОДУ

В історії кожного роду є величні постаті, які невіддільні часу. Ім'я відомого українського державного і громадського діяча Ф.Лизогуба (1851-1928) завжди привертало увагу дослідників. Уже доволі чітко окреслене коло джерел і публікацій, що висвітлюють окремі сторінки його яскравої біографії.¹ Проте поза увагою науковців залишилося ще багато питань, відповіді на які додали б до історичного портрета Ф.Лизогуба нових фарб і відтінків.

Виходячи з тих міркувань, що всебічний аналіз діяльності видатних особистостей потребує різностороннього підходу до їх вивчення, автор пропонує новий ракурс висвітлення проблеми - простежити вплив родових традицій і засад родинного виховання на формування особистісних якостей людини, котра зробила вагомий внесок у розбудову Української держави (1918) і сприяла перетворенню міст Полтавської губернії в центри української культури у першому десятиріччі ХХ ст.

Давній рід Лизогубів бере початок у першій половині XVII ст. Родоначальником його був козак Переяславського полку Кіндрат Іванович Лизогуб, син котрого - Яків (р. н. невідомий - 19.08.1698) залишив помітний слід у військово-політичній історії України другої половини XVII ст. У 1667 р. він у ранзі канівського полковника брав участь у посольстві І.Брюховецького до московського царя [1, 669]. За часів гетьманства П. Дорошенка призначався генеральним осавулом і наказним гетьманом. У 1674 р. перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича, а згодом сам став реальним претендентом на гетьманську булаву. Після невдалої спроби обійняти високу й почесну посаду, очолив Чернігівський полк, з яким відзначився при штурмі Азова у 1696 р. За свідченням джерел, був одним з ініціаторів будівництва чудової пам'ятки української архітектури - Катерининської церкви, що стала окрасою древнього Чернігова [2, 2].

Вірно служив російському царю і син Якова - Юхим (р. н. невідомий - 1704). Він, як і батько, був чернігівським полковником, брав активну участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. [3, 406]. За військові подвиги йому було дароване помістя у Седнівській і Городнянській сотнях. На замовлення Ю. Лизогуба біля Успенського собору Єлецького Успенського монастиря збудовано усипальницю. У 1673 р. Юхим одружився з дочкою гетьмана - Любов'ю Петрівною Дорошенко. Подружжя мало трьох синів, яким судилося стати продовжувачами вже відомого роду. І якщо один із них - Семен, нічим суттєвим не вирізнявся, то Андрій виявився заповзятливим землевласником, який скуповував козацькі землі і володів величезними стадами худоби, котру збував за кордоном [4, 50]. З огляду на мету дослідження, нас найбільше цікавить третій син - Яків, котрий належав до тієї гілки роду, нащадком якої був Федір Лизогуб.

Яків Юхимович Лизогуб (22.10.1675 - 24.01.1749) був колоритною постаттю в українській історії першої половини XVIII ст. Здобувши освіту у Києво-Могилянській академії, з 1713 по 1728 рр. був генеральним бунчужним. Складний період долі припав на 1723-1724 рр., коли його разом з полковником Д. Апостолом і генеральним осавулом В. Журахівським було ув'язнено за наказом Петра I у Петропавлівську фортецю [3, 406]. Звільнившись після смерті російського імператора, деякий час жив у Петербурзі,

здобувши у 1728 р. ранг генерального обозного. Відзначився у військових баталіях проти прибічників С. Лещинського у Польщі і штурмах Перекопа, Євпаторії, Бахчисарая під час Кримських походів 1736-1738 рр. [3, 406]. Окрім військової справи, Яків долучився і до вирішення суспільних проблем - він очолював комісію, яка склала кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» [3, 406].

Не вдаючись до подальшого аналізу діяльності Лизогубів, відзначимо, що представники роду, які жили у XVII - першій половині XVIII ст., залишили помітний слід у вітчизняній історії, реалізуючи себе у військово-політичній сфері, зміцнювали обороноздатність країни і в різний спосіб відстоювали інститут гетьманства в Україні.

Наступні ж три покоління роду не відзначалися такою суспільною активністю, як попередники, а зосередили увагу на розбудові маєтку, скуповуючи або одержуючи в дарунок землі в Чернігові та повітах губернії. Так, за свідченням джерел, прадіду Ф. Лизогуба - Якову Івановичу (1720 - рік смерті невідомий) у 1760 р. належало: у Седневі - чотири, Боромиках - один, Лопатині і Невклі - по п'ять, Куликівці - тридцять, Займищі - два, а в хуторі Малому Щиплі - десять дворів з селянами-кріпаками [5, 101]. Справу батька продовжив син Іван (1761-1819), який розширив маєток за рахунок земель, придбаних в інших губерніях України. Свідченням того, що Лизогуби були заможними і впливовими землевласниками, є обрання Івана Лизогуба предводителем дворянства Городнянського повіту у 1805 р., а у 1816-1819 рр. він очолював дворянство Чернігівської губернії [5, 103]. Примножувалося багатство Лизогубів і вигідними шлюбами. Так, Іван Якович був одружений з дочкою смоленського шляхтича - Ганною Михайлівною Корсак, його син - з Марією Семенівною Сулимою (молодшою), а внук Іван уклав шлюб з представницею відомого аристократичного роду Дуніних-Борковських - Ганною Василівною [5, 102].

Далі перенесемо акцент на наступні покоління роду і охарактеризуємо найближчих родичів Ф. Лизогуба - батьків і рідних братів, адже саме родинні традиції мали відчутний вплив на формування особистісних якостей майбутнього голови уряду Української держави.

Батько Ф. Лизогуба - Андрій Іванович, народився 16-17.06.1804 р. Служити розпочав досить рано - з 31.08.1827 р. він обіймав посаду канцеляриста чернігівських дворянських депутатських зборів, а з 26 жовтня 1829 р. продовжив службу у канцелярії Малоросійського військового губернатора. З 31.12.1829 р. А. Лизогуб - колезький регістратор, а через три роки - губернський секретар. Наступний етап кар'єри пов'язаний з Одесою. Спочатку це була служба у канцелярії місцевого градоначальника, а з 1837 р. його у складі групи чиновників С.-Петербурга направлено в Одеську портову митницю. З 1850 по 1854 рр. він - колезький секретар [5, 117].

Як бачимо, перелік службових посад А.Лизогуба, на перший погляд, свідчить, що перед нами типовий представник дворянства, який нічим не вирізнявся з-поміж інших. Але така оцінка буде помилковою, адже духовний світ пересічного державного службовця виявився настільки багатим і різнобічним, що бути знайомим з ним, а тим більше дружити, вважали за честь багато знаних людей того часу.

Досліджені матеріали свідчать, що рідні брати А. Лизогуба - Олександр і Ілля теж вирізнялись освіченістю, художнім хистом, любили і всіляко підтримували та популяризували українську культуру. Так, молодший з них Олександр (1790-1839) був одним із зачинателів української фортепіанної музики. Як композитор і піаніст він запам'ятався авторством ноктюрнів, мазурок, варіацій на тему українських народних пісень [6, 400]. Старший з братів Ілля (1787-1867) був учасником Бородинської битви, служив ад'ютантом у генерала М. Рєпніна, що стало не останнім фактором в одруженні молодого офіцера з дочкою фельдмаршала І. Гудовича - Єлизаветою [4, 51].

Саме Іллі Івановичу у спадок дістався Седнів, але там майже постійно проживав Андрій, у якого на відміну від брата, окрім дружини Надії Дмитрівни Дуніної-Борковської, було троє дітей: Ілля, Дмитро і Федір. Важко відповісти на запитання, що стало запорукою надзвичайно близьких стосунків між обома братами - чи то смерть у досить молодому віці Олександра, чи інші чинники, але понад чверть століття у седнівській садибі Лизогубів панували мир, злагода, і невичерпна любов та взаємоповага між усіма членами великої і дружної родини.

Чарівна природа, демократизм і гостинність господарів приваблювали туди багатьох діячів культури. У 1846 і 1847 рр. Лизогуби приймали Т. Шевченка, який вважав їх не

тільки меценатами, але й побратимами у мистецтві. На нашу думку, підстави для цього були, адже брати без сторонньої допомоги розписали церкви у Седневі і Куликівці [4, 51]. До того ж вони чудово грали на різних інструментах, співали, складали думи. А.Лизогуб був одним з небагатьох, хто не залишив поета у біді, коли того віддали у солдати. Седнівський поміщик таємно допомагав Т.Шевченку грошима, передавав фарби, папір, пензлі. За такі дії його було суворо попереджено шефом жандармерії графом О. Орловим. Окрім Т. Шевченка, у Лизогубів бували: художник Л. Жемчужников, письменник Л.Глібов і багато інших цінителів та творців культури.

Долучився А.Лизогуб і до розв'язання чи не найголовнішої та найгострішої соціально-економічної проблеми Російської імперії - ліквідації кріпосництва. Він був одним із найактивніших членів Чернігівського губернського комітету з підготовки реформи 1861 р., тісно співпрацюючи з визнаними захисниками інтересів селянства Г.Галаганом і В.Тарновським [7, 19]. Згодом так же активно і по справедливості вирішував численні проблеми під час реалізації селянської реформи, перебуваючи у складі губернського у селянських справах «присутствія» [7, 37].

Родина ідилія обірвалася у середині 60-х рр. XIX ст. А.Лизогуб захворів, і вся рідня вирішила виїхати за кордон, щоб мати змогу поправити власне здоров'я. Місцем для лікування вони обрали містечко Монпельє у Франції, де були необхідні умови, щоб сини А. Лизогуба здобули належну освіту. Є всі підстави вважати, що старші з них - Ілля і Дмитро закінчили повний курс наук у місцевому коледжі, а молодший Федір отримав чудову можливість познайомитися з кращими зразками європейської освіти і культури. Принагідно відзначимо, що твердження дослідника Я. Липковича про те, що «у 1865 р. Федору Лизогубу не було й шести років» [4, 53], не відповідає дійсності, оскільки достеменно відомо, що той народився у 1851 р.

Повертаючись до думки про те, що благополуччя родини Лизогубів було порушене у середині 60-х рр., зазначимо, що саме тоді Ілля Іванович забажав повернутися з дружиною додому, відчуваючи певний душевний дискомфорт від можливості померти на чужині. До подружжя приєднався і А. Лизогуб, а його дружина і сини залишилися у Франції. Але як це часто буває, доля розпорядилась інакше - першим помер Андрій Лизогуб [3, 406]. Належить підкреслити, що у науковій літературі немає єдиного погляду про дату його смерті - одні називають 1864 р., інші - 1865 р., а тому, обмежившись констатацією трагічної події, залишимо за собою право на подальше дослідження цього факту. Додамо, що черговим випробуванням для сім'ї Лизогубів стала смерть у 1867 р. старшого з братів - Іллі, після чого троє юнаків залишилися без звичної і такої благодатної для них чоловічої опіки.

Коротко охарактеризуємо життєвий шлях братів Федора Лизогуба - Іллі і Дмитра. Про останнього у наукових колах говорити багато не потрібно, адже Дмитро (1849-1879) - відомий революціонер-народник, страчений за рішенням суду, як один із засновників народницької організації «Земля і воля», постать достатньо відома, а діяльність і життя його досить глибоко вивчені історичною наукою. Найстарший з братів - Ілля (1846-1906), здобувши університетську юридичну освіту, все життя перебував на сторожі інтересів держави, котра руками недобросовісних чиновників підписала смертний вирок рідному брату. І.Лизогуб став власником його спадщини, пройшовши в службовій ієрархії шлях від колезького реєстратора до дійсного статського радника [5, 118].

Молодшому з братів - Федору, судилось прожити найдовше і наповнене багатьма важливими подіями життя. Як уже відзначалось, народився він у 1851 р., але потребує уточнення місяць, коли це сталося. Справа в тому, що ряд довідників вказують, що молодший Лизогуб народився 6 жовтня, а відомий дослідник, автор Малоросійського родословника, В.Модзалевський вважає, що день народження майбутнього голови уряду Української держави припадає на 6 листопада. Враховуючи потребу у залученні додаткових джерел, обличимо цей факт, зауваживши, що він стане предметом уваги автора у наступних наукових розвідках.

Перенесемо акцент на інші, важливіші факти біографії Ф. Лизогуба, який після навчання у французькому коледжі, здобув агрономічну освіту і зосередив свої зусилля на зміцненні власного маєтку. За свідченням архівних матеріалів, він володів у другій половині 90-х рр. XIX ст. майже 2 тис. десятин землі, у Седневі, Городнянському повіті і декількох хуторах Лохвицького повіту Полтавської губернії [5, 119]. Заповзятливий

поміщик був господарем заводу, де вироблялись цегла і клінкерна тротуарна плитка.

Окрім зміцнення матеріального становища, зростав і авторитет Ф.Лизогуба серед дворян краю. Наслідком стало призначення його у 1881 р. помічником секретаря мирового з'їзду в Чернігові, у 1888 р. седнівського поміщика обрано предводителем городнянського повітового дворянства, а згодом - гласним місцевого земського зібрання. На зазначених посадах він перебував до 1897 р., а у наступному році був обраний гласним чернігівського земського зібрання, активно працюючи в якому, входив до складу проектної та училищної комісії.

Земську діяльність Ф.Лизогуб продовжив у сусідній Полтавській губернії, де з 1901 по 1916 рр. очолював місцеву губернську земську управу. Був ініціатором спорудження у Полтаві будинку земства в національному стилі, пам'ятника І.Котляревському, відкриття кількох музеїв, матеріально підтримуючи українське декоративно-прикладне мистецтво [8, 116].

Доречно зауважити, що цей період діяльності Ф.Лизогуба цілком заслуговує на окрему наукову розвідку, а тому обмежимося на даному етапі лише констатацією факту - завдяки ініціативам голови управи місцеве земство ефективно вирішувало не лише соціально-економічні проблеми краю, але й стало на початку ХХ ст. оберегом національних традицій Лівобережної України.

У наступні два роки Ф.Лизогуб був радником російського намісника на Кавказі, опікуючись питаннями запровадження у регіоні земського самоврядування. Перед поверненням в Україну, він очолював з 1917 р. відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії. Поділяючи погляди октябристів, Ф.Лизогуб був досить помітною постаттю цієї партії.

Переїхавши в Україну, не загубився у суспільно-політичній колотнечі, а ставши соратником П.Скоропадського, очолив уряд Української держави (травень - листопад, 1918 р.). Намагався залучити до співпраці в уряді представників партій національно-демократичного напрямку, в тому числі Український національно-демократичний союз. Влітку 1918 р. під головуванням Ф.Лизогуба проведена велика організаційна робота по створенню постійної штатної структури військових частин та підрозділів сухопутних військ збройних сил Української держави, реформуванню військово-морського флоту, демобілізації торговельного флоту, відновленню українського козацтва та зміцненню органів державної варті.

Ф.Лизогуб залишив помітний слід і в дипломатії. У Берліні він зустрічався з державним секретарем закордонних справ Німеччини фон Гінце і обговорював проблеми кордонів, укладення мирного договору з радянською Росією, питання пов'язані з Кримом, Холмщиною, Чорноморським флотом, збройними силами України [9, 8].

З ініціативи Ф.Лизогуба були накреслені перспективи економічного співробітництва. В цілому міністерство закордонних справ уряду Ф.Лизогуба упродовж 8 місяців діяло досить активно. Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території - 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав [8, 117].

Після опублікування гетьманом П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. «Грамоти Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України» і проголошення федеративного союзу України з майбутньою небільшовицькою Росією Ф.Лизогуб склав свої повноваження. Помер у 1928 р. у Белграді (Югославія) [8, 117].

Отже, в результаті діяльності уряду Ф.Лизогуба Українська держава досягла певних успіхів у розбудові державності, утвердженні на міжнародній арені, стабілізації економіки й фінансів.

Розглянутий матеріал дозволяє нам зробити висновок про те, що представники роду Лизогубів залишили помітний слід в історії українського суспільства. Вони були безпосередньо причетні до зміцнення обороноздатності країни і здобуття ратної слави українцями упродовж XVII-XIX ст. Окремі представники роду показали себе добрими господарями, які, окрім власного матеріального благополуччя, дбали про розвиток освіти, культури, переймалися проблемами простих людей. При цьому всі вони формували, плекаючи віками той неповторний пласт родинних традицій і культури, що в свою чергу, за незначним винятком, позитивно впливав на духовний світ представників роду, генетично передаючи їм у спадок такі людські чесноти, як порядність,

самопожертва, благочинність і, звичайно ж, високопрофесійне служіння інтересам народу і держави.

Аналізуючи життєвий шлях Ф.А.Лизогуба, можна без сумніву стверджувати, що його постать як державного і громадського діяча та мецената займає почесне місце в історії українського народу другої половини XIX - початку XX ст. і заслуговує на шире вдячність та глибоке наукове вивчення.

Джерела та література:

1. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / Издание Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава: Тов.-во Печатного дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. - 110 с.; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 рр. - Полтава, 1995. - 236 с.; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.; Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. - Петроград, 1916. - 251 с.; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К., 1914. - 115 с.
2. Брокгауз Ф., Ефран И. Энциклопедический словарь. - Т. XVIII. - СПб., 1896. - 960 с.
3. Карнабед А. Трагедия Дмитрия Лизогуба и усадьбы Лизогубов в Чернигове // Черниговский полдень. - 1995. - №27 (10 августа). - С. 2.
4. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001. - 1135 с.
5. Липкович Я. Життя і смерть Дмитра Лизогуба // Наука і суспільство. - 1986. - №8. - С. 49-55.
6. Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1908. - 496 с.
7. Кудрицкий А. Чернігівщина. Энциклопедичний довідник. - К., 1990. - 1006 с.
8. Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крепостной реформы в Черниговской губернии. - Чернигов, 1911. - 47 с.
9. Уряди у XX ст. Науково-документальне видання. - К.: Наукова думка, 2001. - 606 с.
10. Реєнт О. Павло Скоропадський // Історія України. - 2004. - № 20. - С. 5-12.

Олександр Сидорович

●

СПІЛКОВЕ БУДІВНИЦТВО СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Спілкове будівництво споживчої кооперації на початку XX століття у Російській імперії було однією із основних і нагальних проблем кооперативного руху. Швидкий ріст кооперативів натикався на недосконалість кооперативного законодавства, яке не створювало можливостей для об'єднання споживчих товариств у спілки. Останні, якщо і виникали, то скоріше були винятком у загальній картині кооперативного руху в Російській імперії. Ситуація дещо поліпшилася під час Першої світової війни, а кардинально змінилась лише після лютневої революції 1917 року, а точніше 20 березня, коли Тимчасовий уряд прийняв кооперативний закон, завдячуючи демократичності якого розпочалось активне спілкове будівництво кооперативного руху.

Серед робіт, де увага приділялася спілковим об'єднанням в кооперації Лівобережжя, слід відмітити перш за все монографії В.М. Половця¹ та І.А. Фаренія.²

Таким чином, завданням даної роботи є дослідження спілкового будівництва споживчої кооперації в Чернігівській губернії під час Першої світової війни.

Спробу об'єднати закупки споживчих товариств у межах свого повіту ще до початку війни здійснило Сосницьке земство, але вона виявилася невдалою.³ Про прискорення розробки і запровадження нового кооперативного законодавства у міністерстві фінансів клопоталася Чернігівська губернська земська управа, адже в проєкті нового закону передбачалося спрощення у процедурі при затвердженні споживчих об'єднань. У цьому клопотанні зазначалось, що «питання про спілки стоїть у колишньому положенні. Кожне клопотання розглядається у надзвичайному порядку через раду міністрів. І, не зустрічаючи нормальних правових умов, спілкове будівництво шукає обхідних шляхів. Спілки виникають під виглядом комерційних організацій або товариств на вірі або ж

у вигляді окремих договірних об'єднань».⁴

Отже, споживчі спілки якщо і створювались, то на умовах нотаріального договору. І, крім того, об'єднання не суто споживчі, а «змішані» - кредитно-споживчі.

У червні 1915 р. одним з перших на Чернігівщині, було створене Ніжинське товариство кооперативів, до складу якого увійшли тридцять два сільських кооперативи (кредитні, споживчі, сільськогосподарські). Попередня нарада представників кооперативних установ Ніжинського повіту, на якій обговорювалось питання про створення кооперативного об'єднання, відбулася ще 15-16 грудня 1914 р.⁵ Посередницька робота товариства почалась із організації збуту цибулі, поставки земленосних мішків, заготівлі сала - усе це на замовлення військового інтендантства.⁶ Це товариство займалось також посередницькими операціями по закупівлі і збуту вики. Причому ця культура збувалася як в Московську губернію, так і Сурозькому повітовому земству. Закуповувати продукцію товариство намагалось у безпосереднього виробника. Наприклад, тютюн - на Прилуцькій фабриці, а цукор - на Носівському цукровому заводі. Також Ніжинським товариством була організована закупівля 25.000 пудів сіна через ряд товариств Ніжинського повіту на замовлення повітової управи і на кошти, взяті в кредит у повітській земській касі дрібного кредиту. 100 пудів буряків було закуплено на замовлення військового начальника Чернігівської губернії.⁷ У січні-лютому 1916 р. на останніх засіданнях Ніжинського товариства вирішувалися питання, пов'язані із закриттям губернською адміністрацією цього товариства. Усю бакалійну торгівлю було вирішено передати Ніжинському повітовому земству за умови тимчасового користування до створення спілкової кооперативної організації в повіті, після виникнення якої ця торгівля повинна бути передана саме їй.

У жовтні 1915 р. було створене «Чернігівське товариство кооперативів із посередництва». «Договір про створення підписаний 17 кооперативами, а в наступному місяці їх кількість зросла вже до 25. Вирішено було вести операції як по закупівлі предметів першої необхідності, так і по їх збуту», зазначалося в кооперативній пресі.⁸ Відразу ж Чернігівське об'єднання приступило до активної діяльності. Були укладені угоди на поставку губернському продовольчому комітету 15.000 пудів жита, а також борошна, солі, сахарів. На замовлення Чернігівського військово-промислового комітету в повіті було організовано закупівлю полотна для земленосних мішків. Для проведення цих операцій правління спілки взяло позичку 3.000 крб. у двох кредитних товариствах, які входили до його складу, а також отримало дозвіл кредитуватися в земській касі дрібного кредиту на суму 5.000 крб.⁹ І всі ці починання - у десятиденний термін із дня заснування. Ця організація незабаром теж була закрита за постановою губернського присутствія про товариства і спілки із формулюванням: «Товариство переслідує не комерційну мету, а зворотну - боротьбу з дорожнечею, що не може слугувати завданням торгової організації».¹⁰

Подібна ж структура і з подібною метою, на основі статуту Ніжинського товариства кооперативів, була створена і в містечку Кролевець під назвою «Товариство кооперативів Кролевецького району».¹¹ До складу цього товариства входили 12 споживчих кооперативів, 6 кредитних та 7 сільськогосподарських. При товаристві було створено склад бакалійних товарів. Організована закупівля місцевих товарів і відправлення їх на продаж: борошна - в м. Новозибків, меду - в Брянськ і овочів - у Москву. Після шести місяців діяльності Кролевецьке об'єднання було закрито, і його діяльність була відновлена вже в травні 1917 р., після лютневої революції і прийняття Тимчасовим урядом 20 березня того ж року кооперативного закону.¹²

Ці три «змішані» спілки - Чернігівська, Ніжинська і Кролевецька - за розпорядженням губернської адміністрації були ліквідовані в кінці 1915 р. як товариства, організація котрих не передбачена законом.¹³ Свавільні дії влади призвели навіть до того, що за поданням депутата Д.Д. Сторлачанова Державна дума прийняла т.зв. «спешный запрос» до міністрів внутрішніх справ і юстиції щодо переслідування чернігівською адміністрацією кооперативних організацій. А Чернігівське земське губернське зібрання в свою чергу прийняло постанову клопотатися про безперешкодний дозвіл об'єднань кооперативів.¹⁴

Таким чином, передова громадськість губернії розуміла позитивне значення споживчих спілок в умовах воєнного часу.

У північних повітах Чернігівщини, за повідомленнями преси, діяла так звана

«неуставна» споживча спілка, існування якої не було зафіксоване в документах; просто ряд споживчих товариств Новозибківського, Сурозького і Стародубського повітів робили свої закупівлі через Новозибківське кредитне товариство.¹⁵ 11 вересня 1916 р. у Новгороді-Сіверському була проведена нарада Новозибківської спілки кредитних товариств, на якій остаточно було вирішено створити споживчу спілку в межах п'яти північних повітів Чернігівщини: Новозибківського, Сурозького, Мглинського, Стародубського та Новгород-Сіверського.¹⁶

У 1916 р. у Борзнянському повіті організувалося Борзнянське товариство зі збуту цибулі у складі трьох споживчих та одного кредитного кооперативу. Справа в тому, що в кількох селах Борзнянського повіту вироблялося майже 100 тис. пудів цибулі щороку, збутом якої селяни займалися несистематично, ледь покриваючи видатки, тоді як скупники-оптовики при перепродажі цієї ж цибулі мали 30-40 тис. крб. чистого прибутку.¹⁷

Також окремі земства під час Першої світової війни підміняли деякі функції споживчої спілки, наприклад, Борзнянська на Чернігівщині виписувала товари великими партіями і розподіляла їх серед споживчих товариств, виходячи із народонаселення.¹⁸

Отже, споживчі об'єднання, які існували в Чернігівській губернії під час Першої світової війни, ні за сферою діяльності, ні за кількістю і видом членів-товариств не можуть претендувати на статус повноцінних споживчих спілок. Ступінь охоплення спілковими об'єднаннями споживчих товариств Чернігівської губернії під час Першої світової війни не можна вважати прийнятним, адже найповноцінніший розвиток споживчої кооперації можливий лише при стовідсотковому охопленні кооперативів спілковими об'єднаннями. Проте активна діяльність цих об'єднань і користь, яку вони приносили населенню і державі, засвідчили надзвичайну затребуваність споживчих спілок в екстремальних умовах воєнного часу.

У цілому, перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть полягати як в розширенні подібних досліджень на всю Україну, так і в дослідженні з подібною метою інших її регіонів.

Джерела та література:

1. Половец В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917). - Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. - 204 с.
2. Фареній І.А. З історій становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ століття). - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. - 144 с.
3. Шевченко Е.П. Земство и кооперация. - Чернигов: Типография Губернского земства, 1916. - С. 6.
4. Черниговская губернская земская управа Его Высокопревосходительству Господину Министру Финансов. - Ф. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Од. зб. 1192. - Арк. 2-3.
5. Нарада кооперативів Ніжинського повіту // Муравейник-Комашня. - 1914. - № 47. - С. 789.
6. Половец В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні... - С. 57-58.
7. Журнал засідань правління Нежинського товариства кооперативов. - Відділення Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині. - Ф. 1417. - Оп. 1. - Од. зб. 1. - Арк. 1-12.
8. Черниговское товарищество кооперативов по посредничеству // Кооперативная жизнь. - 1915. - № 23-24. - С. 389.
9. Князь К. Кекуатов. Свобода союзов // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 15-16. - С. 696-712.
10. Кролевецкое кооперативное совещание // Вестник кооперативных союзов. - 1915. - № 8. - С. 469.
11. Там само.
12. Деятельность союза кооперативов Кролевецкого района. // Черниговский кооператор. - 1918. - № 6. - С. 13.
13. М. Закрытие Нежинского товарищества кооперативов. // Южный кооператор. - 1916. - № 5. - С. 154.
14. Ходотайства о союзах // Муравейник-Комашня. - 1915. - № 9. - С. 287.
15. Новый союз потребительных обществ // Черниговская земская газета. - 1917. - № 28. - С. 2.
16. Совещание кооперативов // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 17-18. - С. 828.
17. Раузов Сер. Борзенское объединение кооперативов по сбыту лука. // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 20. - С. 937-938.
18. Священник И. Рахний. с. Берестовец, Борзенского уезда. Корреспонденции. // Черниговская земская газета. - 1917. - № 6. - С. 7.

ПОВСЯКДЕННІ УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х рр. ХХ ст.

Повсякденна сфера життя суспільства в цілому та його окремих груп як об'єкт історичного дослідження в радянській історіографії була зовсім відсутня і лише в останнє десятиліття знаходить своїх дослідників у зарубіжній¹, в тому числі російській², і також пострадянській українській науці³. З'явилися спеціальні розвідки з історії повсякдення різних соціальних верств, зокрема й інтелігенції⁴.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка здобула освіту й досвід у дореволюційний час, в українському суспільстві традиційно вирізнялася своїм становищем монопольного власника інтелектуальних знань, мала незаперечний авторитет як висококваліфікована, професійно затребувана верства. Прихід більшовиків до влади радикально змінив її статус у суспільстві, морально-психологічне і матеріально-побутове становище. Крім наслідків світової та громадянської війн, інтелігенція потерпала від класової політики нового режиму, вістря якої було спрямоване проти неї як «буржуазної» верстви, що не продукує матеріальних благ і є «ворогом» трудящого народу. Запроваджена реформа вищої освіти мала ліквідувати не тільки автономію університетів, а й шент знищити традиції вільнодумства, самостійності, демократії. В особливо скрутному і принизливому становищі опинилася гуманітарна інтелігенція невеликих міст: дистанційована від центру, не задіяна в магістральних планах «соціалістичного будівництва», опинилася на руйновищі «старого світу» з відповідними йому нормами, правилами і традиціями, втративши соціальну захищеність не тільки у вигляді належної пенсії, а й людської поваги та вдячності, нормального опікування і постачання. Через відсутність «класово свідомої» інтелігенції на початковому етапі радянського будівництва влада пішла на вимушений компроміс зі старими інтелектуальними силами, маючи на меті, з одного боку, використати їхній потенціал у своїх інтересах і, з іншого, їх приборкання чи навіть перевиховання. «Виховні» зусилля репресивно-ідеологічної машини були спрямовані на те, щоб примусити кращих представників української інтелігенції відмовитися від політичних переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Тиск на українську інтелігенцію мав на меті зламати її морально, змінити духовну сутність, репресивними засобами включити в єдиний ідеологічний механізм, а у випадку найменшої нелояльності - знищити фізично⁵.

Свідчення документів, що збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), не залишають дослідникам жодних ілюзій щодо реалізації політики сприяння вченим і митцям, проголошеної декретами РНК УСРР «Про поліпшення стану учених спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва» (від 31 серпня 1920 р.) та «Про покращення побуту наукових працівників» (від 30 серпня 1921 р.). Особливо промовисті відомості маємо в фонді 331 - «Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УРСР». Тут збереглися оригінальні документи й матеріали не тільки про науковий доробок учених, а й про їх настрій, почування, вражаюче злидений рівень життя і принизливі умови праці інтелігенції у 20-х рр. У річних, кварталних, місячних звітах Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) та його відділень чи уповноважених відклалися дані про забезпечення вчених продуктовими пайками, одягом, взуттям, грошовими видатками, про їх оздоровлення, отримання ними медичної допомоги, про збереження чи надання помешкань для житла і праці, про виплату пенсій та інші соціальні гарантії тощо.

На Чернігівщині під опіку потрапляли працівники розумової праці самого губерньського центру - Чернігова - і Ніжина; вони мали право на адресну допомогу від ВУКСУ в разі, якщо вчасно подали заяву на реєстрацію з відповідною анкетною, переліком наукових праць і характеристикою нинішньої діяльності (після 1918 р.).

На початок 1922 р. ВУКСУ зареєстрував по Чернігову 39 осіб і по Ніжину - 34 особи,

що мали право на академпайок⁶. Норма пайка у січні 1922 р. складалася з таких продуктів: 37,5 ф. хліба, 12 ф. круп, 6 ф. гороху, 5 ф. пшеничного борошна, 2 ф. цукру, 2 ф. масла, 15 ф. м'яса, 5 коробок сірників, 2 ф. мила, 2 ф. солі, 3/4 ф. тютюну, 1/2 ф. чаю⁷. Але у березні його склад став іншим: 33 ф. зерно-хліба, 15,5 ф. пшона, 15 ф. м'яса, 2 ф. жирів, 2 ф. солі⁸. У листі ректора Ніжинського інституту народної освіти (далі -НІНО) П.В. Тихомирова до ВУКСУ від 23 квітня 1922 р. повідомлялося: «На Ніжинській науково-дослідній кафедрі працює 10 осіб. Всі ці особи та їх родини в однаковій мірі відчують гостру потребу у предметах харчування, а також одягу. До цього часу розподіл допомоги, що надавалась іншим науковим установам, до Ніжина через віддаленість його від органів центрального й губернського управління не доходила або здійснювалась з великим запізненням, так що багато хто з наукових працівників вимушений був для свого прохарчування продавати свою необхідну домашню обстановку і навіть книги, не кажучи вже про предмети комфорту»⁹.

Ректор вказував, що, окрім співробітників НДК, в ІНО працювали на той час 28 кваліфікованих викладачів та 6 молодих учених. Загалом допомоги потребували 44 особи¹⁰. Серед тих, хто перебував у катастрофічній нужді, - сам ректор П.В. Тихомиров, відомий філософ, автор понад 50 наукових праць, який свого часу викладав у Московській духовній семінарії, мав приват-доцентуру в МДУ, а з 1882 р. незмінно працював у Ніжині. Його колеги професори І.І. Семенов (класична філологія), В.І. Резанов (російська література), О.С. Грузинський (давньоруська писемність і палеографія), І.Г. Турцевич (антична література), Г.А. Максимович (російська історія), М.М. Бережков (російська історія й історіографія), В.Г. Ляскоронський (українська історія і археологія), О.І. Покровський (давньогрецька історія), В.А. Заболотний (російська словесність і мова) та ін., що присвятили вищій освіті краю не один десяток дореволюційних років, опинилися на межі виживання, були принижені.

У наступному листі-зверненні до ВУКСУ від 5 липня 1922 р. за підписом ректора і політкомісара НІНО йшлося про те, що академпайок так і не видано за лютий, натомість у березневі видачі ця заборгованість не була включена, навпаки пайки скоротилися за обсягом і видом продуктів - зовсім відсутні чай (чи кава), цукор, тютюн, сірники, мило, пшеничне борошно, видача м'яса зменшена до 33,5%, круп - до 50%, гороху - на 100%¹¹. На свій запит почули цинічну (хоч, може, й правдиву) відповідь наркома продовольства: по-перше, ніякої заборгованості за минулі місяці НКП покривати не буде: «прожили ви, з голоду не померли (!) і вважайте цю справу завершеною»; по-друге, жодних зобов'язань на майбутнє на себе не бере: «чого у нас немає, того не дамо і не будемо давати, не купувати ж нам для вас (!). Нехай наркомат освіти, якщо він у цьому зацікавлений, знаходить способи задовольнити вас»¹². За таких умов викладачі змушені були створити касу взаємодопомоги, робити борги у інших городян. «Останнє, - пишеться в листі, - особливо принизливе й обтяжливе, бо повертати нічим. Восени впродовж чотирьох місяців ми зовсім нічого не отримували, а тепер маємо нерегулярно лише 30% платні»¹³. Уповноважений ВУКСУ у Чернігові у своїх звітах підтверджував, що працівникам НІНО за березень, квітень і травень 1922 р. не додано щомісяця по кожному академпайку пшеничного борошна - по 2 ф., м'яса - по 5 ф., мила - по 2 ф., тютюну - по 3/4 ф., чаю/кави - по 1/2 ф., цукру - по 2 ф., круп - по 6 ф.¹⁴ Такою ж була справа і з забезпеченням викладачів ЧІНО.

Відшукати дані, що справедливість взяла гору, нам не вдалося. Так само сутужно складалися справи із зобов'язанням забезпечити паливом. За розпорядженням центру на опалювальний сезон 1921-1922 р. на кожного вченого спеціаліста, що отримував академічний пайок, мало видаватися по 200 пуд. дров і 1/2 пуд. гасу щомісяця. Але дров у Ніжині не заготовили і не видавали ні разу, про гас для науковців згадали тільки у квітні 1922 р. Як йдеться у доповідній записці секретаря секції наукових робітників (СНР) Ніжина голові Чернігівського губвиконкому Пахомову від 1 червня 1922 р., «при видачі гасу у квітні-травні з науковців зажадали сплати акцизного збору за 45 пуд. Оскільки особи, що отримують академпайок, служать у різних установах і фонду, з якого вони могли б сплатити акциз, не мають, то збір 27 000 000 крб. потребував часу. Після збору цієї суми та її сплати Губнафта висунула вимогу у зв'язку з новими розцінками доплатити ще 112 860 000 крб. За таких обставин від гасу довелось геть відмовитися»¹⁵.

Якщо у великих промислових центрах і в губерніях, що були офіційно визнані потерпілими від голоду 1921-1922 рр., інтелігенція здобувала хоч якусь поміч з Праги, Відня чи від організацій Міжнародного Червоного Хреста, фонду Нансена, американських товариств «АРА» і «Джойнт» тощо, то Ніжинському інституту не перепадало нічого. Ректорові знову доводилося просити: «по-перше, асигнувати 200-300 крб. на видачу одноразових допомог викладачам у екстрених випадках; по-друге, затвердити додаткове академічне забезпечення (т.зв. «золотий додаток»); по-третє, надати місця для відпочинку й покращення здоров'я у будинках відпочинку; по-четверте, видати мануфактуру (за поміркованими цінами); по-п'яте, видати декілька нансенівських посилок»¹⁶.

Ситуація морального приниження посилювалась тим, що, за перевіреними даними, в Росії у цей час забезпечення працівників вищої школи було поставлене краще. За таких обставин намітився відтік кадрів і ставав все помітнішою тенденцією¹⁷. В Україні справді зволікали з додатковим академзабезпеченням. Так, літератор з Чернігова Й.Г. Дроздов у травні 1923 р. писав у листі до ВУКСУ: «З номера «Известий ВЦИК» від 13 лютого 1923 р. довідався, що в Росії в нинішній час академзабезпечення крім продовольства включає і грошові допомоги у розмірі від 180 до 900 млн. крб. залежно від категорії й заслуг. Воно є додатковим, крім службового академпайка. У нас про додаткову академічну підтримку й не йдеться».¹⁸ Лише під кінець року стан справ трохи став покращуватися: з 1 жовтня 1922 р. по 1 березня 1923 р. на викладачів та науковців НІНО було видано для забезпечення академічного пайкування близько 200 пуд. борошна, 13,5 пуд. сала, 99 пуд. м'яса, 5 пуд. масла, 40 пуд. пшона, 12 пуд. квасолі і виділено 8 368 крб. 50 коп. на додаткове академічне забезпечення¹⁹.

Право на додаткове академзабезпечення отримували лише працюючі спеціалісти вищих категорій при наявності «корисних» праць (V-I категорії), тоді як початкуючі науковці (0 категорія) опинялися поза підтримкою. Вони не мали значного науково-педагогічного стажу, натомість продовжували працювати у вищій школі. За рішеннями експертної кваліфікаційної комісії (квітень - червень 1923 р.) в Ніжині 2 спеціалістів були визнані по III категорії, 5 - по II, 2 - по I, 12 - по 0; у Чернігові - 3 по II категорії, 8 - по I, 25 - по 0²⁰. Ректор Чернігівського ІНО у серпні 1923 р. звертався до ВУКСУ з проханням дозволити використовувати надіслані в розпорядження СНР 42 червінці в разі екстрених потреб і особам 0 категорії: «Я особисто про надання такої можливості дуже клопотав би, тим більше, що серед зарахованих до 0 категорії є особи, поза сумнівом, більш корисні для радянської влади в справі будівництва народної освіти, ніж окремі особи з I і II категорії»²¹.

Формальний розгляд поданих на експертну комісію документів часто призводив до образливих призначень і понижень заслужених вчених. У доповідній записці до ВУКСУ від 2 вересня 1923 р. знаний у Ніжині професор І.Г. Турцевич писав: «У нинішній час наукова комісія НКО України деградувала мене як ученого, оскільки я опинився в одній категорії з моїм колишнім учнем, що значно молодший за мене і не був не тільки заслуженим ординарним професором, але й професором взагалі. Це для мене образливо й у матеріальному відношенні відчутно, та і для справи може бути шкідливим. Бюро ННДК зі свого боку звернулось до Наукового комітету з клопотанням про покращення мого становища. Мені якось незручно і навіть соромно після 40-річної наукової і викладацької діяльності складати автобіографію, доводячи, що я щось зробив для своїх колишніх учнів і слухачів та для науки; якби знайшлися якісь недоліки в моєму науковому формулярі, то я сподівався, що будуть дивитися не на формальний бік, а на сутність справи. Я впевнений, що оцінка мене як ученого, дана мені багатьма російськими і кількома іноземними вченими, не співпала би з оцінкою комісії Наукового комітету. Призначення мені «золотої прибавки» у тому розмірі, що і більшості колег-професорів, було б, вважаю, цілком справедливим ще й тому, що я давно вислужив пенсію, але тепер її не отримую. ...Після 30 років служби я придбав собі дерев'яний будиночок з флігелем, але внаслідок війни і революції це моє домоволодіння стало для мене джерелом багатьох стомлюючих клопотів і великих неприємностей. Восени 1919 р. я був підданий реквізиції, точніше пограбуванню, від якого до цього часу не можу оговтатися: не маю поки що можливості придбати достатньо білизни, верхнього одягу й взуття. З того ж часу кращу частину будинку займають - майже задарма - громадянки Грінфельд, мати і сестра секретаря місцевого комунгоспу»²². У Ніжині за квітень і травень 1923 р. отримали

додаткові грошові виплати професори В.І. Резанов (по IV кат. - 2500 крб.), І.І. Семенов, О.С. Грузинський, О.І. Покровський, Г.А. Максимович, М.М. Бережков (по III кат. - по 1640 крб.), І.Г. Турцевич, А.Н. Кирилов (по II кат. - по 965 крб.), І.В. Добіаш, В.Г. Малеванський, Є.Д. Замислова, П.А. Бельський, О.О. Карпеко, В.А. Заболотний, С.М. Ніконов, В.В. Кукаркін (по I кат. - по 660 крб.)²³. Членам Чернігівської СНР зовсім не надійшло додаткове академічне забезпечення за останній квартал 1924 р. На запит СНР з Харкова відповідали, що зволікання зумовлене тим, що у них немає науковців вище II категорії²⁴. Станом на 1 січня 1926 р. у Чернігівській СНР нараховувалось 38 членів: у ІНО - 20 осіб, у землевпорядному технікумі - 5, в окружному архіві - 2, у державному музеї - 5, у агротехнікумі - 10²⁵.

Видатки по додатковому академзабезпеченню суворо контролювалися, людина втрачала цю форму допомоги, коли припиняла активну діяльність, виходила на пенсію або не поновила документів. Так, з протоколу засідання Ніжинської СНР від 27 грудня 1924 р. довідуємось про клопотання у відновленні додаткового академзабезпечення В.І. Резанову (по IV кат.), О.І. Покровському, І.Г. Турцевичу, М.М. Бережкову, О.С. Грузинському (по III кат.)²⁶. Наприкінці 1926 р. становище М.М. Бережкова та І.Г. Турцевича знову погіршилось, оскільки вони подали у відставку, тому жалування не отримували, а пенсію їм ще не встановили²⁷. Так само Чернігівська СНР у березні 1925 р. клопоталася про додаткову підтримку для В.А. Шугаєвського, Б.В. Фурсенка (по II кат.), П.Г. Баран-Бутовича, С.Г. Баран-Бутовича, М.Г. Баран-Бутовича, М.В. Колеснікова, Понизовського, О.О. Поська, І.П. Львова, В.Д. Щеглова, П.І. Смолічева, О.П. Васютинського, І.О. Григоровича, Б.М. Шевельова (по I кат.), І.В. Лисицина, П.І. Рашевського (по 0 кат.)²⁸. У першому кварталі 1927 р. поза додатковими академвиплатами опинилися, не переоформивши документи, П.І. Смолічев, Б.М. Шевельов, О.О. Поська та ін.²⁹

Піклування про людей лише на підставі відповідних паперів, а не реалій життя ставало нормою. Траплялось, що навіть виконавці вищого ешелону не були забезпечені необхідним у разі потреби. Так сталося з новопризначеним у липні 1924 р. на посаду ректора Ніжинського ІНО М.Г. Куїсом. Він був перекинутий з партійної роботи (завідувач агітаційно-пропагандистського відділу Кременчуцької округи) на освітнянську ниву з веління партійних органів. Через надмірну завантаженість посадовими обов'язками і громадськими дорученнями, читання курсів політекономії, основ марксизму М.Г. Куїс вчасно не зареєструвався у ВУКСУ і не зміг отримати путівки на лікування, коли виникла гостра потреба, поки не написав відповідної заяви про членство.³⁰ «Паперова пильність» була понад усе, часом система занедбувала навіть вірних своїх служак. Наприклад, Б.М. Шевельов, що змушений був покинути посаду декана факультету соцвиховання Ніжинського ІНО у 1926 р. через тяжку хворобу, вичунавши літку 1927 р., навіть весною 1928 р. не знайшов відповідної роботи³¹.

Клопітною була і справа призначення або збереження пенсій «старій» професурі. Ніжинська СНР спеціально тричі ставила перед ВУКСУ питання про персональну пенсію професору М.М. Бережкову. В анкеті 1921 р. вчений повідомляв, що на посаді професора російської історії працював у Ніжині 22 роки, у 1904 р. вийшов на пенсію, але з 1919 р. поновив діяльність в інституті вже бібліотекарем і позаштатним професором³². З кінця 1921 р. очолив секцію російської та української історії Науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Його колеги у березні 1925 р. наполягали на встановленні йому пенсії у розмірі 75 крб.³³. До витягу-клопотання була додана нова анкета науковця, в якій він, крім послужного списку й переліку наукових праць, подавав висновок лікарської експертної комісії міської поліклініки з власним коментарем: «...стосовно працездатності визначено вищий ступінь інвалідності. Мене особливо непокоїть хвороба очей: лікар-окуліст рекомендує мені якомога менше читати, а ввечері зовсім заборонено читати»³⁴. І далі скромна, типово інтелігентська приписка: «власної сім'ї не мав. ...на прожиток собі і тій особі, що візьметься прислужитися мені при подальшому ослабленні сил, потребу пенсії від держави. Прошу товаришів наукових співробітників сприяти мені у справі отримання її»³⁵.

Питання про організацію санаторної допомоги науковим працівникам було одним з важливих у діяльності ВУКСУ. Українській інтелігенції місця на відпочинок чи лікування надавалися спеціальною комісією на підставі особистих заяв і висновків лікарських комісій. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі науковці мали спеціально

створені будинки відпочинку, провінційні ж осередки могли отримати путівки на відпочинок у Криму і на Кавказі своїм членам згідно з квотами центральних органів. Рознарядки належало суворо дотримуватись, нерідко пропозиції були невчасними (під час навчального процесу в ІНО) чи не могли бути прийняті через відсутність необхідних коштів для оплати путівки (навіть за пільгами) або на квитки. Так, професору І.В. Резанову було надано місце в Кисловодську на 35 днів з 5 жовтня 1926 р., вартість путівки 80 крб., йому було видано 50 крб. у вигляді разової допомоги³⁶. Спеціальні скидки для пільгового проїзду до кримських курортів отримали влітку 1926 р. професори Є.А. Рихлік, М.К. Волинський, М.Г. Куїс³⁷. За 1926 р. на Гурзуфському курорті відпочили 12 вчених з Чернігівщини, натомість заявок було подано 38³⁸.

ВУКСУ належало опікуватись й організацією наукової праці вчених: виділяти кошти на друкування праць, передплачувати спеціальну науково-фахову літературу, в тому числі зарубіжну, організувати і оплачувати стажування, відрядження, участь у конференціях тощо. У звітних документах по Чернігівській і Ніжинській СНР за 1924-1927 рр. не вдалося знайти свідчення ні про друкування державним коштом підготовлених праць, ні про отримання необхідної літератури (4 заявки бібліотекаря НІНО М.М. Бережкова залишилися без відповіді), на наукові відрядження від 30 до 60 крб. було видано С.І. Гаєвському, В.О.Скитському, П.К.Федоренку у Чернігові, О.І.Покровському, А.М.Кирилову - у Ніжині³⁹. Заява професора НІНО Є.Ф. Рихліка про необхідність відрядження до Ленінграда, щоб попрацювати у публічній бібліотеці для завершення дослідження по темі «Українські мотиви в польській літературі», бюро ВУКСУ була залишена «до з'ясування фінансових можливостей на 1928 р.»⁴⁰.

Документи у фонді 331 ЦДАВО України засвідчують, що ВУКСУ та його місцеві відділення (з листопада 1923 р. - СНР при «Робос») справді докладали зусиль, щоб підтримати вчених, педагогів і працівників культури. Але наскрізною ідеєю реалізації будь-яких заходів підтримки інтелігенції було забезпечення контролю над її діяльністю, спрямування її по шляху радянзації, кінцевого упокорення і перевиховання «старої» інтелігенції.

Джерела та література:

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. - М., 2001; її ж: Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: село / Пер. с англ. - М., 2001; David L.Hoffman. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941), Ithaca and London, 2003, 247p.; Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934-1941, Cambridge, 1997.
2. Российская повседневность 1921-1941. Новые подходы. - С-Пб., 1995; Горинев М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. - М., 1996. - С.268-273; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: 1920-1930 годы. - С-Пб., 1999; Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935. - М., 1993; Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1920-1930-е гг. - М., 2003; Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей в 1930-1950-е гг. - М., 2005 та ін.
3. Куденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. ... канд. филос. наук. - Х., 1998; Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. - 2000. - № 4; Його ж. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. - Черкаси, 2002. - № 3. - С.6-15.
4. Коляструк О.А. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янець-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. - Кам'янець-Подільський, 2006. - Т.7. - С. 255-261; її ж. Побутування подільської інтелігенції в умовах голоду 1920-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Матер. обл. наук.-практ. конф., 24 лист. 2005 р. - Вінниця, 2006. - С.12-127; її ж. До характеристики становища одеської інтелігенції у 20-і рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. - Одеса, 2006. - Вип.8; її ж. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - Зб. ст. - К., 2006. - Вип.10; її ж. Повсякденне життя провінційного інтелігента у 20-рр. ХХ ст. (за щоденниками професора М.М. Бережкова) // Література та культура Полісся. - Ніжин, 2006. - Вип.34.
5. Дровозюк С.І. Більшовицькі технології «перевиховання» української інтелігенції у 20-30-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. - Серія: Історія. - Вінниця, 2006. - Вип.11. - С.190.
6. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 15, Спр. 51. - Арк. 2.

7. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 10.
8. Там само. - Арк. 11.
9. Там само. - Арк. 2.
10. Там само. - Арк. 2-3.
11. Там само. - Арк. 13.
12. Там само. - Арк. 13 зв.
13. Там само.
14. Там само. - Арк. 15, 15 зв.
15. Там само. - Арк. 16-17.
16. Там само. - Арк. 74-74 зв.
17. Там само. - Арк. 14.
18. Там само. - Спр. 39. - Спр. 13.
19. Там само. - Арк. 35-36, 37.
20. Там само. - Спр. 42. - Арк. 41-85.
21. Там само. - Спр. 39. - Арк. 9.
22. Там само. - Арк. 24-24 зв.
23. Там само. - Арк. 28.
24. Там само. - Спр. 161. - Арк. 6.
25. Там само. - Спр. 191. - Арк. 4, 22.
26. Там само. - Спр. 161. - Арк. 25.
27. Там само. - Спр. 322. - Арк. 8.
28. Там само. - Спр. 161. - Арк. 7.
29. Там само. - Спр. 322. - Арк. 9-9 зв.
30. Там само. - Спр. 152. - Арк. 4.
31. Там само. - Спр. 298. - Арк. 62.
32. Там само. - Спр. 51. - Арк. 45-46.
33. Там само. - Спр. 152. - Арк. 8.
34. Там само. - Арк. 16 ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 273. - Арк. 5.
34. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. -
35. Там само. - Арк. 16 зв.
36. Там само. - Спр. 273. - Арк. 4.
37. Там само. - Арк. 5.
38. Там само. - Спр. 175. - Арк. 100.
39. Там само. - Спр. 83. - Арк. 29, Спр. 321. - Арк. 168, 187.
40. Там само. - Спр. 298. - Арк. 35.

Віктор Дудко

«РАННІЙ» ОЛЕКСАНДР ТИЩИНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Дотепер найдокладнішою характеристикою життя і творчої діяльності авторитетного чернігівського громадського діяча другої половини XIX ст. Олександра Тищинського (1835-1896) залишається написана невдовзі після його смерті стаття Б. Грінченка¹. Відтоді до наукового вжитку запроваджено чимало конкретного матеріалу до теми, який однак поки що не зібрано і не осмислено в цілісності, хоча потрібність відповідного дослідження не підлягає сумніву. Пропонована розвідка має на меті вирішення локальнішого завдання - висвітлення ранніх сторінок біографії і творчості Тищинського зі спеціальним зосередженням на його співпраці з українськими періодичними виданнями.

Тищинський, який народився в Голубичах Городнянського повіту у небагатій дворянській родині, за слушним зауваженням його біографа, по суті, був типовим різночинцем². У 1856 р. він вибув із шостого класу Чернігівської губернської гімназії і вирушив до Харкова, де після невдалої спроби вступити до університету почав навчатися у ветеринарному училищі. У серпні 1857 р. став студентом медичного факультету Харківського університету. Тищинський, який наймав квартиру разом з П. Завадським і П. Єфименком, згодом свідчив: «В разговорі с ними заметил желание образовать общество для распространения либеральных идей к достижению в России

конституційного образу правління и от участия в таком обществе не отказывался»³. Члени студентського таємного товариства декларували спершу досягнення мети, як на його кадрові й фінансові ресурси, цілком нереалістичної. Насправді діяльність товариства обмежилася, як свідчив згодом один з його керівників Я. Бекман, «распространением либеральных идей в университете и между своими знакомыми посредством запрещенных сочинений русских авторов и преимущественно сочинений Герцена»⁴. 21 січня 1858 р. Тишинський писав до свого гімназичного приятеля Н. Рашевського: «Со времени моего приезда в Харьков я сошелся с некоторыми студентами с современным взглядом на вещи, вообще, как выражается Щедрин, людьми «с направлениями». Этот-то круг моего нового знакомства много помог мне в умственном отношении, так что мои убеждения социальные и религиозные во многом не сходны с прежними (гимназическими)[...]»⁵.

У харківській період формується інтерес Тишинського до українського фольклору і письменства (зокрема, до поезії Т. Шевченка включно із його недрукованими творами). Він виступає редактором однієї з україномовних антиурядових прокламацій⁶. 27 березня 1857 р. пише листа до редактора «Черниговских губернских ведомостей» О. Шишацького-Ілліча, в якому гостро висловлюється про ідеологічні засади першої частини його поетичної збірки «Українська квітка» (Чернігів, 1856)⁷. Зокрема, Тишинський зазначає щодо названої книжки: «[...] она может неопытному читателю принести большой вред, потому что на малороссийском языке Вы высказали мысли русских патриотов, и патриотов самых бессмысленных, уверенных в мнимом величии России и поэтому думающих, что нам не нужно учиться уму-разуму у образованных государств - стоит только обратиться к своему национальному (кафтани и бороде) да чтить батюшку-царя, как Бога, и проч[ее], и проч[ее]». Наводячи в листі - без коментаря - уривки з поширеної у списках Шевченкової поезії «Розрита могила» (рядки 29-32, 35-42, 45-46), Тишинський імпліцитно уподібнює О. Шишацького-Ілліча перевертню, який допомагає в Україні «москалеві господарювати». Суспільно-естетичні орієнтири автора листа виразно маніфестуються і в іншому місці: «[...] рекомендую Вам г. Некрасова как учителя... Дай Бог, чтобы и у нас на малороссийском [языке] появилось что-нибудь подобное его сочинениям, и избави Бог от таких, как Ваши».

21 січня 1858 р. Тишинський писав до Н. Рашевського: «Я в здешнем университете останусь до мая месяца, а после переезжаю в Киев, ближе к родному уголку, а то вот скоро два года, как не был дома[...]»⁸. Проте його переїзд до Києва відбувся раніше, і то не з власної ініціативи. У квітні 1858 р. Тишинського, як і ряд інших вихованців Харківського університету, після оголошення «высочайшего выговора» за участь у масових студентських виступах було переведено до університету св. Володимира, де він навчався спершу на медичному, а згодом на юридичному факультеті⁹.

У київські роки Тишинський продовжує інтенсивне спілкування з Я. Бекманом, Єфименком, М. Муравським, зближується з А. Свидницьким¹⁰. У той час вже виразно виявляються його українознавчі зацікавлення. Тишинський починає дописувати до «Черниговских губернских ведомостей», які і після смерті О. Шишацького-Ілліча з приходом на посаду редактора Г. Паливоди, надавали на сторінках неофіційної частини значне місце україномовним художнім творами і українознавчим матеріалам¹¹. Дебютну публікацію Тишинського - висококваліфіковану аналітичну статтю «Об украинских пословицах и поговорках»¹², написану з приводу опублікованої у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» паремійної збірки Єфименка «Украинские пословицы и поговорки» (1859. - №№ 6-14), - М. Сиваченко цілком слушно кваліфікує як істотний факт історії української пареміографії¹³. На сторінках чернігівського видання друкуються українською мовою записані ним у Городнянському повіті народні оповідання¹⁴, прислів'я та приказки¹⁵. Також з'являється в газеті докладна рецензія Тишинського на видання «Либретто малороссийских, польских, чешских, молдавских, болгарских, сербских и червонорусских песен и романсов репертуара малороссийского певца С.Д. Паливоди-Карпенко» (СПб., 1858), значна частина якої присвячувалася полеміці викладеним у книжці поглядом на діалектні особливості мови мешканців Городнянського та сусідніх повітів¹⁶. Ця публікація засвідчила його фахове зацікавлення лінгвістичною проблематикою.

У січні 1860 р. розпочалося жандармське слідство у справі Харківського студентського товариства, Тишинського було заарештовано і ув'язнено в Петропавлівській фортеці¹⁷. Проте слідству, що тривало до червня 1860 р., не вдалося висунути проти нього істотних

звинувачень. Відповідно до ухвали слідчої комісії, затвердженої імператором Олександром II, Тишинський і О. Лебедев після попередження, «что если еще когда-нибудь будут замечены в подобных поступках, то подвергнутся строжайшему взысканию», повинні були вирушити для продовження навчання до одного з інших російських університетів¹⁸.

Так Тишинський опинився на юридичному факультеті Дерптського університету, де за ним було встановлено потрійний нагляд (університетське керівництво, поліція, жандармерія). Невдовзі він став одним з найпомітніших і найрадикальніших тамтешніх студентських діячів¹⁹. Перебування Тишинського у Дерпті припало на роки найвищого загальноросійського суспільного піднесення. Члени дерптського студентського гуртка заснували студентську касу, загальнодоступну бібліотеку, включилися в роботу недільної дівочої школи. Тишинський підтримував листовні контакти з приятелями, з якими записався в Харкові і Києві (деякі з них - зокрема, Бекман і Єфименко - перебували тоді на засланні), надрукував у «Московских ведомостях» докладну статтю «О малорусских азбуках»²⁰, а в «Черниговских губернских ведомостях» - записаний у Городнянському повіті варіант української народної пісні «Ой, гук, мамо, гук», супроводжений кваліфікованим коментарем²¹.

Однак і в Дерпті Тишинський не затримався, до чого причинилися, з одного боку, його незалежний характер, а з іншого - бажання університетської влади позбутися радикального студента. Він жорстко відмовився виконати розпорядження університетського проректора зголоти бороду, за що одразу потрапив до карцера. Невдовзі університетський суд ухвалив рішення про виключення Тишинського з університету. П. Рейфман доречно зауважує: «Вспомним, что в 60-е годы борода для многих была характерным признаком нигилиста, и спор приобретал для обеих сторон принципиальный характер»²². Міністр народної освіти Є. Путятін «с своей стороны признал также необходимым исключить Тишинского за дерзкие поступки из университета с тем, чтобы его не принимать ни в один из университетов в империи»²³.

30 серпня 1861 р. Тишинський виїхав з Дерпта через Москву (де здійснив невдалу спробу вступити до тамтешнього університету²⁴) до Чернігова, куди прибув 21 жовтня²⁵. Відтак спершу мешкав у Голубичах, а на початку 1862 р. перебрався до розташованого над Сновом села Макишина Городнянського повіту, де був домашнім учителем у родині поміщика полковника П. Чичеріна²⁶.

Починає дописувати до тижневика «Черниговский листок» і журналу «Основа». У найпершій вміщеній на сторінках газети кореспонденції Тишинського - «Несколько слов о школе в с. Голубичах» - було критично розглянуто її діяльність²⁷. Аналогічний за змістом допис він надіслав і до редакції «Основи», оглядач якої використав відповідний матеріал в аналітичному огляді «Современная южнорусская летопись»²⁸. Інформації та оцінки Тишинського намагався спростувати в «Черниговских епархиальных известиях» благочинний Городнянського повіту П. Нечаєв, публікація якого²⁹ причинилася до появи в «Основі» статті Тишинського «Защитнику голубичской школы»³⁰. Автор наполягав на неефективності навчання у названій школі, учнів якої їхній вчитель використовував для ведення власного господарства, а тому «за прошлый год ни один ученик не научился читать»³¹.

Найбільш очевидним свідченням участі Тишинського в «Основі» є саме стаття «Защитнику голубичской школы». Проте, як з'ясується, його участь у часописі була ширшою. На сторінках видання з'явилися і три його кореспонденції, підписані криптонімом Леся -ій³²: «З Городницкого повіту Черниг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)»³³; «З Городнянського повіту»³⁴; «Из Городнецкого уезда Черниг[овской] губернии (25 июля 1862)»³⁵.

В останній із названих публікацій поєднано дві лінії зацікавлень Тишинського - педагогіка й діалектологія. Він докладно аналізує «городнецкое наречие» з метою обґрунтувати відповідь на актуальне освітнє питання - якою мовою слід навчати мешканців відповідної місцевості? Щоб з'ясувати фонетичні, граматичні і лексичні особливості городнянських говірок, автор говорить «кратко, в общих чертах и вообще о наречиях Черниг[овской] губернии»³⁶. Городнянські говірки він трактує - слідом за «Черниговского наместничества топографическим описанием» О. Шафонського³⁷, не посилаючись, однак, на цю працю, - як перехідні від білоруської до української мови (за даними автора, такі говірки побутують і в Сосницькому, Новгород-Сіверському,

Чернігівському та Остерському повітах)³⁸. Розглядаючи городнянські говірки як «провінціалізм українського мови», кореспондент «Основи» доходить висновку, що навчання мешканців перехідної смуги Чернігівської губернії буде ефективним за умови, що вестиметься українською, а не російською мовою. Він зазначає, зокрема: «[...] я вполне уверен, что грамотность у нас до тех пор будет плестись раком, пока мы не станем учить народ на его наречии или ближайшим языке. При теперешнем своем устройстве наши сельские школы не достигают своей цели, и грамотность идет медленно»³⁹.

Дві інші публікації Тишинського, що з'явилися в часописі за підписом Леся -ій, виразно виявляють рідкісну для початку 1860-х років здатність Тишинського продукувати україномовні публіцистичні тексти. М. Чернишевський мав цілковиту рацію, зазначаючи в рецензії на січневе число «Основи» за 1861 р., що потреба «в других малорусских книгах, кроме популярных, беллетристических и поэтических», постане лише за умови, «если явится в Малороссии масса просвещенных людей, не имеющих нынешней привычки говорить и думать на великорусском языке обо всем, превышающем сферу обыденной, домашней, простонародной жизни»⁴⁰. Українська мова на той час ще не була належним чином стандартизована, а відтак навіть такий її знавець, як П. Куліш, у лютому 1861 р. зізнався в листі до О. Кониського: «По-украински я Вам не пишу по недостатку времени. Ведь там иногда минуту продумаешь, как выразиться по-народному о предметах, чуждых народу покамест»⁴¹. Не дивно, що «Основі» бракувало україномовних дописувачів «з місць», що її кореспонденційний розділ «Вісті» значною мірою наповнювався повідомленнями з України, написаними російською мовою.

З-поміж україномовних публікацій Тишинського в «Основі» становить інтерес насамперед кореспонденція «З Городницького повіту Черніг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)», в якій дописувач «Основи» висвітлює актуальні реалії реалізації селянської реформи 1861 р.: капіталізація села, проблеми формування корпусу сільської старшини, питання межування тощо. Наголошуючи, що «новый лад» «прищепився не без сум'яття»⁴², він наводить низку відповідних фактів, власних спостережень і коментарів.

Висвітлюючи участь Тишинського в «Основі», слід принагідно стисло розглянути одну дослідницьку гіпотезу, що стосується теми. У безрезневому числі українського журналу за 1861 рік у «поштової скриньці» було вміщено повідомлення: «Ал-ру Т-шскому, в Глухов. Ваш рассказ может быть напечатан с сокращениями»⁴³. В. Терлецький, не подаючи жодної додаткової аргументації, висловив припущення, що редакція адресувалася саме до Тишинського⁴⁴. О. Ільїн, замість завдати собі праці - з метою відхилити некоректну версію колеги - ідентифікувати реального глухівського кореспондента «Основи» чи принаймні докладніше вивчити життєпис Тишинського, зробив аматорську спробу відповідне припущення обґрунтувати. Знаючи, що Тишинський на той час не міг мешкати в Глухові, оскільки навчався в Дерптському університеті, дослідник вирішив пошукати його глухівських коренів: «Схоже, що Олександр Тишинський вважав себе глухівчанином. Можна припустити, що в той час його батьки жили у Глухові, і там минуло його дитинство. Для підтвердження цієї гіпотези місцевим краєзнавцям треба відшукати документи про працю в 40-60-х роках минулого століття у Глухові Амфіана Тишинського»⁴⁵. Відомо, що батько Тишинського, який служив у Чернігівській казенній палаті, помер 1847 року; їхній невеликий родинний маєток був у Голубичах⁴⁶. Цілком очевидно, що аргументація Ільїна є неспроможною, однак Терлецький в одній із пізніших праць уже беззастережно пише про Тишинського як глухівського дописувача «Основи»⁴⁷. Вміщені в часописі кореспонденції Тишинського з Городнянського повіту обидва дослідники не розглядають.

Про те, якою мірою переймався Тишинський долею «Основи», свідчить його недатований лист до Степана Носа, що постав, очевидно, на рубежі 1862-1863 років. У ньому, зокрема, йшлося: «Оце трапилась певна оказія, то й засилаю Вам свій привіт, та до його ж і прохання: оповістіть - молю Вас Богом, - що чуто про «Основу», чи буде вона, чи, може, вже зизнула?» Звертаючись до адресата із проханням передати листа Леонідові Глібову, автор додає: «Мені так бажається знати про «Основу», що я питаю вас обох - хоч один же то напише, кому першому попаде до рук мій лист...»⁴⁸.

Після припинення виходу петербурзького часопису єдиним місцем друку дописів Тишинського був «Черниговский листок» (1861-1863). Корпус публікацій Тишинського в тижневику досі остаточно не встановлено. Б. Шевелів вказав на чотири його більші виступи в газеті⁴⁹, не зазначивши, однак, що ці публікації були підписані по-різному.

Окрім згадуваної кореспонденції про голубицьку школу, дослідник назвав статті «Седневская Ильинская ярмарка: (Письмо в ред[акцию]» (підпис: А. Тишинський)⁵⁰, «З понаднів'янського села» (А. Т-ій)⁵¹, «Мысль об устройстве сельских почт» (А. Т.)⁵². Однак участь Тишинського у газеті була інтенсивнішою⁵³. Найуживаніший в тижневику його підпис - криптонім А. Т-ій, яким, окрім названої статті, було позначено також кореспонденції «Образец заботливости охранения лесов в Черниг[овском] уезде»⁵⁴, «Из села Макишина Городн[ицкого] уезда»⁵⁵. З-поміж названих публікацій найбільшої уваги заслуговує докладна україномовна стаття «З понаднів'янського села», в якій висвітлюються сторінки історії, звичаї Макишина і його актуальні реалії.

Попередній аналіз дає підстави гадати про те, що частина публікацій Тишинського з'явилася на сторінках «Черниговского листка» - в розділі «Новости, вести и слухи» - анонімно. Проблема їх атрибуції потребує спеціального дослідження (оскільки архів «Черниговского листка» не зберігся, відповідна робота може здійснюватися лише на основі аналізу проблематики і географії дописів).

У жовтні 1863 р. Тишинського було заарештовано в Макишині у справі землевольця І. Андрушенка і знову ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Йому інкримінувалося поширення нелегальних антиурядових видань. Проте і в даному разі конкретні звинувачення, які слідство змогло пред'явити Тишинському, виявилися недостатніми для вжиття жорстких каральних санкцій. У квітні 1864 р. він повернувся на батьківщину під суворий нагляд поліції⁵⁶ і невдовзі дістав посаду у канцелярії чернігівського губернатора С. Голіцина. «В той час було часто так, - писав Б. Грінченко, - що уряд таких опозиційних людей, як Тишинський, силкувався брати до себе на службу, здебільшого в канцелярію губернатора; і пильнувати там легше було чоловіка, і скористуватися з його розуму й хисту можна було»⁵⁷.

Так завершився істотний період життєвого і творчого шляху Тишинського - динамічний і яскравий, насичений численними колізіями і переміщеннями у просторі імперії. Його становлення як особистості і дослідника припало на ліберальну епоху 1855-1862 рр. Час масштабних зрушень стимулював суспільно-політичну та інтелектуальну активність Тишинського, як і численних його ровесників.

Подальші роки його життя географічно обмежено виключно Черніговом, де він з часом став одним з емблематичних українських діячів. Наприкінці 1850-х рр. «дійшов Ол. Амф. Тишинський до національної самосвідомості і з того часу був вірним сином своїй країні»⁵⁸. Його чернігівські роки потребують спеціального документованого висвітлення⁵⁹.

Джерела та література, примітки:

1. Див.: Грінченко Б. Олександр Тишинський // Зоря. - 1896. - № 17. - С. 338-340.
2. Див.: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина: (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века) // Ученые записки Тартусского университета. - Тарту, 1959. - Вып. 78. - С. 148.
3. Цит. за: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине: Вторая половина 50-х - начало 60-х годов XIX века. - К., 1960. - С. 134.
4. Цит. за: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 149-150. На думку Б. Козьміна, цитоване свідчення Бекмана є загалом реалістичною оцінкою діяльності таємного товариства (див.: Козьмін Б.П. Харьковские заговорщики 1856-1858 годов. - Х., 1930. - С. 49).
5. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - К., 1963. - С. 11.
6. Див.: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 146.
7. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 63. - Спр. 108. - Арк. 3 зв. - 4 зв. Підпис: Ал. Ам. Анапарас. На жаль, у мене не було змоги зіставити почерк автора аналізованого листа зі зразками почерку Тишинського кінця 1850-х чи початку 1860-х рр. Проте й аналіз змісту листа і його «оточення», на мій погляд, дає підстави однозначно твердити про авторство Тишинського. Автор - «житель Чернигова, заброшенный судьбою в Харьков», близький приятель Єфименка, що впливає з аналізованого епістолярного тексту, початок якого написано на звороті останнього аркуша листа Єфименка до Шишацького-Ілліча від 27 березня 1857 р. (див.: Там само. - Спр. 107. - Арк. 1-3. Підпис: П.С. Царедавенко. У справі розшифрування псевдоніма див.: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 168-169). У добре вивченому харківському оточенні Єфименка не було, крім Тишинського, жодного іншого чернігівця. Цілковито узгоджуються використані у псевдонімі ініціали Ал. Ам. з ім'ям та по батькові Тишинського (Олександр Амфіанович), а його тогочасні суспільно-політичні погляди - з виявленими у листі ідеологічними позиціями. У новітньому довідковому виданні, в якому зареєстровано обидва названі листи з архіву Шишацького-Ілліча, псевдоніми

Ал. Ам. Анапарас та П.С. Царедавенко не розшифровуються (див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. - К., 2002. - С. 593-594).

8. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - С. 12.

9. Див.: Марахов Г.І. Т.Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. - К., 1976. - С. 123.

10. Див.: Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. - К., 1985. - С. 524 (лист до Єфименка, серпень 1862 р.).

11. Див. Дудко В. До коментування рецензії П. Чубинського «Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля» // Інформаційний бюлетень / КНК АН України. - 1992. - № 2. - С. 38-39.

12. Див.: Тишинский А. Об украинских пословицах и поговорках // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1859. - № 29. - С. 207-209.

13. Див.: Сиваченко М.Є. З історії української пареміографії: А.П. Свидницький // Сиваченко М.Є. Сторінки історії української літератури і фольклористики. - К., 1990. - С. 137-138, 141, 149.

14. Див.: Тишинский А. Рассказы про «Полісуна» // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1859. - № 38. - С. 287-289.

15. Єфименко П. Додаток до українських помовок та погудок // Там само. - 1860. - № 23. - С. 173-174; № 25. - С. 186. Ця публікація Єфименка, вміщена у №№ 23-26, потрапила в поле зору Сиваченка (див.: Сиваченко М.Є. З історії української пареміографії: А.П. Свидницький. - С. 137-141), однак дослідник не з'ясував чому залишив поза увагою ті її частини, що з'явилися у №№ 24 і 25, а відтак і значну частину записаного Свидницьким приказкового матеріалу, на аналізі якого він, власне, зосереджувався. З названої причини у статті Сиваченка подаються хибні відомості і про обсяг поданого в публікації паремійного матеріалу, записаного Тишинським у Голубичах, - дослідник облікує лише 28 прислів'їв і приказок, надрукованих у № 23 (див.: Там само. - С. 138). Насправді в газеті подано 34 прислів'я і приказки у запису Тишинського.

16. Див.: Тишинский А. [Рец. на вид.:] Либретто малороссийских, польских и др. песен и романсов С.Д. Паливоды-Карпенко // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1860. - № 4. - С. 24-27. Ця публікація ще наприкінці ХІХ ст. привернула увагу мовознавця О. Соболевського (Соболевский А. И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие // Живая старина. - 1892. - Вып. IV. - С. 13). Принагідно слід зазначити, що Соболевський широко використав й інші діалектні матеріали, вміщені в чернігівських періодичних виданнях середини ХІХ ст.

17. Див.: Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. - М., 1928. - Т. 1. - Ч. 2. - Стлб. 412; Марахов Г.І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників. - С. 123.

18. Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 156.

19. Див.: Там само. - С. 157-164. Про перебування О. Тишинського в Дерпті також див.: Исаков С.Г. Сквозь годы и расстояния: Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX - начале XX века. - Таллин, 1969. - С. 20-22.

20. Див.: Московские ведомости. - 1861. - 17 авг. - № 180. - С. 1449-1450. - Підпис: А. Т-ій.

21. Тишинский А. Вариант украинской песни // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1861. - № 19. - С. 121-122.

22. Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 163

23. Цит. за: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 164.

24. Див.: Там само. - С. 165.

25. Див.: Там само. Як з'ясовано, О. Тишинський привіз із Москви до Чернігова для члена таємної організації «Земля і воля» І. Андрушенка примірники «Колокола» і «Полярной звезды» (див.: Дело И. Андрущенко // Материалы для истории революционного движения в России 60-х гг.- СПб., [1906]. - С. 124; Сиваченко М.Є. Леонід Глібов і землевонець Іван Андрущенко // Сиваченко М.Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. - К., 1974. - С. 190).

26. Див.: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 165.

27. Див.: Черниговский листок. - 1861. - № 11. - С. 81-82. - Підпис: А. Т-ській.

28. [Гайдебуров П.] Современная южнорусская летопись // Основа. - 1862. - № 3. - С. 115-116. (У справі авторства див.: Гитович І.Є. Гайдебуров Павел Александрович // Русские писатели. 1800-1917: Биографический словарь. - М., 1989. - Т. 1. - С. 512.) Оглядач «Основи» не називає О. Тишинського як інформатора видання, обмежившись вказівкою: «[...] из села Голубичи Черниговской губ. пишут[...]». (Покликаючись на відомості, запозичені з періодичної преси, П. Гайдебуров акуратно їх документує. Ця обставина дає підстави твердити, що відомості про голубицьку школу надійшли безпосередньо до редакції «Основи».) На мій погляд, відповідне повідомлення слід беззастережно атрибутувати Тишинському за зв'язком з його названою кореспонденцією з аналогічної проблематики, надрукованою в «Черниговском листке», та вміщеною в «Основах» статтю «Защитнику голубицкой школы».

29. Див.: Нечаев П. Известия // Черниговские епархиальные известия: Прибавление. - 1862. - № 22. - С. 491-492. П. Нечаев адресував свій полемічний виступ виключно до редакції «Основи»; очевидно, йому залишилася невідомою ширша і до того ж підписана - хоч і

криптонімом - публікація про голулицьку школу на сторінках «Черниговского листка».

30. Голубичанин А. Тишинский. Защитнику голубичской школы // Основа. - 1862. - № 10. - С. 78-81. Тишинський, реагуючи на адресовані редакції «Основи» контраргументи Нечаєва, покликається тільки на свою публікацію в «Черниговском листке».

31. Там само. - С. 80.

32. У справі розшифрування криптоніма див.: Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие. - С. 13; Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. - К., 1953. - Вип. IV. - С. 7, 9. Криптонім утворюють «ожіночена» зменшувальна форма імені автора і дві останні літери його прізвища (тогочасні норми російського правопису передбачали написання прізвища Тишинського в називному відмінку з флексією -ій).

33. Див.: Основа. - 1862. - № 1. - С. 59-62.

34. Див.: Там само. - № 2. - С. 57-58.

35. Див.: Там само. - № 8. - С. 46-51.

36. Там само. - С. 46-47. Подані в аналізованій «основ'янській» кореспонденції характеристики діалектних особливостей мови мешканців Городнянського та сусідніх повітів і в загальних рисах, і в деталях (зокрема, це стосується ілюстративного матеріалу), як і окреслення контексту «городнецкого наречия» (опис інших говорів Чернігівської губернії з визначенням їхніх ареалів) збігаються, іноді й дослівно, з «діалектними» фрагментами згадуваної рецензії Тишинського на видання Паливоди-Карпенка, підписаної прізвищем автора. Зауваживши це, Соболевський зробив слушний висновок, що обидві публікації «принадлежат одному лицу» (Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие. - С. 13). Відтак його принагідна атрибуційна ремарка дала ключ до аргументованого розкриття криптоніма Леся -ій.

37. Див.: Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини. - С. 7.

38. Видобутий із реферованої кореспонденції Тишинського діалектний матеріал подано у вид.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. - СПб., 1877. - Т. VII. - Вип. 2. - С. 538-539. У виданні не розкрито криптонім автора кореспонденції, а її назву відтворено помилково - «О городницком наречии».

39. Основа. - 1862. - № 8. - С. 49-50.

40. Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания // Полн. собр. соч.: В 15 т. - М., 1950. - Т. 7. - С. 940.

41. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. - 1923. - Ч. 10. - С. 143. Пор. лист П. Куліша до О. Алчевського від 28 лютого 1863 р., який цілком наведено у публ.: Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. - 1928. - Кн. 1. - С. 107-108.

42. Основа. - 1862. - № 1. - С. 59.

43. Там само. - 1861. - № 3. - С. 1.

44. Див.: Терлецький В. Сумчани в «Основі» // Слобожанщина: Альманах літераторів Сумщини. - Суми, 1993. - Вип. 2. - С. 126.

45. Ільїн О. Від Олександра Тишинського до Михайла Терещенка // Глухівщина. - 1997. - 4 черв. - № 41. - С. 4.

46. Див.: Рейфман П. С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 148

47. Див.: Терлецький В. Розповсюджувач творів Шевченка // Терлецький. Слово про Кобзаря. Глухів Поета: Шевченкознавчі розвідки. - Суми, 2002. - С. 91.

48. Державний архів Російської Федерації. - Ф. 112. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 399.

49. Див.: Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861-1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. - К., 1928. - С. 451.

50. Див. Черниговский листок. - 1862. - № 19. - С. 147-148.

51. Див.: Там само. - 1863. - № 2. - С. 11-13.

52. Див.: Там само. - № 4. - С. 27-28.

53. Проте активність Тишинського як автора «Черниговского листка», на мій погляд, не може бути підставою твердити, що він разом «з своїм приятелем Л.І. Глібовим» видавав тижневик (Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 340). Слід зважити принаймні на те, що це було неможливо вже з огляду на постійне проживання Тишинського поза Черніговом.

54. Див.: Черниговский листок. - 1862. - № 35/36. - С. 273-274. Полемічний відгук: Утенко Е. По поводу статьи «Образец заботливости охранения лесов в Черниговском уезде» // Там само. - 1863. - № 6. - С. 41-43.

55. Див.: Там само. - № 3. - С. 18-19.

56. Див.: Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 339; Дело И. Андрущенко. - С. 124; Деятели революционного движения в России. - Т. 1. - Ч. 2. - Стлб. 412; Сиваченко М.Є. Леонід Глібов і землевонець Іван Андрущенко. - С. 223, 225-227.

57. Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 339.

58. Там само. - С. 340.

59. Матеріали до вивчення життя і творчої діяльності О. Тишинського після 1864 р. містять цитовані статті Б. Грінченка, П. Рейфмана, Б. Шевеліва, книжки С. Ісакова та Г. Марахова, а також низка інших публікацій. Напр., див.: Положение о стипендии имени Александра Амфиановича Тишинского // Земский сборник Черниговской губернии. - 1895. - № 4/5. - С. 17-18; Похороны А.А. Тишинского // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1896. - 2 февр. - № 699; Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838-1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1908. - Вып. 7. - Отд. 2. - С. 64, 65, 83, 103, 108, 120, 141; Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 464-465; Русова С. Мої спомини: Рр. 1861-1879 // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 2. - С. 163, 164; Максимович Т. [Могиляньський М.] Чернігівські мемуаристики // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1929. - Кн. 25. - С. 363, 370; Плевако М. Біографічні та бібліографічні матеріали до вивчення творчості Леоніда Глібова // Плевако М. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали. - Нью-Йорк: Париж, 1961. - С. 575-576; Деко О. Леонід Глібов у сімдесяті роки // Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. - К., 1969. - С. 101-104, 136-144; Руденко В. В'язень Петропавлівської фортеці // Деснянська правда. - 1988. - 19 лист. - № 223 (18005). - С. 3.

Віктор Терлецький

ШЛЯХАМИ СІВЕРЯН ПО ВОЛИНІ

(Дорожні нотатки. Факти історії)

В усі часи земля Волині володіла якоюсь незбагненою, велими притягуючою до себе духовною силою. Захоплювала подіями, які непересічною червоною стрічкою вписані в історію України; звершеннями славетних діячів науки, культури, освіти; своєрідною красою природи. Адже не спроста, не надумано уродженка цього регіону Леся Українка (батько якої - П.А.Косач) не зайве нагадати, походив із м.Мглин на північній Чернігівщині) волею, перебігом життя прощаючись з Волинню, в поезії «Подорож до моря» згадувала:

*Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги. //1,13/.*

Думка, відчуття притягуючої духовної сили Волині стверджується безліччю фактів як далекого минулого, так і порівняно недавніх часів. Саме тут, в Пересопницькому монастирі, в 1556-1561 роках було зроблено переклад Євангелія українською мовою. Так з'явилася на світ Українська Першокнига. Дослідники цілком справедливо наголошують, що Пересопницьке Євангеліє скрипило і реалізувало найголовнішу ідею часу - переклад Святого письма на живу народну мову, вживання її в богослужінні. Дещо згодом в Острозі першодрукар Іван Федоров видав повний текст православної Біблії.

На Волині відкривалися то слов'янська академія й друкарня, колегіум (Острог), то засновувалися православне братство (Луцьк) та різного спрямування школи, які відігравали значну духовно-освітню роль. У ХІХ, на початку ХХ століть цей край притягнув до себе чимало уродженців Сіверянщини; зокрема, вихідців із Глухівського повіту Чернігівської губернії.

Поїздка наприкінці жовтня 2006 року до Рівного автора цієї статті разом з приятелем-письменником, правнуком відомого історика Лівобережної України О.М.Лазаревського Олександром Лазаревським мала на меті знайти чи то поглибити той слід, який залишили в цьому регіоні наші земляки.

...Тісні зв'язки з Волинню та Поділлям мали Ушинські. Ще на початку 1833 року батько славетного педагога К.Д.Ушинського Дмитро Григорович, залишивши посаду радника господарчого відділення, губернського скарбника у Вологді, розпочав працю на Волині. Шкода, що єдиним розшуканим на сьогодні документом про його діяльність тут є лише атестат із Волинської казенної палати про «службу 1836 року серпня 10» / 2, 241; 3, 137/.

Майже тридцятьма роками згодом сюди приїхав служити його старший син Олександр, який до цього встиг попрацювати молодшим землеміром при Олонецькій

палаті державних маєтностей, штатним землеміром по лісному відділенні Чернігівської палати цього ж департаменту / 4 / в 1839 - 1842 роках та в інших місцях.

Наказом по міністерству внутрішніх справ за № 4 він був призначений членом від уряду Володимирського мирового з'їзду Волинської губернії із зарахуванням до міністерства з 18 січня 1864 року. 27 січня того ж року його брат Костянтин, вже відомий на той час педагог, освітній діяч, писав із Гейдельберга своєму приятелеві Я.П.Пугачевському: «Дуже мені скорботно, що брат поїхав з Петербурга і в такий ще край і за таких чудних обставин! І не з його прямою було б важко там служити» /2, 220/.

Певне, саме ця прямота Олександра Ушинського стала причиною того, що він доволі часто міняв місця служби. Згодом був переміщений на таку ж посаду до Гайсинського мирового з'їзду Подільської губернії. 5 квітня 1866 р. він вже член від уряду Подільської губернії в селянських справах присутствія. А з 5 травня наступного року О.Д.Ушинський зайняв посаду директора Кам'янець-Подільського про тюрми комітету. Проте й тут не затримався. З 26 січня 1868-го він член Подільського церковно-будівельного присутствія /5, 103/.

У своїх діях Олександр Ушинський виявляв рішучість, сміливо виступав, зокрема, на захист православних храмів на Волині та Поділлі. У Кам'янці подав протест, коли з'явився проект «знищення» (за його словами) понад 400 сільських церков. У знайденому мною листі того часу до П.Г.Житецького, згодом видатного українського філолога-славіста, автора численних праць з українського мовознавства, літератури й фольклору, Олександр Дмитрович з болем і сумом, з гнівним обуренням виголосив: «Те, чого не наважувалися зробити поляки під час свого володарювання - це ні по чому тепер нам - передовим російським діячам!» /6; 3, 137/.

У цьому ж листі не можуть не звернути на себе особливу увагу такі рядки: «Дружина моя посилає уклін своїй милій куманьці і просить повідомити: чи здоровий хресник». Тут слід дешифрувати щойно сказане. Дружиною Олександра Ушинського була дочка колезького асесора (на 1842 рік) Ольга Василівна Абірюхтіна. Певно, з Чернігівщини. Вона й стала хрещеною матір'ю Гната, сина Павла Гнатовича Житецького (1836-1911) та Варвари Семенівни, народженої Демченко (1836-1911). Хресник побачив світ 15 лютого 1866 року в Кам'янці-Подільському, де у місцевій гімназії його батько з 1865 по 1868 рік викладав російську мову й словесність. Не був стороннім освітніх справ й Олександр Ушинський. Це засвідчує хоча б його стаття «О народном училище, основанном в память 19.02.1861 и 30.07.1863 во Владимире-Волынском», видрукувана на сторінках «Киевлянина» /1864, № 58-59/.

П.Г.Житецький, О.Д.Ушинський разом з викладачем Кам'янець-Подільської гімназії Вільямом Людвиговичем Беренштамом (1839-1904) склали тут тісний і дружний інтелектуально-освітній гурток. У громадсько-корисних справах цього регіону брала участь також згадувана О.В.Ушинська. З княгинею С.І.Ухтомською, дружиною уродженця Поділля, філософа і педагога С.С.Гогоцького Н.О.Гогоцькою вони були найдіяльнішим членом Кам'янець-Подільського «дамского комитета попечения о раненых и больных воинах», створеного за ініціативою Преосвященного Леонтія, єпископа Подільського й Брацлавського, який був призначений на Подільську кафедру в 1863 році. /7/.

Виникає припущення, що, можливо, за прикладом чи то навіть за сприянням Павла Житецького і Вільяма Беренштама, які перебралися до Києва, приїхав на береги Дніпра й О.Д.Ушинський, хоча він 19 лютого 1868 року як винагороду за свою службу з Височайшого повеління отримав казенну землю в 303 десятини у Буцнівцях Подільської губернії (тепер це село Буцні Летичівського району Хмельницької області). Хоча Олександр Ушинський й писав до того ж П.Г.Житецького, що буде в Буцнівцях «доживати свій вік і любитися здала на вас: молоде покоління» /6; 8, 36-37/.

Та й на Київщині не загубився О.Д.Ушинський. Був першим директором (з березня 1876 р.) Рубежівської хліборобсько-ремісничої колонії для малолітніх злочинців, яку заснувало за 35 версти від Києва утворене за два роки до цього Товариство хліборобських колоній і ремісничих притулків. Цікаво, що й це товариство утримували на свої кошти відомі цукрозаводчики і меценати, благодійники брати Микола та Федір Терешенки, вихідці із Глухівського повіту Чернігівської губернії.

Принагідно мушу вказати, що прикрої помилки припустився Г.Милорадович у своїй

праці «Родословная книга Черниговского дворянства» /Т.1, Ч.2.-Спб.-1901-С.577/, стверджуючи, що цією колонією керував Сергій Ушинський. Її, на жаль, в сьогоденні повторив Святослав Воїнов в статті «Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського» /9, 47/.

Естафету зв'язку з Волинню з рук Дмитра Григоровича та Олександра Дмитровича підхопив син славетного педагога К.Д.Ушинського Костянтин (1859-1918). Документів про час і місце його народження не знайдено. В ушинськознавстві дата появи на світ подається як 17 лютого 1859 року. Його ж онук, професор університету ім.Райса (м.Х'юстон, США) К.Д.Ушинський (1921-1980) в листі до автора цієї статті твердив, що його дід народився 10 травня того ж року в Чернігові /10, 68/. Чи мав він якісь документальні свідчення щодо цього?

Одружившись у Києві року 1891-го з Марією Миколаївною Виноградською, К.К.Ушинський як шлюбний подарунок купив їй маєток в с.Рясники неподалік від м.Рівне.

Природно виникає питання: чому саме тут? Що притягувало подружжя до цього куточка Волині?

Мною в Сумському обласному архіві були розшукані справи, які засвідчили, що принаймні з діда-прадіда педагога К.Д.Ушинського коріння роду Ушинських лежало в Охтирському та Лебединському повітах Українсько-Слобідської губернії /11, 68-72; 10,15/. Сюди Ушинські могли переселитися в один з найскладніших періодів історії України - період національно-визвольної боротьби українського народу, коли тисячі українських сімей, рятуючись від польсько-шляхетського поневолення, релігійних утисків (зазначу, що дід і прадід К.Д.Ушинського стали на Слобожанщині намісниками Покровського собору в Охтирці), масово мігрували на схід, до кордонів Російської держави; осідали на вільних землях, засновували слобідки, від яких територія і стала зватися Слобідською Україною чи просто Слобожанщиною.

А далекі предки Ушинських, можливо, жили на Волині чи то в більш широкому західно-українському регіоні. Адже тут не рідкість топоніми з корнем «уш». Ушомир - містечко Житомирського повіту Волинської губернії. Стара Ушиця на Хмельниччині в басейні р.Ушиця. Тут же існує нині райцентр Нова Ушиця. Село Ушиця розташоване у Коростенському районі Житомирської області. Ушполь, містечко при річці Свенте, відносилось до Вількомирського повіту Ковенської губернії. Отож місцевості могли породити прізвище Ушинські. Хоча місцевість нерідко звалась за іменами власників земель. Це взаємопов'язані непересічні історичні факти.

...Запрошений до цього краю на наукову історико-краєзнавчу конференцію (25-26 жовтня 2006 р.) з нагоди 100-річчя заснування першого музею в м.Рівне, виступивши зі статтею «Ушинські в зв'язках з Волинню та Поділлям», я, певна річ, не міг не відвідати Рясники. Це село лежить за 15 кілометрів від районного центру Гоща, і за 30 - від Рівного. Розкинулося воно в низині між пагорбами. Немовби почувши, що я подумки повторюю поетичні рядки педагога К.Д.Ушинського в хвилину туги за своїм маєтком на хуторі Богданка, колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії:

Я згадую землю холодну свою:

Її глибочезні сніги,

Її неосяжні соснові ліси,

завідувачка відділу етнографії Рівненського краєзнавчого музею А.М.Українець не утрималась:

- Одним близькі лісисті місцевості, другим - милі серцю степові простори, а мені - оці пагорби. Серед них я народилася, живу; ними квітну душею.

З нею та О.О.Лазаревським розглядаємо поселення. Між високими деревами через їх віти, що вже чимало скинули покритого багрянцем листя, проглядають хати, різні будівлі. А в самому центрі села, на узвишші, оточеному деревами-гігантами, які витяглися вгору, до сонця, широкими луками, стоїть Покровська церква, вперше закладена ще 1763 року. Неподалік неї і невеличкої каплички у металевій огорожі два пам'ятники (певно, над склепами) - Марії Миколаївні Ушинській (1859-1903), дружині К.К.Ушинського (1859-1918), та баронесі Лідії Олександрівні Врангель (1881-1910).

Алла Миколаївна, яка люб'язно організувала цю поїздку, з жалем і журбою розповідає:

- Хрест над могилою М.М.Ушинської розбивали.

Подивившись на нього зі зворотного боку, я чітко це бачу.

- Той чоловік - нелюд, - продовжує А.М.Українець, - десь через півроку помер.

Дізнаємося: Покровську церкву в Рясниках грабували одинадцять разів, 3-4 рази лише за останнє десятиріччя. Попередній священик спалив архів храму.

Будівлі маєтку Ушинських в Рясниках за радянської влади грабували, розорювали, підривали: двічі 1918 року, й пізніше, поки не знищили остаточно. На наш час вже нічого не залишилось, живе лише пам'ять про щирих, доброзичливих благодійників Ушинських, потім дочку М.М.Ушинської Маріанну в спогадах селян.

З невеселими думками, сумом поверталися ми до Рівного.

До всього сказаного маю ще додати.

...К.К.Ушинський служив у Петербурзі (Державна канцелярія, помічник секретаря Державної канцелярії). Тут народилися його сини Дмитро (1893), Максим (1897). Проте північ, нездорове вологе і холодне повітря столиці імперії були непривітними до Марії Миколаївни. Тому двоє її останніх дітей Микола (1899) та Маріанна (1900) побачили світ вже на Рівненщині, в Рясниках. Тут всього на 44-ому році життя дружина К.К.Ушинського померла. Її скопив туберкульоз.

Костянтин Костянтинович, певна річ, продовжував службу. Адже на його руках залишилося четверо дітей, і він після смерті дружини не вступав до нового шлюбу. 16(29) жовтня 1918 року К.К.Ушинський сповіщав своїй сестрі Надії: «Залишатися в Царському в очікуванні, коли трапиться можливість виїхати на Україну, нам справді не можна з багатьох істотних причин. Нам потрібно якомога скоріше виїхати звідси» (8, 48). Нервував, поспішав в Україну, шукаючи тут захисту і порятунку дітям, собі. Та революційні круговерті, потрясіння вирували не тільки в Петрограді, а й на його батьківщині. Чи знав він, чи згадував реальні побоювання, пророчі застороги свого батька, висловлені ще майже 75 років до цього: «Попередимо біди перелому!»

Проте від рук більшовиків загинув його син Максим. Згодом відійшов з життя і він сам (у Києві - за спогадами онука Д.В.Поспеловського (Канада), за повідомленням іншого онука К.Д.Ушинського (США) - в Чернігові (10,68).

У 1922 році повернулася до Рясників 22-річна дочка К.К.Ушинського Маріанна, охрещена на Волині в Дорогобузькій церкві 3 жовтня 1900 року /3, 140/. Десять 1923 року виїшла заміж за полковника військово-медичної служби В.К.Поспеловського.

У Рясниках, «на залишках маєтку Ушинських», як згадував Дмитро Поспеловський, народилися і провели дитинство діти Маріанни Костянтинівни: Ольга (1932), Маріанна (1929) та Дмитро (1935). /8, 135/. Добре знаючи долю свого брата Максима, Маріанна Костянтинівна не раз поривалася виїхати за кордон. У вересні 1939-го із-під самого Рівного селяни умовили її повернутися до Рясників, обіцяли горою стояти за неї. Бо з покоління в покоління тут передавалися розповіді про благодійництво її батька, цінували її щедрість і доброзичливе ставлення до жителів села. Врешті-решт, восени 1943-го вона з дітьми все ж покинула Волинь.

Уродженці Рясників не забувають батьківщину. У 1972-ому сюди приїздила Ольга, неодноразово відвідував Дмитро, до недавнього часу професор російської історії університету Західного Онтаріо (Канада). Був у Рясниках, Рівному і на початку жовтня 2006 року. На жаль, не міг залишитися на час проведення конференції у місті. І не довелося з ним зустрітися вдруге - наприкінці вересня 2002 року він приїздив до с.Богданки, на Шосткинщину, де містилася колись садиба його прадіда по материнській лінії, де стоїть будівля колишньої школи ім.К.Д.Ушинського, зведена ще 1894 року на кошти родини педагога. Не могли ми з ним тоді не побувати у Новгороді-Сіверському - місті гімназичних років К.Д.Ушинського, вели пошуки могили батьків славетного педагога на Покровщині, кладовищі поруч вже не існуючої церкви «Всіх святих». Радісно, що освічені вдячні новгородсіверці нині збираються встановити пам'ятник на місці їх поховання.

...Із атестата про службу, виданого із департаменту загальних справ міністерства шляхів сполучення 20 серпня 1875 р., дізнаємося, що до Рівненської гімназії 31 серпня 1845 року «к исправлению должности» старшого вчителя історії був переміщений Пантелеймон Куліш /12, 377/, уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії. Проте прибув він до Рівного дещо пізніше. Адже 21 вересня того року ще знаходився у Києві і в листі до Ізмаїла Срезневського сповіщав: «Я надеялся получить место в Первой киевской гимназии, а вышло, что должен ехать за 400 верст от Киева, в Ровно, где был Кастомаров, переведенный теперь в Первую киевскую гимназию». А закінчував свого листа рядком: «Я выезжаю из Киева завтра» /13, 53-54/.

Викладачі гімназії, як дізнався я від наукових співробітників Рівненського обласного краєзнавчого музею, розміщувалися в основному в будинку по нинішній вулиці Драгоманова поруч з колишнім навчальним закладом. Куліш же найняв квартиру «в замке», тобто в палаці XVIII століття князя Ф.Любомирського, на болоті - мочарі. Там, як розповідав мені професор Степан Шевчук, який по можливості знайомив мене з цією частиною Рівного, були помешкання й для бідних. У 20-і роки минулого століття палац згорів, згодом тут спорудили стадіон.

6 жовтня в листі до Михайла Юзефовича Куліш вимушений був бідкуватися: «Квартира в замке ... так невыгодна, что я и сам от неё отказался... Здесь мне такая тоска, что я почти болен. Если только представится какая-нибудь возможность, ради Бога, переведите меня в Киев!» /13, 54-55/.

Короткочасним було перебування Куліша у Рівному. І все ж він багато чого встиг. Принаймні поставив перед собою заманливі й корисні цілі: «Мне очень много работы, но я рад, что принятая мною на себя обязанность заставит меня наконец изучить историю в полном объеме» /13, 54/. Встиг він тут і закохатись. Микола Михайлович Білозерський (1833-1896) в досі не опублікованих «Заметках к биографии Кулиша» 9 січня 1886 року занотував: «Кулиш одно время б/ыл/ учителем в м.Ровно Волынской/ губернии/. Бабушка О.Ф.Вишетин /нрзб./ помнит его: очень молодой, красивый человек, ухаживавший за к.лю девицею... Фамилия/ старухи польки из Ровно, знавшего Ку/ули/ша там в бытн/ость/ его учителем гимназии в 1840-5 /?/ и ухаживавшего за одной панночкой Венера Петр/ ова/ Слабкевич». /14/.

Мої запитання щодо цього чи не найпершого роману Куліша до наукових співробітників краєзнавчого музею залишилися без відповіді.

Невдовзі Пантелеймону Олександровичу надійшло запрошення від професора, ректора Петербурзького університету П.О.Плетньова. І вже 9 жовтня 1845 року Куліш відповів йому: «Предлагаемое мне Вашим Превосходительством место лектора русского языка в С.Петербургском университете я принимаю с искреннею благодарностию, только не знаю, сейчас ли должен я ехать в Петербург или дожждаться определения меня к исправлению оной должности. Я думаю сделать вот что: взять у своего директора на 28 дней отпуск, ехать в Киев, просить Михайла Владимировича Юзефовича об увольнении меня из Ровенской гимназии и ехать в Петербург» /13, 55/. Того ж дня Куліш знову надіслав листа Плетньову; в якому повідомив: «Уже я получил отпуск в Киев от своего директора» /13, 56/, тобто від П.О.Аврамова /Абрамова/, який керував Рівненською гімназією в 1841-1848 роках, був також начальником училищ Волинської губернії.

15 грудня 1845 р. Куліш був переведений старшим учителем російської словесності до 5-ої С.-Петербурзької гімназії /12, 377/. Маємо підстави твердити, що Рівне не було для набираючого силу письменника чимось миттєвим, майже забутим фактом його біографії. Зацікавленість історією Волині зародилася у нашого земляка ще до його приїзду в цей край. Зокрема, в поемі «Україна» (1843) він згадує Берестечко - волинське містечко, яке стало місцем відомої кровопролитної, героїчної і водночас трагічної битви 1651 року війська Богдана Хмельницького зі шляхтою, подвигу розумного і винахідливого, енергійного Івана Богуна, який спромігся вивести із оточення значну кількість козаків та повстанців. Того славного полковника, який, до речі, поліг року 1664-го від рук поляків на Чернігівщині, на березі Десни в с.Комань поблизу Новгород-Сіверського.

Згадуваний М.М.Білозерський констатував у своїх «Заметках..» Кулішеву зацікавленість побутом волинян, їх мовою: «У меня...его рук/описи/ пис. и вопр/осы/ . Говорят ли в Ровно: белы руки, чадни хати, панові воли, дерев'яні хати и пр.» /14/. Достовірність цього запису брата у перших дружини Куліша О.М.Білозерської підтверджується звертанням письменника до свого земляка-воронізьця Петра Чуйкевича з Варшави (31 березня 1847 р.): «Прошу тебе і ще прошу, нехай коштує моє прохання тисячі, збирай українські слова на Волині і записуй густо на поштовому папері для вручення Костомарову, який перешле мені; особливо мені необхідні назви землеробського інвентаря і їх приладдя, і взагалі назви предметів з домашнього побуту» /15, 147/.

Усе це наштовхує на думку-припущення, що Куліш збирався писати якусь працю чи то художній твір про Волинь.

«Волинь, - як зазначає рівненський дослідник Степан Шевчук,- фіксувалася у слідчих

справах Пантелеймона Куліша», коли він був заарештований як член Кирило-Мефодіївського товариства /15, 147/.

У Рівному в розмові з директором краєзнавчого музею Олександром Булигою почув, що є намір до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка, діяльність якого одного часу минала в місті, встановити меморіальну дошку на його честь на будинку колишньої гімназії, де тепер розміщується обласний краєзнавчий музей.

- Можна водночас також Кулішу, - кажу я.

Щодо пропозиції Олександр Степанович дещо замислився.

Я продовжував:

- Їх імена варто поєднати. Адже Пантелеймон Куліш, а згодом і Іван Огієнко були перекладачами Біблії українською мовою. Куліш в цьому питанні, по суті є, предтечею Огієнка.

- А чому б ні? Думка слухна, - погоджується О.С.Булига.

Отож сподіваємося, що так воно і станеться.

Ще до появи П.Куліша у Рівному, закінчивши 1843 року історико-філологічне відділення філософського факультету Київського університету, став викладачем Рівненської гімназії згадуваний вище земляк автора «Чорної ради» Петро Омелянович Чуйкевич. Тут він познайомився і близько зійшовся, зокрема, з майбутнім істориком України М.І.Костомаровим, який теж викладав у цій гімназії в 1841-1845 роках.

Проте проскакують свідчення, що Чуйкевич начебто спізнався з Миколою Івановичем ще в Києві, на квартирі П.О.Куліша /15.145/.

В «Автобіографії», розповідаючи про свої перші кроки діяльності на ниві освіти у Рівному, Костомаров писав: «из учителей я сблизился наиболее с учителем латинского языка Чуйкевичем и математики - Яновским; первый знал много малорусских песен и, часто приходя ко мне, пел их, доставляя мне большое удовольствие» /16,465/. А дещо згодом, в листі до етнографа, збирача фольклору Костянтина Сементовського /від 16 грудня 1844 р./ так оцінив свого приятеля по Рівненській гімназії: «Учит/ель/ лат/инского/ языка Чуйкевич, родств/енник/ Кулеша /насправді - земляк, друг дитинства і приятель по Новгород-Сіверській гімназії. - В.Т. /, поет прекрасно малор/оссийские песни, любит их и выше прочих по взгляду» /17,52/.

Справді, Чуйкевич і гарно співав, знав багато українських пісень, і був «вище прочих по взгляду». Це виразно бачиться хоча б з таких рядків його праці «Що вимагається від ліричного поета сучасного?»: «Найкращий зразок ліричних поезій сучасних - це пісні. В них висловлені повір'я сучасні, глибока народна душа. Із пісень малоросійські особливо виділяються у цьому відношенні. Під гнітом унії Малоросія зазнала своїх жажів безмежного насильства./ Це повною мірою міг довідатися П.О.Чуйкевич під час перебування в Рівному, а потім викладаючи в Луцьку, Кам'янці-Подільському. - В.Т./.

В такому її стані, чие серце не обливалось кров'ю, дивлячися на таке лихоліття вітчизни. Хто із справжніх синів України не вболівав за її долю? Тому й найкращі пісні, пісні народні, належать до часів неволі Малоросії. У них промовляє смуток за батьківщиною, найщиріше бажання допомогти їй» /18, 56/.

Потяг до усної народної творчості, серйозна праця по збиранню фольклорно-етнографічного матеріалу Чуйкевичем розпочалося ще в Києві, а продовжилася на Волині. Два зошити своїх записів він, зокрема, надав для користування Михайлу Максимовичу, добре знаному виданням фольклорних збірок у 1827, 1834 та 1849 роках. Зошити нині зберігаються в інституті рукописів ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Один з них своїм заголовком вказує на час і місце його записів - «Малороссийские песни, собранные в Кисеве П.Чуйкевичем в 1843 году».

Отож цією працею, великими здібностями у виконанні перлин української народної творчості та пошануванням пісень Петро Омелянович склав собі добре ім'я, позитивну характеристику. Як на мене, зовсім не випадковим був візит 1846 року до нього у Кам'янці-Подільському, де він викладав географію в гімназії, Т.Г.Шевченка, тоді співробітника Київської археологічної комісії.

З жовтня Чуйкевич власноручно записав до альбому поета українську народну пісню «Пливе шука з Кременчука, пливе собі стиха...»

Там же знайшли місце й інші пісні - «Зайшла зоря ізвечора, да й не назорилася...», «Ой Кармелюче, по світу ходиш ...». Під текстом останньої Тарас Григорович помітив: «Камянець, 1846 літа, 3 октябрю». А далі вказав на джерело запозичення: «Од Петра

Чуйкевича». Пісню «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилася...». Шевченко згодом використав у російських повістях: «Близнець» та «Прогулка с удовольствием и не без морали». А в поемі «Марина» навів чотири рядки з неї, яку співає героїня твору:

*Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай.
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай.*

Дехто з дослідників твердить, що перебуваючи на Волині та Поділлі, Шевченко саме через П. Чуйкевича «налагоджує зв'язки і зближується з прогресивною, опозиційно настроєною інтелігенцією цієї частини України» /19,77/.

Спілкування Костомарова і Чуйкевича в Рівному було настільки теплим, ширим, що й надалі між ними підтримувався зв'язок. Уродженець Сіверянщини листувався з Миколою Івановичем. Між ними існував контакт і завдяки посередництву Куліша. Дехто твердить, що 2 травня 1846 р. Куліш в листі до Костомарова «турбувався, чи не пропали записи пісень, отримані від П.Чуйкевича, що надсилалися йому двічі з Петербурга та Рівного 2 та 7 березня» /15, 148/. Проте тут дещо перекручене дослідником. Адже Куліш писав інакше. Це чітко й зрозуміло читається в його рядках із С.-Петербурга: «Странно, что Вы записку о посылке Вам /из Петербурга? Из Ровно я не посылал/ Ваших песен получаете от Чуйкевича. Песни Ваши в два приема отправлены Вам из Петербурга, именно февр/аля 2 и марта 7» / 13,82-83/.

Минали роки. Проте спілкування Костомарова і Чуйкевича в Рівному не забувалося, час від часу воно нагадувало про себе. «20 листопада 1860 року Куліш пише з Петербурга до Чуйкевича і сповіщає:»...он/Костомаров. - В.Т.-/ о тебе осведомлялся» /20/.

На жаль, єдиним відомим листом Чуйкевича того часу є лист від 18 квітня 1847 року. Він надійшов на адресу Костомарова, коли той вже був заарештований як член Кирило-Мефодіївського товариства. Кореспонденцію, звичайно, долучили до слідчої справи Чуйкевича, заведеної в канцелярії Київського генерал-губернатора. Проте приналежність Петра Омеляновича до товариства не була доведена, у показаннях «нічого особливого» не знайшли. І Чуйкевич був звільнений.

31 травня 1847 р. датувалося секретне подання Київського військового губернатора, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора до шефа жандармів та головного начальника «Третього відділу» О.Ф. Орлова про звільнення Петра Омеляновича Чуйкевича з-під арешту. Ясна річ, що в цьому документі не могли обійти мовчанкою той факт, що Чуйкевич познайомився з М.І.Костомаровим під час їхнього вчителювання в гімназії м.Рівне.

... Вчитуючись у статті «Наукових записок», виданих з нагоди 100-річчя Рівненського обласного краєзнавчого музею, шукав бодай згадку про діяльність вихідців із Сіверянщини на Волині. На жаль, таких матеріалів майже не було представлено. Виняток склала стаття завідувачки відділу історії цього музею Наталії Кожушко. В ній подано стислі дані про І.Г.Кулжинського. Саме він став першим директором гімназії для хлопчиків, що відкрилася в Луцьку в грудні 1832 року. Зазначу, що то був наш земляк. Народився Кулжинський 14 квітня 1803 року в Глухові, де його батько займав посаду диякона при церкві Св. Анастасії. Невдовзі родина переїхала до Вороніжа Глухівського повіту, бо глава сім'ї був призначений священником Троїцької церкви цього містечка.

До того, як І.Г.Кулжинський потрапив на Волинь, він закінчив місцеву церковноприходську школу, Чернігівську духовну семінарію, викладав у Чернігівському духовному повітовому училищі, Ніжинській гімназії вищих наук, Харківській гімназії. А далі відбулося так, як сповістив він в «Автобіографії»: «6 августа 1832 года позвал меня к себе попечитель университета В.И.Филатьев и совершенно неожиданно предложил место директора гимназии, предположенной тогда к открытию в городе Луцке. Дело было вот так: училища Волынской и Подольской губерний, состоявшие дотеле в Виленском учебном округе, отошли к Харьковскому. Кременецкий лицей был закрыт, а вместо него велено было открыть в Волынской губернии две гимназии, одну в Житомире, другую в Луцке. Честь открытия последней была предложена мне. Я поехал на Вольнь, и 6-го декабря 1832 года открыл в Луцке гимназию. Торжество происходило с молитвою, с речами, музыкой и иллюминацией.

Семь лет прослужил я на Волыни директором гимназии». /21,272/. З огляду на те, що Н.І.Кожушко закінчує згадку про І.Г.Кулжинського словами: «Подаляша доля не відома»,

мушу зазначити таке.

Далі глухівчанин два роки очолював Немирівську гімназію на Поділлі, а 1841-го повернувся до Ніжина, обійнявши посаду інспектора реформованого ліцею. У серпні 1843-го поїхав до Тифліса, куди його призначили директором Кавказьких училищ. Врешті-решт, знову повернувся до Ніжина, де й скінчив своє життя 26 березня 1884 року.

Знову мушу повернутися до статті Наталії Кожушко. Навівши дані про директорів Волинських гімназій, училищ, вона не дала аналізу їхньої діяльності. А такий потрібно навести стосовно Івана Григоровича Кулжинського.

Уродженець Сіверянщини з'явився на Волині невдовзі після придушення квітнево-травневого повстання 1831 року, яке було відгомонам польського визвольного руху. Цей освітній діяч був обраний для того, щоб тут, на Волині, втілювати в життя ідею-гасло: самодержавство, православ'я, народність. - Він став /за висловом лауреата Шевченківської премії, письменника Юрія Барабаша / «фанатичним провідником цієї політики», «піонером російської освіти у краї» /22,116/. 1837 року в Москві він видає «Речи произнесенные в разные времена директором Клеванской гимназии Иваном Кулжинским». У брошурі вперто, послідовно обстоюється ідея «загальноросійського патріотизму», «єдино-неділимства», російського месіаніства...

Чверть століття по тому виходить у світ його нова брошура «О зарождающейся так называемой малороссийской литературе» (К., 1863). Її вихід, як бачимо, збігся у часі із з'явленням горезвісного Валуєвського обіжника, який забороняв друкування українською мовою, її вживання, поширення.

Кулжинський, одну із перших праць якого Микола Гоголь назвав «літературним уродом», повстає в останній брошурі із запереченням самостійності, невизнанням української мови, реального факту її існування. Він піддає нищівній критиці Кулішеву «Грамотку», «Букварь южнорусский» Шевченка, поеми останнього «Гамалія», «Тарасова ніч».

Вельми слушно і гнівно-справедливо висловився щодо позиції, писань отого першого директора гімназії в Луцьку згадуваний Ю.Барабаш : «...такого білого жару антиукраїнської екстремі, такого несамовитого заперечення рідної культури, історії, мови, що ними вражає Кулжинський і що якраз і визначають внутрішню сутність, природу малоросійства, - такого не бувало. Хіба що згодом, у віці двадцятому, за часів триумфу ленінсько-сталінської національної політики» /22,117/.

...Випускаючи в світ року 1997-го брошуру «Дослідник з Воронежа», я, на превеликий жаль, не міг скористатися, навіть ознайомитися із значною особистою бібліотекою і архівом археолога, фольклориста і етнографа, краєзнавця і педагога з Кулішевого містечка Івана Спиридоновича Абрамова /1874 - 1960/. Не зміг, бо його цінні і великі за обсягом матеріали потрапили до воронізького краєзнавця М.А.Андреева /1920-1995/, а після його смерті, не опівши в архівах чи то краєзнавчих музеях, розпорошилися його нащадками. Отож у своїй праці щодо перебування І.С.Абрамова на Волині я міг лише написати: «У 1898 році працював в 2-х класному училищі міста Рівне. Зрозуміло, чому згодом з'явилася друком записана ним «Волинська казка про жадібного попа та бідного Кирика». /23,21/.

У Рівному про 2-класне училище довідатися нічого не вдалося. Та й час для цього був коротким - усього три дні, заповнені слуханням доповідей ювілейної конференції. Проте в розділі «Література та джерела» до статті Алли Дмитренко «Становлення етнографічного музейництва на Волині», вміщеної в «Наукових записках» /24,42/, знайшов вказівку: «Абрамов И.С.Городецкий музей Вольнской губернии. Спб., 1906». Ця праця нашого земляка була раніше мені не відома. Стало очевидним, що треба обов'язково їхати до с. Городець. Адже там, як казали мені наукові співробітники музею в Рівному, при сільській школі є кімната-музей, а розміщується вона в двоповерховій будівлі, де раніше діяло 2-класне училище. То, можливо, саме тут і працював І.С.Абрамов. І ось я з О.О.Лазаревським у Городку на р. Устя. На штучному острові височать, виблискують позолотою бані храмів Свято-Миколаївського жіночого монастиря. У 1870 році на острові поселилася сім'я барона Феодора фон Штейнгеля. Завдяки його піклуванню у Городку було відкрито початкову школу для дітей, а року 1896-го - перший на Волині краєзнавчий музей.

Отож І.С.Абрамову, пройшовши курс навчання в Глухівському учительському інституті /1895-1898 рр./ і, певно, саме до Городка отримавши призначення народним учителем, було з руки описати Городецький музей. Барон Ф.Р.Штейнгель розпочав тут археологічні розкопки. Запросив до цієї праці 29-річного Миколу Біляшівського, згодом відомого археолога, етнографа, мистецтвознавця. Спочатку вони вдвох кожного року готували і видавали в світ «Отчеты...» про діяльність. Знахідки Городецького музею сповіщали про надходження від різних осіб предметів старовини, літератури. Як на мене, то саме в Городку слід шукати витоки захоплення І.С.Абрамовим археологією, а надалі й наукового підходу до цієї науки. Адже, перебравшись 1900 року до Петербурга, він закінчив тут Археологічний інститут, а в 1909-ому став членом Археологічного товариства... Повертаючись до Шостки і зупинившись у Києві, як було не ознайомитись із вказаною працею І.С. Абрамова. На жаль, вона відсутня у фондах найбільшого книгосховища нашої держави - ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Проте знайшлися тут аж дві праці, укладені ним на волинському матеріалі! Перша - це «Исторические песни, наиболее распространенные на Волинии». Видана вона в 1908 році без вказівки на місце випуску. Вперше ж була надрукована того року в журналі «Живая старина», випуск 111-ий. У передмові Абрамов зазначає: «Лирники и кобзари до настоящего времени не перевелись на Волинии, но их песенный репертуар подвергся значительной перемене. Благодаря гонению на исторические малорусские песни со стороны администрации украинские миннезингеры стали предпочитать «пíсні божествени» и забывают знаменитые думы, к счастью уже попавшие в книги». У брошурі наводяться думи про Бондарівну (записана в Бужевецькій волості Заславського повіту), Коваленка (с. Посягва Острозького повіту) та про Почаївську гору (с.Милостове Рівненського повіту). Дізнаюсь, що їх текст Абрамов запозичив із «рукописных материалов Городецкого музея (Ровенского у.) барона Ф.Р.Штейнгеля». А далі наводиться «Волинская сказка про жадного попа и бедного Кирика», записана вчителем В.Качковським у с. Ледянка Заславського повіту.

Як тут не замислитись над рядком публікатора волинських матеріалів про думи, «к счастью уже попавшие в книги». Кого в першу чергу мав на думці Іван Спиридонович? Звичайно ж, свого земляка, славетного П. Куліша, про ознайомлення з творами якого він так писав у праці «Чернігівські малороси. Побут і пісні населення Глухівського повіту Чернігівської губернії» (1905): «Інколи ж кому-небудь із нас траплялося добути українську книжку. Щасливий володар «Чорної ради», «Гайдамак»...виходив на вулицю, сідав «на колодки» й читав уголос, і незабаром навколо читача збиралася ледве не вся вулиця; враження було величезне. Чулися співчутливі зауваження; радісною посмішкою освітлювалися обличчя слухачів при звуках рідної мови». (23,45-46). Щоб переконатися у висловленій мною думці, варто розкрити Кулішеві двотомні «Записки о Южной Руси», вперше видані в Петербурзі в 1856 і 1857 роках. У першому томі третій розділ присвячено саме «Думам и песням». У другому томі (С.83) читач, до речі, знайде згадку про бідного Кирика, а дещо далі - розповідь про двір князів Любомирських, які «шумно и весело жили тогда в Ровно».

Не менш захоплююча друга книжечка І.С.Абрамова «По волинским захолустьям (Эскизы из дорожного альбома), яка видана у С.-Петербурзі *(друкарня товариства «И.Н.Кушнерев и К.»), без вказівки на рік друку. Вперше дорожні нотатки сіверянина були вміщені у 2-ому випуску (1906) «Живой старины». Абрамов побував «На развалинах Коростеня» («Ольгиных купальнях» или «Ольгиных банях») - древлянській столиці, за легендою; на «Игоровой могиле»-кургани за селами Немирівка і Вороневе; відвідав Ходаки; описав «Вечер накануне Ивана Купала» в Татарновичах - волинському селі на р. Лозниця, притоці «красавицы Уши». Хоча й не тривалим було перебування уродженця містечка Вороніж на землі Волині, але, як бачимо, вщерть наповнене вельми важливою дослідницькою і описовою працею. Волинські сторінки його життя, як на мене, потребують глибшого вивчення і висвітлення.

На Волині довелося плідно попрацювати також уродженцю Глухівського повіту (містечко Ямпіль) Чернігівської губернії Павлу Костянтиновичу Федоренку (1880-1962). Приїхав він сюди вихованцем (1893-1900) відомої на Сіверянщині Воздвиженської сільськогосподарської школи, заснованої (1885) і керованої його земляком, поміщиком-

благодійником, релігійним діячем і письменником М.М.Неплюєвим, та витримавши іспит на звання вчителя початкової школи. Набуті на Глухівщині с.-г. знання й вміння дозволили йому стати (з 1900 по 1903 р.) викладачем загальноосвітніх і спеціальних (сільськогосподарських) предметів у Микола-Олександрівських сільськогосподарських класах Волинської губернії. Потім (включно по 1908 рік) Павло Федоренко був вчителем міського училища. Тут під його пером народилася праця «Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии», опублікована на сторінках «Трудов Общества исследователей Волыни». У цьому регіоні (м. Острог) він склав екзамен за курс чоловічої гімназії. Закінчивши університет Св. Володимира, повернувся на рідну Чернігівщину і став першим штатним викладачем Чернігівського учительського інституту. П.К.Федоренку належить чимало розвідок, написаних на основі архівних пошуків; праць з історії та краєзнавства, які склали йому ім'я сумлінного і плодовитого дослідника. Досить лише згадати, що ним був підготовлений до друку «Опис Новгород-Сіверського намісництва, 1779-1781 рр.», виданий у Києві року 1931-го. Тривалий час у його архіві лежала без руху історична повість про Воздвиженське братство, засноване М.М.Неплюєвим. Ще Д.С.Лихачов радив головному редактору видання «Наше наследие» видати цю працю. Приємно і радісно, що цей твір «Серебряные нити» 2001 року за ініціативи і наполегливості чернігівського науковця і педагога В.В.Ткаченка побачив світ.

Ще одним вихідцем із колишнього Глухівського повіту, який мав зв'язок із Волинню чи то Поділлям, був уродженець Шостки, мало відомий нині поет Федір Григорович Петруненко. Десь після подій 1905-1907 років він був змушений покинути роботу на місцевому пороховому заводі і заробляти на хліб писарською роботою на Правобережній Україні. Вже на початку другого десятиріччя ХХ століття його ім'я згадувала Леся Українка, з якою він міг познайомитися на її батьківщині. Про тісні контакти з поетесою шосткинець розповів в автобіографії: «В роках 1911-1913, під час мого перебування в Києві, стоячи близько до журнальних справ українських, я взяв на себе клопіт допомагати особистим, літературним та іншим справам Лесі Українки, тобто пересилати до Кутаїса й Каїра, де жила тоді Леся, потрібні книжки, клопотатися по редакціях, де друкувалися Лесині твори, відносно гонорару та інше» (25.57). Допомога Петруненка була щирою й значною. Це засвідчувала сама поетеса в своїх листах. Федір Григорович, поезії якого під власним прізвиськом або псевдонімами «Богдан Раєвський», «Криштоф Май», «Ст.Вершій», «Ф.Журавський» нерідко вміщувалися в журналах «Рідний край», «Молода Україна», «Українська хата», «Рада», «Дзвін», «Маяк», «Літературно-науковий вісник», антології «Українська муза» (1908), різних тижневиках тощо, виступив і в ролі видавця. За його редакцією наприкінці 1913 року було видано літературний збірник «Арго», де він вмістив на його прохання творчий задум Лесі Українки, який став останнім, - план-конспект ненаписаної драматичної поеми «Із давнього життя в Єгипті». Опублікував тут Петруненко і свої твори, а серед них вірш «Пам'яті Лесі Українки» (Море зловісне любила дівчина-краса). Її смерть глибоко вразила душу Ф.Г.Петруненка. Боляче сприйнявши цю тяжку для української культури і літератури втрату, він 1914 року кидає літературну працю, залишає Київ і повертається до рідної Шостки. Детальніше із сторінками його життя читач може ознайомитися у моїй статті «Кореспондент Лесі Українки» (Київ. - 1988, № 8) та книжечці «З берегів Шостки» (Суми, «Слобожанщина» - 1995).

Трагічно завершився життєвий шлях Ф.Г.Петруненка. Безпідставно звинувачений, він за вироком трійки Чернігівського обласного управління НКВС (5 травня 1938 р.) був розстріляний у Чернігові 7 червня того ж року, на другий день після його народження в 1879 році.

Джерела та література:

1. Леся Українка. Твори в двох томах. - Т. I. - К.: «Дніпро», 1970.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. - Т. 11, - М. - Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1952.
3. Терлецький Віктор. Ушинські в зв'язках з Волинню та Поділлям //Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. - Вип. 4. - Рівне: «Волинські обереди», 2006.
4. ДАЧО. - Ф.137. - Оп. I. - Спр. - 502. - Арк. 41-42.
5. Новое об Ушинском / Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве/. - Ярославль, 1981.
6. Институт рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф. I. - Од. зб. 48981.

7. «Киевлянин». 1868. - № 55. - 9 травня.
  8. Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть.- Суми, Собор. - 2001.
  9. Воїнов Святослав. Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського // Сіверянський літопис. - 1998 - № 1.
  10. Терлецький Віктор. Костянтин Ушинський і Сумщина. - Суми: Собор,1998.
  11. Терлецький В.В. Новые документы к родословной К.Д.Ушинского // Жизнь и наследие К.Д.Ушинского. - Ярославль. - 1986.
  12. Киевская старина. - 1899 - Т. 66-№9.
  13. Пантелеймон Куліш. Листи. - Т.І. /1841-1850/ - К., Критика. 2005.
  14. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України.- 1.25743.- Арк.19.
  15. Шевчук Степан. Велика Волинь у слідчих матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства //Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. 4. - Рівне: «Волинські обереги», 2006.
  16. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К.: изд-во Киевского ун-та, 1989.
  17. Міяковський В.Костомаров у Рівному // Україна.- 1925. - Кн. 3.
  18. Жур Петро. Літо перше.- К.: Дніпро, 1979.
  19. Ковмір Ю.О. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство/ Український історичний журнал. - 1966. - № 3.
  20. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф.І. Од. зб. 29305.- Арк.2.
  21. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко.- Изд. 2-е,- Спб.- 1881 22. Барабаш Юрій. Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства //Сучасність.- 1994. - № 5.
  23. Терлецький Віктор. Дослідник з Воронежа.- Суми: Собор, 1997.
  24. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.- Вип.4.- Рівне: «Волинські обереги», 2006.
  25. Терлецький Віктор. З берегів Шостки.- Суми: «Слобожанщина», 1995.
-

Лідія Легецька

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СТУДЕНТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Завдання інтеграції України в загальноєвропейський науково-освітній простір вимагає вивчення особистості студента як головної ланки в навчально-виховному процесі.

Метою нашого дослідження стало створення узагальненого соціологічного портрета студента Чернігівського державного технологічного університету, зокрема, виявлення їх ціннісних орієнтацій, інтересів, мотивів одержання вищої освіти, планів після закінчення університету.

Конкретно соціологічне дослідження було проведене у 2006 році. Об'єктом дослідження стали студенти третіх курсів різних факультетів університету. Всього було опитано 227 студентів, з них 35 дівчат. Використовувалися такі методи, як анкетування, тестування, спостереження, інтерв'ю.

Достатня кількість респондентів, комплексний характер методики дослідження дають підставу сподіватися на надійність одержаних результатів.

Аналіз і прогнозування соціальної поведінки студента значною мірою опирається на виявлення мотивів їх навчання. Питання про мотиви одержання вищої освіти неодноразово ставилося студентам. У всіх дослідженнях, які проводилися у нашому університеті за останні роки, головними мотивами були: бажання досягти успіху і стати високоосвіченою, культурною людиною, бути матеріально забезпеченим, мати професію.

Із таблиці видно, що певний вплив на мотивацію навчання мають і такі мотиви, як приємно провести час (38,8%), не служити в армії (18,9%), продовжити сімейні традиції (8,8%). Майже половина студентів одним із мотивів навчання вважає мати диплом, що дає певний соціальний статус (48,9%) і можливість працювати за кордоном після одержання вищої освіти (40,1%).

Таблиця 1. Мотиви одержання вищої освіти

Рангове місце	Мотиви	Кількість студентів (%)
1	Досягти успіху в житті	93,4
2	Бути матеріально забезпеченим	88,6
3	Мати професію	81,5
4	Стати високоосвіченою, культурною людиною	75,3
5	Мати диплом, що дає певний соціальний статус	48,9
6	Мати можливість працювати за кордоном	40,1
7	Приємно провести час	38,8
8	Не служити в армії	18,9
9	Продовжити сімейні традиції	8,8

Відповіді на блок запитань щодо якості освіти в університеті і умов для розвитку особистості засвідчили досить високий рівень оцінки. Як видно із таблиці 2, переважна більшість студентів (72,2%) впевнено заявляє про правильність свого вибору, 20,2% респондентів не визначилася із своєю позицією, а 7,1% опитаних розчаровані у виборі професії.

Почуття розчарування можуть бути зумовлені тим, що студенти на третьому курсі розпочинають краще усвідомлювати труднощі працевлаштування, втрачають ілюзії щодо безпроблемного майбутнього, не можуть адекватно оцінити важливість фундаментальної освіти. Очевидно, на оцінку вибору, зробленого раніше, також впливають недоліки в організації навчального процесу, розбіжність між уявленням про навчання в університеті і реальністю.

Таблиця 2. Почуття розчарування у виборі професії

№ п/п	Варіанти відповідей	Кількість студентів (%)
1	Так	7,1
2	Ні	72,7
3	Не знаю	20,2

Опис соціологічного портрета студентів значною мірою опирається на виявлення їх ціннісних орієнтацій. Респондентам було запропоновано оцінити за 10-бальною системою ряд цінностей. Із таблиці 3 видно, що більшості студентів найвище оцінили: здоров'я (75,8%), щасливе сімейне життя (59,9%), свободу (42,7%), кохання (41,8%), матеріально забезпечене життя (35,7%), справедливість (34,8%). Слід зазначити, що прагнення до матеріально забезпеченого життя є значним, але при цьому студенти досить низько оцінюють такі характеристики, як: відповідальність (23,8%), врівноваженість (18,9%), готовність до ризику (18,1%), дисциплінованість (14,5%). Лише 17,7% респондентів оцінюють максимальним балом таку характеристику, як розвиток і реалізацію своїх творчих здібностей, 16,3% - формування необхідних професійних якостей. Недооцінка цих якостей може призвести до низького рівня професійної підготовки.

Опитані студенти досить низько оцінюють важливість таких цінностей, як: сприятливі суспільно-політичні відносини у країні (16,7%), гуманність (12,2%), влада (9,7%), релігійні цінності (8,8%), самокритичність (8,4%), скромність (7,1%).

Таблиця 3. Ціннісні орієнтації студентів

Рангове місце	Цінності	Кількість студентів (%)
1	Здоров'я	75,8
2	Щасливе сімейне життя	59,9
3	Свобода	42,7

4	Кохання	41,8
5	Матеріально забезпечене життя	35,7
6	Справедливість	34,8
7	Чесність	31,7
8	Цікава робота	30,4
9	Відповідальність	23,8
10	Підвищення свого інтелектуального і культурного рівня	23,4
11	Порядність	22,5
12	Оптимізм	21,6
13	Повага до особистості	20,3
14	Рівні можливості для всіх	19,4
15	Спілкування з цікавими людьми	18,9
16	Щирість	18,5
17	Готовність до ризику	18,1
18	Розвиток і реалізація своїх творчих здібностей	17,7
19	Сприятливі суспільно-політичні відносини в країні	16,7
20	Формування необхідних професійних якостей	16,3
21	Дисциплінованість	14,5
22	Гуманність	12,8
23	Сила	11,9
24	Врівноваженість	10,1
25	Влада	9,7
26	Релігійні цінності	8,8
27	Самокритичність	8,4
28	Скромність	7,1

Дослідження показало, що студенти мають різносторонні інтереси при проведенні вільного часу. Як видно із таблиці 4, вони традиційно віддають перевагу спілкуванню із друзями (91,2%). Значна кількість студентів проводить свій вільний час за комп'ютером (68,3%), займається спортом (58,6%), читає художню та іншу літературу (52,9%). Багато часу студенти приділяють відвідуванню кафе, барів, дискотек (72,2%). Лише 19,9% студентів у вільний час вивчають іноземні мови. Мало студентів цікавлять гуртки та студії (8,8%). Політична активність, як засвідчують результати опитування, залишається незначною. Лише 7,9% студентів беруть участь в діяльності політичних партій та рухів.

Таблиця 4. Форми проведення вільного часу

Рангове місце	Форми проведення вільного часу	Кількість студентів (%)
1	Спілкування з друзями	91,2
2	Відвідування барів, кафе, дискотек	72,2
3	Сидіння за комп'ютером	68,7
4	Заняття спортом	58,6
5	Читання художньої та іншої літератури	52,9
6	Ходіння в театри, на концерти	42,3
7	Вивчення іноземних мов	19,8
8	Заняття в гуртках та студіях	8,8
9	Участь у діяльності політичних партій та рухів	7,9

Студентам було запропоновано висловити свою думку щодо життєвих планів. За ранжиром були одержані такі результати (таблиця 5).

Таблиця 5. Життєві плани студентів після закінчення ЧДТУ

Рангове місце	Варіанти відповідей	Кількість студентів (%)
1	Шукати роботу, що високо оплачується	77,1
2	Працювати за спеціальністю	75,3
3	Відкрити приватну справу	55,5
4	Одержати другу спеціальність	39,2
5	Виїхати за кордон	29,5
6	Жити, як дозволяють обставини	21,6
7	Не знаю	3,5

Відповіді студентів засвідчують про визначеність їх життєвих орієнтирів. 77,1% опитаних планує шукати роботу, що високо оплачується, 75,3% - працювати за спеціальністю, 55,5% - відкрити приватну справу. Чимало студентів планує одержати ще й другу спеціальність (39,2%), виїхати за кордон (29,5%). Лише невелика кількість респондентів (3,5%) не знає, як планувати своє майбутнє. 21,6% опитаних при необхідності згодні жити так, як дозволяють обставини.

Таким є короткий опис соціологічного портрета студента ЧДТУ. Одержані результати підтверджують висновки попередніх наших досліджень щодо великих можливостей вузу у формуванні особистості. Більшість студентів добре розуміє, які перспективи відкриває перед ними майбутня професія. Формується система цінностей, спрямована переважно на економічні цілі, прагматизм. Спостерігаються суперечності між ціннісними орієнтаціями та реальною поведінкою студентів.

Враховуючи той факт, що в умовах Болонського процесу основним шляхом одержання професії і соціалізації є комплексна система виховання, навчання професійної підготовки молоді, актуальним стає удосконалення соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення і аналіз життєвих засад, ціннісних пріоритетів, прагнень, сподівань студентської молоді.

Особливої уваги потребує дослідження таких проблем, як:

- ставлення студентів до організації та змісту навчального процесу;
- оцінка діяльності адміністрації факультету;
- морально-психологічна атмосфера в студентському середовищі;
- студент і наука;
- студент і професійна підготовка та ін.

Проведення такої роботи створює великі можливості для розробки відповідних рекомендацій в організації навчально-виховного процесу у вузі.

Джерела та література:

1. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. За ред. В.М.Бєбіна. - К.: МАУП, 2004 - 200 с.
2. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна - Болонья - Прага - Берлін) / Упор. М.Ф.Степко, Я.Я.Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Груб'янюк, І.І.Бабин, - Тернопіль. Видавництво «Економічна думка» ТАНГ, 2003. - 60 с.
3. Каземирова С.К., Легецька Л.О. Соціологічні дослідження мотивів навчання студентів // Вісник Чернігівського технологічного інституту. Збірник - Чернігів: ЧТУ, 1996. - № 2. С. 64 - 68.
4. Лапшева О.И., Сорокіна Н.Д., Ходжаєв А.Ж. - Социологический портрет выпускника экономического факультета МГУ // Вести моск. ун-та. Сер. 6. Экономика, 2003 г. № 3. С. 96 - 112.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Вікторія Пуліна

●

ПРОБЛЕМАТИКА ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ В ДИСКУРСІ МИСТЕЦТВА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Метою представленої статті є реконструкція естетичних позицій українського мислителя на матеріалах аналізу проблем художньої творчості, яка є чи не найбільш теоретично осмисленою в його спадщині. Найвний щодо цього дослідницький матеріал дає підстави говорити про артикуляцію П. Кулішем своїх найвагоміших естетичних ідей саме в межах зазначеної проблематики, отже, дає можливість досягнення естетичного дискурсу мислителя через дискурс мистецтва.

Звертаючись до аналізу художньої творчості в контексті міжнаукового підходу, О. Оніщенко наголошує на психологічному, етичному та мистецтвознавчому параметрах методологічного підґрунтя дослідження проблеми [9]. Слушним є зауваження сучасної дослідниці щодо сутності і значення самоаналізу митця. Виступаючи інтегруючим аспектом міжнаукового зв'язку у дослідженні художньої творчості, він, за твердженням О. Оніщенко, певною мірою пов'язаний із мистецтвознавчим параметром. У результаті окреслюються три тенденції, які визначають концептуальне наповнення проблеми самоаналізу митця: його епістолярна спадщина, осмислення феномену мистецтва і специфіки творчого процесу у формі художнього твору, теоретичні розвідки митця з того виду мистецтва, в якому він працює. Разом всі вони складають дискурс мистецтва, властивий світоглядно-естетичним орієнтирам і позиціям митця.

Окреслюючи джерельну базу наукових пошуків у сфері естетичного дискурсу П. Куліша, доходимо висновку, що аналітичні роздуми письменника щодо проблем художньої творчості базуються саме на його епістолярній, творчій (художній твір як сповідь) та теоретичній (літературно-критичні статті) спадщині. Це, як бачимо, адекватно збігається із зазначеними О. Оніщенко тенденціями, що лежать в основі концептуального наповнення комплексної естетичної проблеми самоаналізу митця. А отже, проникаючи у сферу самоаналізу П. Куліша і його дискурсу мистецтва, головною стає вимога герменевтичного прочитання його текстів. Такий підхід актуалізується також первинністю дискурсу митця як висхідної «координати», мислительного і ментально-естетичного «плану» художньої творчості.

Початковим етапом дослідження у цьому полі естетичного дискурсу може стати визначення теоретичних домінант, які присутні в роздумах П. Куліша щодо проблем художньої творчості. Такими домінантами виступають поняття: «творчий процес», «закони творчості», «митець», «поет», «геніальність», «натхнення», «твір», «дух», «серце», «моральність», навколо яких мислитель розгортає свої естетичні рефлексії.

Оскільки головними складовими феномену художньої творчості є творча особистість і творчий процес, спробуємо реконструювати дискурс мистецтва П. Куліша саме у цих двох основних напрямках.

Звернення П. Куліша до проблем *творчого процесу* не є поодинокими, вони представлені не тільки у його літературній критиці, а також у прозі та поезії. Таку зацікавленість сутністю і статусом художньої творчості можна пояснити наголосом

письменника на необхідності винайдення наукових підходів щодо вивчення будь-якої творчості. Її феномен у Куліша постає соціально детермінованим, оскільки кожний рід художньої творчості, за його твердженням, з'явився із потреб духовного чи матеріального життя.

Спрямовуючи увагу на творчий процес, Куліш тлумачить його як «явлення світові краси душі поета». З цього випливає особливе ставлення до поета, його ролі в суспільстві. В дискурсі мистецтва митець у нього посідає головне місце, з яким пов'язаний і вихід на естетичну проблему геніальності як особливого дару. П. Куліш неодноразово підкреслює суспільну необхідність існування поетів, що витікає із його розуміння «історичного життя духу творчості», тісно пов'язаного із «народним духом». За приклад художнього вираження народного духу П. Куліш бере думи і доходить висновку, що наступний щабель розвитку цього духу належить освіченій верстві суспільства, яка свідомо продовжує життя народу, будучи спадкоємцем народного поетичного генія і не відриваючись від нього. До такої верстви письменник відносить Гомера, Вальтера Скотта, які були, на думку Куліша, геніальними продовжувачами народних традицій у мистецтві, пафосними виразниками субстанціального духу свого народу.

Таким «пророком» мріяв стати і він, чим, очевидно, частково пояснюються його рефлексії над проблемою геніальності. У зв'язку з цим увага мислителя повертається до поняття «талант». Сам він тонко відчував талановитих людей і ставив за мету «не дати таланту вмерти». Це було пов'язано із соціально-естетичним розумінням значення таланту, як такого, що, закарбувавшись у творчості, може послугувати загальнонаціональній вищій меті - піднесенню української культури. П. Куліш вважав, що повинен пройти певний час духовного дозрівання народу «під крилом благого миру» і національного оформлення кожного народу, коли він «...заявить перед світом право на духовне господарство поруч з іншими народами» [4, с.461]. Духовне дозрівання у свою чергу може відбутися тільки за умови участі в ньому талановитих митців, що є носіями «духовного плоду». Нагальною потребою для себе П. Куліш вважає необхідність вивчення і розробки парадоксу талановитості, що він успішно і робить у своїх критичних статтях.

Звідси походить окреслення П. Кулішем деяких детермінантних моментів для створення належного художнього твору. Вони починаються із застережень про небезпеку письменницької творчості в умовах, коли митець відривається від національного підґрунтя культурного спадку чи коли його твори стають незрозумілими українському народові. У такому разі творча особистість приречена на забуття, яке, за думкою П. Куліша, завжди трагічне для справжнього творця, а тому національне почуття і вірність культурним традиціям, відданість рідному народові повинні бути головними позиціями у творчих орієнтирах. Разом із тим такого митця підстерігає не тільки забуття, його хитання у творчому виборі, відхід від вірності етнокультурним традиціям у подальшому веде до самовідчуження від суспільних, національно-духовних інтересів, від оточуючих людей аж до повного стану ізоляції. Такий стан є дуже небезпечним для митця, оскільки він втрачає зв'язок із народним культуротворчим духом. Відбувається руйнування художньої образності, із процесу її функціонування зникає необхідний елемент естетичного сприйняття публіки.

Виходячи на проблематику естетичного сприйняття, П. Куліш наголошує, що перцептивний процес тісно пов'язаний із «душею». Реципієнтом може бути тільки «жива душа», а в «мертву душу» немає сенсу стукати. У письменника таке бажане естетичне поєднання душ виражається в однокореневій сутності часто вживаних з цього приводу понять: «жива душа» - «живописати». Живе письмо продовжує своє життя в душі сприймача, коли воно отримує в ній естетичне підживлення.

Взагалі П. Куліш часто використовує слово «живописати». Припускаємо, що воно має для письменника глибокий сенс і означає не тільки живописно-малярське зображення чогось, а створення живого образу шляхом вимальовування його як образної картини та одухотворення (оживлення). Високо оцінюючи Квітчині поеми, П. Куліш писав: «Великого стоять сії оповідання тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, - живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони сами на себе дивляться» [7, с.439].

Тільки талановитий митець може, на думку українського письменника, взяти живу етнографію і, додавши до неї свій розум і своє гаряче серце, створити високий мистецький

твір. Але, як зазначалося вище, серце художнього таланту повинно зустрітися із серцем читача. Це у П. Куліша постає як дуже важливий момент дискурсу мистецтва. На підтвердження сказаного згадаємо вислів письменника щодо таланту Миколи Гоголя, який, як вважав П. Куліш, не був естетично сприйнятий: «Кругом того стовпа зібрались мертві душі...» [6, с.470].

Продовжуючи розвивати проблему визначення талановитості поета та його духовного призначення, П. Куліш говорить про нерушимі «закопи правди в душі усякого поета». Духовно поет зростає тоді, коли підіймається спільний національний дух, і на перше місце виходять ідеї національної самобутності, які прийдуть до «душі мирові» (з листа до В. Тарновського від 6 червня 1956 року) [3, с.75-77].

Як бачимо, П. Куліш визначає майбутнє літератури у вищій період етнокультурного розвитку, ні в якому разі не виключаючи з нього усну народну творчість. Для нього українська література витікає, насамперед, із народної естетики, бо, якщо відірвати її від власного, народного коріння, вона не буде мати майбутнього. У цьому ж дослідницькому полі дискурсу мистецтва П. Куліш виходить на уточнення понять «цивілізація» і «цивілізована людина», підкреслюючи у першому випадку наявність генетично-естетичного розриву між поетом і народом, у другому, навпаки, їх поєднання.

На думку письменника, найвище призначення поетів полягає у «збиранні пам'яті багатьох у одну пам'ять, і творчість багатьох умів в один розум» [5]. Успішність цього процесу залежить від ступеня талановитості митця чи навіть його геніальності. Як відомо, художня геніальність - це найвищий щабель художнього таланту. Відтак, розмірковуючи над проблемою художнього таланту, П. Куліш виходить на тлумачення природи геніальності.

Для Кулішевих естетичних роздумів у дискурсі мистецтва характерним є заперечення абсолютних законів творчості, хоча це деінде вступає у протиріччя з його мимовільним менторством та літературною критикою. З іншого боку, така позиція зрозуміла, оскільки саме заперечення існування законів творчості пов'язане із розумінням природи геніальності («словесний дар не має закону», майже як і в естетиці Канта). Інколи український письменник навіть застерігає від правил у мистецтві, які віддаляють його творчість від народу, роблять її штучною, а отже, приреченою на вмирання (вірш «Казарлюзі Лободі») [8, с. 484-485].

Вирішення проблеми геніальності тісно пов'язане із притаманним Кулішевому естетичному світоглядові кордоцентризмом. Поняття «душа», «серце» у нього часто ототожнюються. На думку П. Куліша, митець має зв'язок із сприймачем через «серце». Так, оцінюючи твір, відповідно до своєї кордоцентричної естетичної позиції, мислитель робить наголос на наявності у творчому процесі особливого елемента - «виходячого із серця (митця - **В.П.**) струму, який робить словесний твір дорогоцінним надбанням народу» [2]. Причому у процесі естетичного сприйняття беруть участь серце поета і серце реципієнта, які «конкордично» спілкуються між собою, і в такому «діакордичному» спілкуванні душа оновлюється через катарсис. У роздумах П. Куліша з цього приводу виявляються, безперечно, романтичні позиції і образи. «Жива душа» приймає вигляд голуба, який летить на край світу, як втілення прагнення духовного злиття із Божественною істиною - в цьому естетична сутність Кулішевого розуміння переживання краси, яке виникає у процесі сприйняття художнього твору.

Процес естетичного сприйняття у дискурсі мистецтва П. Куліша, має свої етнокультурні особливості. Мислитель звертає пильну увагу на прямий і зворотний зв'язок між народом і поетом. Це можна передати у вигляді горизонтальної схеми: «народ (1) - поет - народ (2)», де на першому етапі народ виступає як генератор естетичних ідей, почуттів, переживань, котрі поет акумулює на другому етапі, виконуючи свою культуротворчу функцію. На наступному, третьому етапі народ виступає уже в іншій якості - якості колективного сприймача. Відтак, на думку П. Куліша, народ має «живильну силу духу», що надихає на творчість, а поет, у силу притаманного йому Божого дару, створює «справжню літературу», яка, у свою чергу, стає ментально-естетично близькою і зрозумілою народові. Отже, «дух народу» повертається у своє материнське лоно, і таким чином відбувається процес естетичного взаємозбагачення.

У центрі такого духовного зв'язку стоїть «душа» чи «серце». Красномовними у цьому сенсі стають вирази П. Куліша: «душа душу відчуває», «серце до серця промовляє», що знову ж таки свідчить про кордоцентричність і конкордизм його естетичних позицій.

«Душу» український письменник ставить інколи навіть вище за «Божий світ», оскільки Бог збагатив її величними скарбами духовності.

У своїх естетичних пошуках П. Куліш також виходить і на проблеми філософії мистецтва. З цього приводу цікавим є тлумачення письменником понять «лірика» та «епіка». Зазначимо, що і в процесі звернення до проблем типології жанрів літературної творчості на перше місце виходить поняття «Дух». П. Куліш розглядає творчий процес, умовно кажучи, як по «горизонталі», так і по «вертикалі». Центром художньо-образної системи є дух, що поєднує все у дискурсі мистецтва. Горизонтальний зв'язок окреслювався вище («народ - поет»), а щодо вертикального, - то цю лінію розвитку духу у літературній творчості можна відобразити схемою: «лірика - епос». Лірика для Куліша - «початок духу» (він часто використовує словосполучення «природна лірика»), вона безпосередньо пов'язана із народною естетикою і поняттям «душа». А «останньою довершеністю духу» постає епос, який характеризується поняттям «мудрість». Таке піднесення духу до софійності простежується й у творчій геніальності. З цього приводу П.Куліш зазначає, що лірики виявляються змолоду, а епіки утверджуються в старості.

Такий підхід до розуміння процесу розвитку творчого духу дещо нагадує розвинутий Шіллером у статті «Про наївну та сентиментальну поезію» принцип історичного розвитку мистецтва. Нагадаємо, що до написання цієї статті німецький філософ дотримувався точки зору про «незмінність» людської природи та естетичних ідеалів. Отже, тепер він соціально-психологічно та естетично обґрунтовує вчення про «сентиментальну поезію» як головну і специфічну форму літератури сучасності, на відміну від поезії античної, «наївної» [1]. Тобто його спроба типологізації поезії має історичний вимір, що, як зазначалося вище, є притаманним і Кулішевому поділу поезії на лірику та епіку. Але існує і досить помітна відмінність їх поглядів щодо культурно-історичного процесу розвитку мистецтва. Якщо у Шіллера наївна поезія народжується з почуття єдності з природою (згадуємо у Куліша словосполучення «природна лірика», що поєднує естетичні позиції обох мислителів), то поява сентиментальної поезії пов'язується ним навпаки із втратою цієї єдності, з порушенням гармонії, яка залишається тільки в ідеї чи в ідеалі. В українського мислителя поезія, що переходить у стадію епіки, ні в якому разі не виступає як результат порушення гармонії, а навпаки, її поява стає можливою завдяки накопиченню знань про гармонію на шляху розвитку духу. Епіка в естетичному дискурсі П. Куліша - це прояв у мистецтві «довершеності духу».

На цьому моменті філософії мистецтва слушним було б спрямувати погляд на давні українські поетики і звернути увагу на тлумачення ними ліричної поезії та епопеї для зіставлення із позицією П. Куліша. Отже, епопея як поетичний рід подається в українських шкільних поетиках XVII ст. як твір піднесений і високий, «матерія якого береться із історії», в ньому висвітлюються «знамениті вчинки знаменитих людей» [10, с.79], тобто епіка пов'язана із історичною свідомістю. У світлі естетико-романтичного історизму, продовжуючи традиції давніх українських поетик, не дивним стає таке шанобливе ставлення Куліша до цього роду української літератури та піднесення його до щабля «мудрості духу». Лірика ж у «поетиках» трактується як поезія, що викладає ліричними віршами «полегшену матерію», крім того, зазначається, що вона представляє поетичну мову, яка зображує різноманітні людські почуття. У П. Куліша «початок духу» також пов'язаний із почуттєвою компонентою, з емоційно-образним першним дискурсу мистецтва.

Взагалі, на думку українського письменника, естетичні почуття відіграють визначальну роль як у творчому процесі, так і процесі художнього сприйняття. Тому тільки тих письменників, які володіють мистецтвом передавати «глибокі сердечні почуття», додаючи їх до «правильності живопису з природи», можна назвати істинними творцями художньої культури [2]. На сферу почуттів П. Куліш теоретично виходить, піднімаючи проблему творчого пошуку, який він вважає «безмежним». Віднайти у цьому просторі естетичну істину може тільки справжній талант, яким він бачив, наприклад, Т. Шевченка. Незважаючи на всі складності їхніх стосунків, він порівнює геній Кобзаря із «Божим духом досконалості».

Подібний характер дискурсу мистецтва у П. Куліша, його філософії і художньої творчості ще раз доводить, що світоглядно-естетичною основою його власних мистецьких і літературно-критичних позицій був романтизм, як «дух» і «стиль» культурної епохи XIX ст.

Виходячи з цього, романтичне забарвлення має й Кулішеве акцентування на елементі підсвідомого у творчому акті. Митець створює художній твір не плануючи, закладаючи в нього, у силу своєї геніальності, «філософію і мораль підсвідомого». Твір - це вираження філософсько-світоглядної та етико-естетичної позиції митця, дзеркало його душі. Звідси випливає необхідність існування у творця високого рівня моральності, що забезпечує тісніший і плідніший зв'язок між автором і сприймачем. Цей естетичний зв'язок є, за Кулішем, «мірилом істинності мистецтва». У такому тумаченні знову з'являється звернення до позиції сповідальності, ідея якої завжди присутня у справжньому мистецтві. А тому у дискурсі мистецтва зберігається «тайна глибини, тайна влади над душею слова, сила великого таланту» [4, с.479].

Звертаючись до проблеми художнього освоєння світу, П. Куліш оперує поняттям «натхнення», феномен якого займає особливе місце у творчій спадщині митця. Почуттю натхнення він присвячує не один вірш: «Каверзникам», «До кобзи та до музи», «Правдне панування», «Муза», «Одвідини» тощо. Концепт натхнення виступає у нього в різних іпостасях та алегоріях: Божества, Божого дару, дару поезії, Музи, Любові. Така різноманітна образна репрезентація натхнення в поезіях Куліша свідчить не тільки про неабияку зацікавленість його природою, а й про складність його естетичного прояву, про різнобарвність і багатоголосся духовних почуттів, яке вловлює справжній митець. Творче натхнення - це особливий стан поета, який, відчувши його, починає видавати чарівні звуки (поезії), як видають їх струни музичного інструмента. Натхнення має особистісний характер, воно не може ставати явним для всіх одночасно, воно втаємничене, незрозуміле, але таке потрібне для народження витвору мистецтва. Без нього не може розпочатися творчий процес.

Тільки наодинці П. Куліш розмовляє зі своїм натхненням, яке виступає в образі музи: «Скажи мені, хоч ти, о Музюнько моя, // Моя єдина, що до мене прихилилась...» [8, с.447]. Незважаючи на романтичні мотиви самотності, поет не буде самотнім, доки його Муза буде поряд із ним. Може, звідси в його творах відчувається деякий страх перед можливою втратою свого натхнення. Куліш розуміє, що натхнення (це Божий дар і штучно впливати на нього митець не може. Тому таке шанобливе ставлення до нього, як до вищого дару, сакральної цінності. Натхнення вливається у серце поета, з'являється «восторг» (поняття використовує П. Куліш), який і стає поштовхом до творчості.

Отже, перший етап творчого акту, за Кулішем, виражається послідовним зв'язком: натхнення - «восторг» (захоплення). Божественна природа натхнення несе в собі сакральну чистоту і спасіння для митця, а він, у свою чергу, несе ці цінності людям. Тут, як бачимо, знову ж таки виявляються Кулішеві позиції щодо особливого статусу поета в світі і житті.

Куліш зауважує що, незважаючи на таку незалежність і примхливість натхнення, митець може його наблизити до себе. Муза частіше одвідує того поета, хто знається на творчості світових талантів, серед яких він називає Гомера, Шекспіра та інших. Куліш мав повне право так мислити, бо сам відчув велике натхнення, познайомившись із «Іліадою» та «Одіссеєю» великого майстра слова античності. Відтоді двадцятичотирилітній поет зважився взяти на себе місію стати українським Гомером - скласти на матеріалі української народної історичної пісенності великий епічний твір з історії України, що був би рівнозначним «Іліді» і «Одіссей». Мета ця була явно утопічна й романтично нереальна, але миттєвий «восторг» від Гомера зробив свою добру справу, закинувши у серце П. Куліша зерно бажання творити основи дискурсу мистецтва.

Концепт «натхнення» осмислюється П. Кулішем досить різнобічно. Його перебування «на небі», але одночасно й «на землі»; часто-густо воно виявляється в поезиї простих селян, причому «на землі» натхнення може поєднуватися із гармонією природи і повсякденного життя. Тут воно виявляється не через «восторг» (неспокій), а навпаки через спокій, гармонійну красу, але це знову може спонукати поета до «восторгу», в якому народжується надія (вірш «Муза»).

Багатий на рефлексії про натхнення вірш «Нянчина пісня», в якому український поет вимальовує романтичну уявну картину мандрування Музи по землі. Окреслюючи простір тимчасового її помешкання, автор перераховує джерела натхнення на землі: ними виступають народна побутова культура, що відбивається у фольклорі; героїка

українського народу, що відбивається у думках. Натхнення за своєю силою впливу на почуття порівнюється із почуттям матері до своєї дитини. Ця надприродна і водночас антропоморфна сила натхнення царює у всьому світі. П. Куліш уточнює, що «царем» він називає розум. Отже, виходить, що натхнення панує над розумом людини, і в цьому вбачаємо кордоцентричний прояв домінування почуттів над розумом. Хоча натхнення ставиться поетом вище за розум, але це не означає повного заперечення розуму. Заперечується такий «голий» розум, що не знає почуттів: «Благаєм же тебе дітву гойдати / Так, щоб вона у стовбур не пішла, -// Їй, разом з серцем, розум колихати, // Приспішуючи їй нам той вік добра...» [8, с.500].

У дискурсі мистецтва П. Куліша натхнення і поет - речі неподільні. Натхнення надає поетові божественної сили: «Поети, мов боги, ні на що не вважають // І пісню зорною про дольний світ співають» [8, с.490]. Поетичне натхнення може мати різну спрямованість, і в залежності від цього з'являються різні жанри літературної творчості: «Один поет в саду, поміж квіток росистих, // Співає як восток горить у водах чистих, // ...// Другий поет іде в долину до криниці -// ...// І про віночок свій про любові співає, // ...// А третій думами сягає аж за море, // Співає про війну, про всьогосвітнє горе...» [8, с.490].

Такі неординарні судження П. Куліша щодо проблематики філософії мистецтва та художньої творчості ще раз засвідчують теоретичний внесок мислителя у розвиток української естетичної думки ХІХ ст. Його дискурс мистецтва, розуміння творчого процесу як явлення краси поету, концептуальний вихід на проблеми геніальності та натхнення, окреслення основних етапів творчості, виявлення зв'язку між народом і поетом, вихід на проблематику соціальних завдань митця є, на нашу думку, ґрунтовним доказом виходу теоретичної рефлексії П. Куліша у сферу естетики як науки.

Джерела та література:

1. История эстетической мысли: В 6-ти т. - М., 1986. - Т. 3. - 496 с.
2. Куліш П. Взгляд на малорусскую словесность // Куліш П. Вибрані твори. - К., 1989.
3. Куліш П. Вибрані листи П. Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького. - Нью-Йорк - Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. - 326 с.
4. Куліш П. Григорій Квітка і його повісті // Куліш П. Твори в 6-ти т. - Львів: Просвіта, 1910. - Т. 6. - С. 460-485.
5. Куліш П. Література, критика // Там само. - С. 416-521.
6. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпиграма к «Черной раде») // Куліш П. Твори в 2-х т. - К.: Дніпро, 1989. - Т. 2. - С. 458-476.
7. Куліш П. Погляд на [писану] українську словесність // Куліш П. Твори в 6-ти т. - Львів: Просвіта, 1910. - Т. 6. - с.436-459.
8. Куліш П. Твори у 2-х т. - К.: Наукова думка, 1998. - Т. 1. - 749 с.
9. Оніщенко О.І. Художня творчість в контексті гуманітарного знання. - К.: Вища школа, 2001. - 179 с.
10. Сивокінь Г.М. Давні українські поетики. - Харків: Вид-во Харківського держ. ун-ту ім. О.М. Горького, 1960. - 106 с.

ЮВІЛЕЇ

Станіслав Маринчик

НЕТЛІННЕ СЛОВО ЗЕМЛЯКА (До 200-річчя з дня народження Олекси Стороженка)

Помітний внесок у розвиток і становлення українського літературного слова зробив наш земляк самобутній письменник другої половини XIX ст. Олекса Стороженко.

Біографи та дослідники його творчості протягом багатьох років називали дві дати народження письменника. В одних джерелах повідомлялось, що він народився 24 листопада 1805 року, а в інших - на рік пізніше, що вносило неабияку плутанину при відзначенні ювілеїв письменника.

Це питання зацікавило мене, і декілька років тому я розпочав пошуки матеріалів, які б засвідчили достеменну дату народження Стороженка і збагатили творчу біографію письменника новими даними.

Вдалося з'ясувати, що 1929 року державне видавництво України оприлюднило чотиротомне видання творів О. Стороженка, опрацьованих інститутом Тараса Шевченка під редакцією відомого літературознавця Агапія Шамрая. У заключному томі, до якого увійшли біографічні та бібліографічні матеріали Стороженка, перелік архівних документів розпочинається із свідцтва про народження Олекси та його старшого брата Миколи. Копіюючи цей унікальний документ, я повністю відтворив тодішній правопис із збереженням усіх лексичних особливостей тогочасної мови.

Свідцтво

Что точно господина порутчика Петра Даниловича Стороженка сын Николай 1805 года апреля 12-го дня Борзенского повета* в деревне Лисагоре родился и мною по християнскому порядку окрещен, и оною от купели воспринимал князь Николай Мосхелов, а другой сын его же Стороженка Алексей 1806 года ноября 12-го дня ** там же родился и мною окрещен, а от купели воспринимал князь Алексей Борисович Куракин. На подленном тако:

Заверяю: приходской Крапивчанской, успенской церкви священник Иоан Кондратович Верно (подпись)

Таким чином, нарешті уточнено, коли саме з'явився на світ нащадок козацько-старшинського роду, майбутній художник словесного мистецтва.

Архівні документи свідчать, що древній рід Стороженків був відомий ще з 1610 року. Стороженки брали участь у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Їхні прізвища досить часто зустрічалися в універсалах, які видавали козацькі гетьмани, та в різних важливих документах Генеральної канцелярії Війська Запорозького. Стороженки в козацькому уряді обіймали високі посади: генерального хорунжого, члена генерального суду, генерального бунчужного, а також прилуцьких полковників та ічнянських і лубенських сотників.

Згодом нащадки козацького роду прославилися як офіцери російської армії. Батько Олекси був поручиком і під час Російсько-турецької війни 1787-91 рр. брав участь у штурмі Хотина.

Незабаром після народження Олекси батьки переїхали з Лисогорів на Полтавщину і поселилися в містечку Великі Будища Зіньківського повіту.

У сім'ї Стороженків батьки, діти і челядники розмовляли рідною мовою і носили національний одяг. Довгими зимовими вечорами любили співати народних пісень та розповідати легенди і героїчні бувальщини з минулого запорозького козацтва. Можливо, саме тоді в дитячому серці Олекси зародилася любов до красивого слова, історії, звичаїв і побуту свого народу.

Початкову освіту Олекса здобув вдома. А з 1821 року навчався в пансіоні для дворянських дітей при Слобідсько-Українській губернській гімназії у м. Харкові. Тут він вивчав російську, французьку, німецьку, латинську мови, російську словесність, загальну та російську історію, географію.

1823 рік був для юнака вельми пам'ятним. Він успішно закінчив гімназію і того ж літа на Полтавщині познайомився з чотирнадцятилітнім учнем Ніжинської гімназії князя Безбородька Миколою Гоголем, який доводився йому родичем. Зустріч з майбутнім письменником він згодом відтворив в есе «Спогад».

Олекса широ і проникливо змалював портрет юнака яскравими рисами таланту, який і вивів його в когорту класиків світової літератури.

Усі нащадки Стороженків по чоловічій лінії були військовими. Згідно з сімейною традицією Олекса на правах добровольця з 31 грудня 1824 року у званні унтер-офіцера розпочав армійську службу в Ніжинському кінно-егерському полку.

Юнаку пощастило, що військові частини, в яких йому доводилось служити, дислокувалися в основному в Україні.

З дитячих років Олекса дуже любляв коней, а коли підріс, став не тільки хвацьким вершником, але добре розбирався у породах скакунів. Командири помітили неординарні якості молодого офіцера і довірили йому відбирати коней для закупівлі в армію. Такі обов'язки змушували часто їздити в різні губернії України та Росії.

Сучасники Стороженка розповідали, що він мав чисто український характер. Від Олекси віяло дужою чоловічою силою, у нього було вродливе обличчя з чолом мудреця, а розкішні звисаючі вуса надавали мужнього вигляду і якогось таємничого солориту запорозького козака. Чудове знання української мови викликало довіру і симпатію людей, з якими йому доводилося спілкуватися на ярмарках та базарах, де відшукував породистих коней. Він легко вступав у контакт з людьми різних національностей, соціальних прошарків, професій, освіти, характеру та уподобань. Постійні службові поїздки в різні губернії України та живе спілкування з тамтешнім населенням збагачували його життєвий досвід та знання.

26 вересня 1850 року в Білій Церкві імператор Росії Микола I особисто проводив огляд військ 3-го резервного кавалерійського корпусу і, коли підбивалися підсумки огляду, він оголосив подяку майору кавалерії Стороженку.

Офіцери-однополчани у вільний від військової служби час грали в карти або розважалися, а Олексій Петрович, усамітнившись, ретельно занотовував оповіді, які почув в черговій поїздки.

З 15-го березня 1851 року старшого офіцера російської армії Стороженка призначили на посаду слідчого для особливих доручень при київському військовому губернаторі Дмитру Бібикові. Робота слідчого вимагала частих поїздок у різні губернії України. Великий життєвий досвід, гострий розум і природна інтуїція сприяли успішному та оперативному розслідуванню складних кримінальних справ, за що був нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня.

Олекса Петрович був чесною і принциповою людиною. Саме за ці якості він одержав службове підвищення: 15 червня 1854 року його призначили слідчим для особливих доручень при міністерстві внутрішніх справ.

За роки служби на відповідальній посаді йому доводилося часто виїжджати в різні регіони Росії. Чимало досить складних кримінальних злочинів він розплутав у Віленській, Вітебській, Нижегородській, Орловській, Рязанській, Тверській, Таврійській та інших губерніях. За добросовісну службу був відзначений орденом Святого Станіслава I-го ступеня.

Олекса Петрович не забував своєї малої батьківщини - Ічнянщини. І як тільки траплялася нагода, приїздив у рідні краї. Неодноразово бував в Ічні, Лисогорах, Туркенівці (тепер с. Южне), Іржавці, Парафіївці тощо. У деяких своїх творах він

відтворив історичні події, які відбувалися в нашій місцевості.

1857 рік для Стороженка був вельми пам'ятним. У журналі «Библиотека для чтения» він дебютував романом «Братья-близнецы», окрім того, в петербурзькій газеті «Северная пчела» за 1857-58 рр. обнародував дев'ять оповідань, п'ять з яких об'єднав під загальною назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссиян». Інтерес читачів до творів письменника-початківця був таким великим, що 1858 року оповідання цього циклу було видруковано окремим виданням.

Роман «Братья-близнецы» написаний російською, але в ньому відчувається присмак і аромат рідної мови автора. Стороженко відтворив події, які відбулися за сто років до написання роману. Письменник уміло використав свої знання з історії, побуту та звичаїв українського народу, художньо і разом з тим правдиво відтворив деградацію родоводів козацьких старшин і показав, як нащадки славних лицарів Запорозької Січі пнуться в російське дворянство. Невипадково своїм персонажам автор дав прізвища: Бульбашок, Капельок, Малинок, Покришок, Дудок, Драбин тощо. Твір спонукає читача до глибоких роздумів про долю України.

Побачене і почуте Стороженко вміло використовував у своїх творах, виробивши власний стиль неквапливого оповідача. На сторінках його творів можна зустріти цілу галерею героїв, які належать до різних соціальних прошарків: від козаків, селян і багатих вельмож до старців. Завдяки широкому використанню історичної минувшини і фольклорного епосу його твори набули народного звучання і широкого визнання. Кожен з них викликає у читача якісь емоції: веселу усмішку або іронію, симпатію до української нації, гордість за свій народ і глибокі патріотичні почуття до України.

З січня 1861 року під редакцією Василя Білозерського в Петербурзі почав виходити новий журнал «Основа». Часопис-місячник друкувався двома мовами - російською та українською. У виданні журналу активну участь брали М. Костомаров та П. Куліш. У вересневому його номері під рубрикою «З народних уст» було опубліковано гумористичне оповідання О. Стороженка «Се та баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав». Відтоді письменник став активно друкуватися в «Основі» і на її сторінках опублікував оповідання: «Вчи лінивого не молотком, а голодом», «Два брати», «Дурень», «Жонатий чорт», «Скарб», «Вуса», «Голка», «Сужена» та інші, а також п'єсу «Гаркуша».

Сучасник Олекси Петровича російський громадський і літературний діяч Логвин Пантелєєв у своїх спогадах писав, що в редакції журналу «Основа» часто організовувались творчі вечори, на які приходили письменники та представники творчої інтелігенції. Постійними учасниками тих вечорів були: Т. Шевченко, В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Стороженко, К. Трутовський. Отже, слід гадати, що Олекса Петрович був особисто знайомий з Тарасом Григоровичем і, можливо, вони неодноразово зустрічались.

1863 року в Петербурзі у друкарні П. Куліша виходить двотомник творів О. Стороженка «Українські оповідання», до якого увійшли нові твори письменника, а також «Вуса» та «Голка», позначені глибиною авторської думки та художньою досконалістю. В оповіданні «Вуса» автор гостро критикує безграмотність і обмеженість високодержавного чиновника царської Росії і таким чином засуджує бюрократію тодішньої влади.

В оповіданні «Голка» письменник сатирично змальовує, як вельможа Потоцький, втомившись від безтурботного і паразитичного життя в пошуках гострих розваг, хотів було позбиткуватися над небагатим шляхтичем Кондратовичем. Але в останнього вистачило розуму і гумору доказати Потоцькому, що він людина, а не іграшка в руках самозакоханого магната.

Після зловісного Валуєвського указу про заборону української мови часопис «Основа» закрили, і Стороженко змушений був знову писати російською мовою.

Тридцять років письменник збирав матеріали для повісті «Марко Проклятий». У творі використані героїчні і трагічні сторінки України та запорозького козацтва, а також різні легенди, зокрема про фольклорного героя українського народу Марка Проклятого. Автор описав події часів Визвольної війни українського народу проти панської Польщі 1648-54 рр. Головний герой повісті Марко скоїв нечуваний гріх - рідна сестра мала від нього дитину, яку він власноручно задушив, а згодом убив сестру і рідну матір. Покійний батько навіть з того світу навечно прокляв свого сина за вчинене.

Совість, тяжка і невсипуша, мучить душогуба день і ніч, він дуже страждає, хоче померти, навіть побував у пеклі, але Бог не дав йому смерті. Марко знає, що його гріхи і страждання меншають, коли він робить добре діло для людей. Але оскільки гріхи дуже великі, то їх треба довго спокутувати.

Для нас, ічнянців, повість цікава тим, що письменник згадує свої рідні місця - Прилуки, Ічню, Іржавець, легендарну козацьку «чудотворну» ікону Іржавецької Богоматері. Гнів і обурення викликають рядки, в яких автор змальовує, як польські пани по-звірячому знущалися над нашими прашурами, доходило до того, що людей замість коней запрягали у візки і заставляли везти від села до села. Доведені до відчаю люди на шляху між Ічнею і Іржавцем порішили езуїта-садиста Стрибайла. І коли магнат Єремія Вишневецький дізнався, що сталося в його вотчині, заскреготівши зубами, вигукнув: «... - Завтра одправить у Прилуччину двісті жовніврів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб навколо вирізали всіх людей не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їхні голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!..»

І тільки полум'я Визвольної війни, що спалахнуло в Україні, врятувало Ічнянщину від жahlливої помсти жорстокого езуїта.

При написанні окремих розділів поряд з реальними картинами з метою підсилення деяких художніх образів автор застосовує гіперболи та неймовірно перебільшує правду, від чого повість втрачає реальну канву і набуває фантастичного змісту. Повість «Марко проклятий» належить до різновиду літературного жанру історичної фантастики.

Стороженко написав дванадцять розділів повісті, але завершити твір не встиг. Невідомий автор дописав чотири глави. Існують версії, що посприяв цьому одеський видавець В. Білий, з яким Стороженко був у дружніх стосунках.

Отже, твори Стороженка стали своєрідним художнім літописом минулого нашої нації. Велика заслуга письменника також у тому, що він найпершим у вітчизняній літературі відтворив трагічну долю Запорозької Січі. У творі «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа» він змалював, як Катерині II вдалося знищити цитадель козацької вольності Січ, але імператриця не змогла убити героїчний дух, що пульсував у серцях вірних синів України. Автор повісті і нащадок козацького роду запевняє: «...Слава козацька ніколи не загине!..» Твори Стороженка були популярними не тільки у Росії та в Україні, але й у Західній Європі, зокрема оповідання «Закоханий чорт», «Вуса» та «Голка» читали німецькою та сербсько-хорватською мовами.

Стороженко творив у багатьох літературних жанрах: проза, драма, історична фантастика, гумор, сатира, байка, публіцистика і художній переклад. Зокрема, познайомив російського читача з творами Г. Квітки-Основ'яненка «Салдатовський портрет», «Мертвецький великдень», «Козир дівка» та з ідилією П. Куліша «Орися».

17 травня 1867 року в чині статського радника (що прирівнювалося до посади віце-губернатора) Стороженко вийшов у відставку. Майже тридцять років свого життя він віддав армійській службі, був учасником Російсько-турецької війни 1828-29 рр., примусово брав участь у придушенні польського повстання 1831 р. та в поході в Угорщину 1848 р., де був контужений.

За хоробрість, мужність і бездоганну службу був удостоєний дев'яти орденів та кількох медалей.

Шістдесятидворічний пенсіонер поселився в Білорусії на хуторі Горішин, поряд з Брестом. Оскільки Олекса Петрович мав великий авторитет, йому довірили виконувати обов'язки брестського повітового предводителя дворянства і голови мирового суду.

У його будинку панував український дух, він розмовляв рідною мовою, ходив у національному одязі, кімнати прикрашали українські рушники, стояли скрині, накриті обрусами. Він продовжував займатися літературною творчістю, не полишав захоплення молодих років - полювання та риболовлю. Посадив чудовий сад, де вирощував рідкісні породи фруктів, а поруч - кущі калини.

На свої роки він мав незвичайну силу: міг легко зігнути двогривневу монету, розігнути кінську підкову і навіть перенести кам'яне жорно вагою більше ста шістдесяти кілограмів.

Він був ще й неабияким художником і скульптором. За окремі скульптурні роботи був нагороджений медаллю Петербурзької Академії художеств***, а за проект пам'ятника Нестору-літописцю удостоєний звання художника. А ще письменник мав абсолютний слух і майстерно грав на віолончелі.

Останні роки свого життя він натхненно працював над новим романом «Былое, не

минуше». Проте свій останній творчий доробок не встиг обнародувати, а згодом рукопис було втрачено.

Якось жовтневого вечора Олекса Петрович повертався додому і, коли ішов по кладці, перекинутій через рівчак, підсковзнувся і упав у осінню воду, пошкодив ногу і так простудився, що ніякі ліки не допомагали. 18 листопада 1874 року серце митця зупинилося.

Не стало людини, але живе її нетлінний дух, творче слово. Майже сто сімдесят років тому була написана драма «Гаркуша», але й сьогодні колоритні персонажі п'єси цікавлять багатьох режисерів провідних театрів України. Неодноразово драму Стороженка включали до репертуарів Чернігівського обласного театру ім. Т. Шевченка і народних театрів міст Ічні та Ніжина.

Великий шанувальник творчості Стороженка, нині покійний письменник з Ічнянщини Анатолій Дрофань разом з письменником і скульптором Андрієм Німенком улітку 1981 року поїхали в Білорусію, щоб розшукати хутір Горішин і, можливо, дізнатися щось нове з життя О.Стороженка. Але виявилось, що в круговерті політичних та економічних реформ радянської влади хутір Горішин зник з карти.

На старому кладовищі села Тришин, яке за сто років уже стало частиною Бреста, розшукали могилу Стороженка. І дуже обурилися, що місце поховання письменника було не доглянутим. Відразу виникла ідея перевезти прах Стороженка на Ічнянщину. Скульптор Німенко пообіцяв безкоштовно створити погруддя видатного земляка, щоб при перезахороненні встановити його на могилі письменника. Та, коли почали з'ясовувати, як офіційно узаконити перепоховання, виявилось, що це питання - прерогатива урядів союзних республік України і Білорусії. Але високодержавні чиновники тодішнього Радянського Союзу не підтримали проект перезахоронення.

Значення творчості Стороженка незаперечне, адже його ім'я стоїть поряд із засновниками в українській літературі жанрів гумору і сатири Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Олекса Петрович належав до плеяди засновників у вітчизняній літературі жанру історичної фантастики. Творча спадщина Стороженка - невід'ємна частина українського літературного слова. Він належав до народних письменників-романтиків, твори яких будили в суспільстві любов до України, її героїчної історії, звичаїв і багатівкової самобутньої культури.

У 80-х роках минулого століття в Німеччині вийшла книга «Українські гумористичні оповідання», до якої увійшли твори трьох письменників з Ічнянщини: О. Стороженка «Вуса» та «Голка», С. Васильченка «Свекор», А. Дрофаня «Іменини».

Книги Стороженка виходять масовими тиражами, їх читають не тільки на батьківщині письменника, але й в інших куточках планети, там, де живуть українці і шанувальники творчості нашого земляка.

* - *тепер Ічнянського району*

** - *за новим стилем 24 листопада*

*** - *тепер Академія мистецтв*

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Тамара Демченко

ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ – З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ

Рецензія на роботу Валентини Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)»: Монографія. - К.: МП «Леся», 2006. - 672 с.: іл.»

Попри наявність низки праць про долю української еміграції, добре відомих спеціалістам, рівень поінформованості суспільства з даної проблеми загалом низький. Не буде перебільшенням констатувати, що абсолютна більшість громадян навіть з вищою освітою не володіє елементарними знаннями з даного питання. Саме в цій галузі донині панують примітивні уявлення, сформовані зусиллями радянської пропаганди про «українських буржуазних націоналістів» або ж міщанські уявлення про «райське життя» за океаном. Програми з історії України для історичних факультетів не передбачають цілісного вивчення історії формування та побутування діаспори, відсутні, як правило, й відповідні факультативні курси. Засоби масової інформації не часто пропонують аналітичні передачі, а вже наукові видання (тим паче сучасних авторів) можна перелічити на пальцях однієї руки. Тому поява великої за обсягом монографії, забезпеченої необхідним довідковим матеріалом, прекрасно підібраними ілюстраціями, є справжньою подією, значення якої виходить далеко за межі власне наукових кіл. Тож відразу зауважимо, що її може із користю для себе прочитати будь-який громадянин, який має нахил до гуманітаристики взагалі і цікавиться історією України ХХ ст. зокрема. Прозорий, зрозумілий стиль викладу навіть складних проблем робить цю книжку доступною для читача без спеціальної підготовки. Ми вбачаємо у цьому безумовну перевагу, оскільки історичні монографії повинні все-таки сприйматися суспільством на іншому рівні, ніж праці, скажімо, з вищої математики або молекулярної фізики.

Повертаючись до суто наукового аналізу роботи В.Піскун, зазначимо, що, на нашу думку, її вирізняє вдала спроба показати феномен еміграції як повноправне явище української історії, а не якесь відхилення, що розвивалося на маргінесі великого шляху, а по-друге, розглядати його як складову частину політичного життя всієї України.

Метою дослідження стало з'ясування крізь призму конкретних доль майже 200 активних учасників Української революції, а потім політичних емігрантів - репрезентантів приблизно сотисячного загалу (свідомо називаємо найменше із вказаних чисел) української еміграції, причин, які зумовили їхній політичний вибір. Власне, стратегічний вибір був у них один - всі вони прагнули служити українській ідеї, зберегти національну ідентичність, продовжувати політичну боротьбу, кінцевою метою якої проголошувалася Українська незалежна держава. Проблема полягала у правильному виборі тактичних засобів - до якого із організованих за кордоном центрів прилучитися, межі допустимого компромісу у відносинах з іноземними державами, які надавали політичний притулок, і нарешті, найболючіша проблема: ставлення до радянської України - УСРР. До аналізу цих проблем дослідниця підійшла з повною відповідальністю, запропонувавши визначення понять «громадянська позиція», «політичний вибір» (с. 12) *.

Перший розділ монографії традиційно присвячений історіографії та джерельній базі дослідження. Починаючи від однієї з перших узагальнюючих праць - статті, яка була написана С.Петлюрою (с. 19), і закінчуючи доробком сучасних вчених, котрі досліджують історію української діаспори та іншу проблематику, тісно пов'язану з предметом дослідження, автор проаналізувала все більш-менш значиме, що з'явилося в цій царині упродовж 80 років. Це спостереження підтверджує ретельно підготовлений список літератури, який нараховує загалом понад 300 позицій, включно з назвами опрацьованої періодики.

Очевидним досягненням автора є не просто широке впровадження цілої низки документів, але й особлива розкутість у поведженні з ними, що досягається, без сумніву, великим досвідом, здатність вилучити зі, здавалося б, простого папірця глибокий історичний зміст. Це спостереження конкретно стосується доречного використання паспортів різних типів, якими користувалися українці в чужих світах. Тут доречно привернути увагу до тих питань, котрі не часто потрапляють в поле зору дослідників: не скільки і не тільки виживання, а легалізація людини турбували емігрантів. Аналіз таких документів, як «нансенівські паспорти», посвідчення особи, котрі видавали українські уряди в екзилі наочно проілюстрували не просто складність процесу імплантації, але й непоодинокі (і досить часто успішні) спроби ідентифікувати себе як громадян українських держав. Відчувається, що цей чинник - збереження українського ідентичити - найбільше цікавить автора, бо виступає прямою ознакою політичного вибору тієї чи іншої постаті. Хоча й прийняття громадянства країни, що надала притулок, - не завжди можна трактувати як «зраду» української справи, бо об'єктивні обставини досить часто виявлялися сильнішими за суб'єктивні наміри.

Особливою достовірності і так би мовити шарму надають роботі численні посилання на джерела особового походження: мемуари, щоденники, листи. Небагато можна назвати публікацій, на сторінках яких так часто і влучно використовувалися б спостереження і застереження, думки і роздуми, іронічні зауваження, висновки і засновки Є.Чикаленка, В.Винниченка, С.Єфремова, Є.Онацького, М.Шаповала, М.Чеботаріва, С.Русової, Н.Суровцової та інших корифеїв української політичної еліти, які водночас стали і героями книжки, і об'єктом наукового дослідження.

Взагалі все фактографічне багатство і висновки п. Піскун, що викладені у двох наступних розділах монографії: «Процес натуралізації та соціальні адаптації українських політичних емігрантів у країнах поселення» та «Громадянська позиція українських лідерів: особливості вияву та вплив на політичний вибір» (500 сторінок тексту), можна звести до аналізу концептуально важливих факторів, що різною мірою, але впливали на формування політичного вибору суспільно активних представників української еміграції.

По-перше, це - поразка Української революції, яка породила власне й саму еміграцію як суспільно-політичний феномен, зумовила суперечливий і надзвичайно складний комплекс особистих переживань, який потужно позначився на настроях і сприйнятті груп емігрантів; по-друге, позиція іноземних держав («країн поселення») та впливових міжнародних організацій, наприклад, Ліги націй; по-третє, постійне втручання більшовицької Росії, потім СРСР у життя емігрантських кіл; по-четверте, суперечливості в середовищі самої політичної еміграції; по-п'яте, специфічні риси характеру лідерів окремих груп, політичних напрямків та партій.

Почнемо з останнього. На нашу думку, п. Піскун вперше проаналізувала в форматі однієї роботи і за наявності чітко окресленого критерію світоглядну еволюцію корифеїв українського руху, причому включила до розгляду і діячів так би мовити другого плану. Зокрема, цікавим вийшов нарис про членів Директорії, молодих прибічників М.Грушевського - «грушев'ят». Або взяти стисло і влучно характеристику дипломатичного представника ЗУНР в Австрії Миколи Василька: «Він вирізнявся не тільки тим, що мав зв'язки в австрійських урядових колах і часто впливав на ухвалення рішень, а й тим, що свої власні кошти вкладав у загальноукраїнську справу. Мав дружні контакти із західноукраїнськими діячами і з урядом УНР» (с. 202 - 203).

Звичайно, в українській історіографії уже здійснювалися спроби піддати ретельному аналізу сукупність поглядів та вчинків тих чи інших осіб. Важливо підкреслити, що у даній роботі вони трактуються, як різні грані однієї цілісності - української політичної еміграції. При цьому автор концентрує увагу не на розходженнях, а на тих базових

ознаках спільності, які об'єктивно зближували різні відтинки політемігрантських кіл. За основу спільності взято відповідність ідеалу, що викристалізувався у горнилі революційних років, - Українській національній самостійній державі. Саме цим фактором визначалися ступінь зближення і підпорядкування урядовим та громадсько-політичним колам країни-осідку, і прихильності чи відпорності до більшовицьких загравань, і, зрештою, нетерпимість або ж нейтральне ставлення до «інакодумців» у власному середовищі. Здається, виходячи з цього матеріалу, можна вивести закон оберненої пропорційності: чим більше сил, часу, коштів, організаційних зусиль віддавали справі боротьби за Україну, тим менше зважали на матеріальні труднощі, внутрішні антипатії та плітки, і навпаки. Авторка намагалася дотримуватися об'єктивності в оцінках своїх героїв, але відчувається, що її симпатії на боці діяльного, переконаного у своїй правоті С.Петлюри. Він дістав таку характеристику: «Це, беззаперечно, неординарна особистість, котра творила історію, перемагала і була переможеною у боях із більшовиками, у протистоянні військовій силі противника, але так і залишилася нездоланною духом і плинністю часу. Більше того, його смерть від руки більшовицького вбивці сконцентрувала зусилля українців на необхідності продовження боротьби за українську державу в нових умовах» (с. 368).

Справедливості ради треба відзначити, що в цілому українська державницька еліта виявилася не готовою, щоб відповісти на виклики своєї доби і вибороти національну державу, але важко не погодитися з автором, що її спроби протистояти несприятливим умовам були гідними.

Це підводить нас до четвертого з вищеназваних факторів - суперечок у таборі емігрантів. Останнім часом тільки лінивий не згадує про цю застарілу українську болячку (там, де два українці - три гетьмани), і, можливо, тому В.Піскун, на нашу думку, правильно вчинила, що не приховуючи і не затушовуючи розбіжностей внутрішнього характеру, показала, що вони не відігравали й не могли відігравати вирішальної ролі у ситуації з українським питанням. У будь-якому випадку навіть за умови виключної однастайності дій українських емігрантських кіл, загальноєвропейська ситуація складалася не на їхню користь.

Одним з найчіткіше окреслених, потужних за інформаційним наповненням та актуальних за своїм ідейним спрямуванням став сюжет про постійну присутність радянської Росії в житті політичних вигнанців. Спочатку військові сили, що утримувалися в таборах інтернованих, турбували радянську владу, яка особливо боялася, що їх використають на підтримку масових селянських повстань. Згодом усе більшу небезпеку почали відчувати від політичних об'єднань і акцій емігрантів. Для применшення загрози в Радянському Союзі не гребували ніякими засобами. Незважаючи на скрутне внутрішнє становище, партійні та державні органи вкладали великі кошти у заходи по розкладу політичної еміграції (у монографії наведені переконливі приклади, вилучені з досі не відомих архівних документів). Так закладалися основи курсу, коли СРСР брав на себе «почесний обов'язок» надавати «інтернаціональну допомогу» деструктивним елементам всюди, де вимагали його геополітичні інтереси.

Автор поєднала в єдине ціле цілу низку реальних кроків більшовицького режиму по знешкодженню чільних діячів еміграції: від «повернення» Ю.Тютюнника внаслідок добре розробленої та проведеної чекістської операції та метань отамана Мордалевича, до зусиль радянських дипломатичних представників (переконливо відтворена діяльність у цьому плані Ю.Коцюбинського, О.Шумського та інших майбутніх жертв сталінщини) по звабленню реальних й потенційних противників до відмови від боротьби та організації повернення до батьківщини, як завершального етапу «розкаяння» та визнання нездоланності більшовизму. Ретельний аналіз публіцистики та епістолярію М.Грушевського доби еміграції - найвизначнішої постаті серед численних «поворотівців» - дозволив авторові виділити декілька важливих ланок у довгому ланцюзі причин, які зумовили повернення патріарха українського руху до УСРР. У листі до М.Шаповала та М.Шрага від 10 липня 1920 р., зокрема, йдеться про те, що «українські народники були завжди федералістами і противниками централізації, і се позиція також с.-р., самостійність накинута нам обставини і з сим гаслом до певної міри треба рахуватися. Ми раді будемо, коли хід революції дасть змогу ввести Україну в склад ширшої федерації соціалістичних радянських республік, цілої Європи чи значної частини, але ми рішучо проти того, щоб Україна була в якій-небудь формі, провінцією

чи кольонією Московщини» (с. 345 - 346). Крім небажання відмовитися від ідеї федерації, зіграла роль і «теорія «татарських людей», яку виокремив у своїх мемуарах М.Ковалевський, а автор монографії довела до логічного висновку: «Проте доктринально М.Грушевський уже не зміг випередити час, він йшов услід за ним, його вели тією ж «татарською дорогою», але модернізованими засобами, про які він навіть не здогадувався» (с. 354).

Справжнім відкриттям дослідниці є її міркування про звабу надією (виділено автором - Т.Д.) як визначальний чинник згубного кроку і М.Грушевського, й усіх інших поворотівців. Це зумисне позбавлене чіткого смислу словосполучення передбачає багато тлумачень того непевного стану людської душі, коли над усе хочеться сподіватися на сприятливе розв'язання конфлікту, навіть тоді, коли жодних більш-менш прийнятних підстав для оптимізму немає. Як і будь-які реальні політики, українські діячі не могли не бачити, що теорія і практика більшовизму не відповідає інтересам української нації, але так хотілося вірити в протилежне, сподіватися на чудо. ЗВАБА НАДІСЮ - це пересторога сучасній державницькій еліті та її інтелектуалам. У нас не дуже-то люблять прислухатися до таких речей, посилаючись на те, що вже все знають, але перестороги ніколи не буває забагато, особливо, коли натовп, очолюваний сліпими провідниками, знову суне до того ж самого провалля... Без будь-якої афектації, за допомогою лише наукового інструментарію історик з позицій сучасності ґрунтовно проаналізувала явища поворотівства та радянофільства, показала їхню потенційну небезпеку для українського руху.

Багато уваги приділено в монографії і з'ясуванню різних аспектів ставлення європейських країн та Туреччини до потреб української політичної еміграції. Найбільше місця відведено (і це цілком відповідає історичним реаліям) розкриттю позицій урядів Польщі та Чехословаччини у справі забезпечення правого статусу та сприяння соціальної адаптації українців. Доречно зауважити, що В.Піскун пише про непрості колізії з виключною тактовністю та розумінням труднощів урядів іноземних держав: це були або шойно проголошені держави (Польща, Чехословаччина, Королівство Сербів, Хорватів і Словенія), або переможені у Першій світовій війні (Німеччина, Австрійська республіка, Туреччина), дві останні, як відомо, болісно переживали втрату свого імперського статусу. Зрештою, дослідниця дотримується того зваженого принципу, що уряд кожної держави має зобов'язання і відповідає за свої дії перед власними громадянами. Відтак правлячим колам країн поселення не можна виставляти особливих претензій щодо їхнього не завжди доброзичливого ставлення до політичних емігрантів, навіть при тому, що в деяких випадках останніх трактували як біженців, визнавали складовою частиною російського загалу тощо. Горе переможеним - краще й лаконічніше за стародавніх римлян не скажеш.

Тема поразки у революції та її численних наслідків буквально пронизує все дослідження. Від перших рядків: «У карколомних подіях 1917-1923 рр. українська державно-політична еліта прогала більш змобілізованим елітам сусідніх держав» (с. 9) до висновків: «Військова й ідеологічна поразка українських сил в Україні дала разом з тим поштовх до національного самоаналізу, до пошуку нових шляхів та засобів у визвольній боротьбі» (с. 562) вона проходить червоною лінією крізь усю роботу і створює той вагомий контекст, поза яким не можна виявити сутність авторської концепції та збагнути її підходи до з'ясування проблеми. Здатність представників революційного проводу до рішучих дій проявилася не тільки у часи перемог, тому автор слушно підкреслює: «Україна революційна мала різних лідерів, оцінки їхньої діяльності суспільством залежали не тільки від наслідків політичної боротьби в середині країни, а й від способів особистого поводження, уміння діяти в скрутний для держави час» (с. 371). Долі людей тісно пов'язують історію визвольних змагань й історію політичної еміграції в нерозривне ціле унікального явища. Відтак, якщо тема Української революції фактично не побутувала в світогляді українського радянського суспільства або ж трактувалася як щось вороже й негідне, то вона залишалася живою, постійно присутньою і актуальною в духовному житті діаспори.

Якісна і високофахова в цілому робота не позбавлена і деяких недоліків. Так, важко пояснити відсутність аналізу такого перспективного напрямку українського емігрантського загалу, як інтегральний націоналізм. Хоча автор і зробила аналіз поглядів Д.Донцова (с. 444 - 447), проте проігнорувала практичні заходи у напрямку реалізації

його ідей. Хоча в цілому процес оформлення ОУН завершився, як відомо, наприкінці 20-х рр. ХХ ст., але ж уся підготовча робота припадає якраз на те десятиліття, коли українські політемігранти перебували в стані болісних пошуків виходу з глухого кута, куди загнала їх немилосердна історія. Думається, що й Є.Коновалець міг би посісти місце серед визначних діячів еміграції, не тільки як автор цікавих мемуарів. До даного дослідження, з огляду на те, що сюжетні лінії охоплюють чимало країн світу, було б дуже доречним додати географічний покажчик. Подекуди в тексті зустрічаються повтори. Так, біографічні дані О.Андрієвського викладено двічі - на с. 391 та 396 - 397.

Проте ці зауваження ні в якому разі не применшують академічне та практичне значення дослідження В.Піскун. Її монографія відповідає всім вимогам, які висуваються до наукових робіт з історії і, безумовно, буде помічена та відзначена в колах науковців, викладачів гуманітарних та суспільних дисциплін.

Насамкінець хотілося б ще раз наголосити на одному аспекті нового дослідження про долю та політичний вибір української діаспори. Варто знову і знову звертатися до вузлових моментів порівняно недавнього минулого, щоб накопичувалася в суспільстві критична маса негативного ставлення до позірно легких та простих шляхів розв'язання злободенних питань сучасності. Долі численних діячів Української революції, так переконливо й історично достовірно відтворені у книжці В.Піскун, можуть багато чого навчити вдумливого читача, стати своєрідною лоцією у розбурханому морі політичного життя сучасної України.

* Тут і далі посилання на монографію В.Піскун.

**Борис Апрощенко,
Володимир Коваленко**

ІСТОРІЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПИШЕТЬСЯ ВЖЕ ЗАРАЗ

Рецензія на монографію Бородіна Є. І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991 - 2004 рр.) - Дніпропетровськ: Герда, 2006. - 472 с.

Ми звикли до того, що історія - це щось далеке від нас і нашого часу, що її творили і про неї писали наші батьки і діди. Але це не так. Історія - це не тільки вчорашній день, а й мить, хвилинка, година, яку ми щойно прожили. Історію ми творимо зараз, вона твориться навіть тоді, коли пишуться ці рядки.

Що саме спонукало на такі роздуми? Сучасне покоління українців, яким пощастило жити і працювати в ці роки, чомусь не завжди розуміє, настільки в історичний час ми народилися на світ. На карті Європи виникла нова Українська держава, формується її внутрішня й зовнішня політика, багато людей у світі вперше у своєму житті побачили красиву й мелодійну назву «Україна» на карті світу. Про цей час, суперечливий і драматичний, сповнений великими здобутками й прорахунками, який за своєю важливістю для наступних поколінь українців є великим, важливим і цікавим, писатимуть майбутні історики та суспільствознавці. А самі дискусії з розвитку Української держави, створеної 1991 року, нічим не поступатимуться сучасним дискусіям навколо Київської Русі, держави Богдана Хмельницького, Центральної Ради чи Української держави гетьмана П. Скоропадського.

Вочевидь, передбачаючи важливість подій, що зараз відбуваються і є сучасними нам, історики не втрачають марно час, а сміливо беруться за дослідження того, що відбувається навколо. Особливо цікавими виявляються історичні дослідження, написані самими учасниками сучасного політичного буття незалежної України. І не важливо, чи стояла людина біля керма держави, працювала в гирлі прийняття важливих державних рішень, чи брала участь у державному житті країни на регіональному рівні.

Під кутом наших попередніх думок варто звернути увагу й на щойно надруковану монографію дніпропетровського історика Євгенія Бородіна «Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991 - 2004 рр.)». Її поява - цікаве історіографічне явище. По-перше, вона ще раз доводить, що навіть наше недавнє історичне минуле справедливо може бути об'єктом сучасних ґрунтовних історичних досліджень. По-друге, до історичних досліджень активно залучаються люди, які, власне, й стояли біля джерел незалежної України, покоління, сучасне нам і добре нам знайоме.

Монографія Є. І. Бородіна має чіткий і зумовлений назвою зміст, об'єкт і предмет. Метою роботи є здійснення наукової реконструкції історії формування державної молодіжної політики, узагальнення та осмислення історичного досвіду для розкриття основного змісту та особливостей цього процесу. Хоча реальні результати дослідницької діяльності автора, як доводить текст книги, нерідко виходять і за межі цієї мети.

Після помаранчевої революції 2004 р. ми чомусь знову наступили на вже топтани нами граблі - почали з приводом і без нього вже вкотре критикувати попередників, які були при владі «колись», тобто вчора. Але розглядаючи величезну кількість указів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів державної виконавчої влади, розроблених і впроваджених минулою владою, складається думка, що ми знову занадто критичні до попередників. Але зміст монографії свідчить, що не лише концептуальні, а й законодавчо-нормативні підвалини державної молодіжної політики були закладені ще тоді, у перші роки існування молодого Української держави, і до першого її десятиліття ця політика була вже в цілому сформована і довела свою ефективність.

Стиль і мова видання зрозумілі й доступні - і це ще один плюс авторові. Публіцистична манера письма Є.І. Бородіна, яка час від часу простежується в дослідженні, лише підкреслює гостроту певних сюжетів, показує, в яких, часом драматичних, умовах народжувалася молодіжна політика нової держави. Цікаві факти, нові документи, використані у монографії, вдало поєднуються з глибокими й аргументованими узагальненнями та висновками автора. Високий рівень репрезентативності документів, прискіпливий архівний пошук, значна кількість вперше залучених до наукового обігу документів лише підкреслюють наукову вагу видання.

Автор не оминає і видатних діячів перших років української незалежності: президенти, керівники Верховної Ради України, урядів, народні депутати, міністри... Виправданим, з нашої точки зору, є доданий наприкінці монографії іменний покажчик. Лише оглянувши його, можна збагнути, яка величезна кількість особистостей мала відношення до історії молодіжної політики в Україні лише за неповні 15 років, про які, власне, йдеться у дослідженні. Оцінюється не лише участь тієї чи іншої людини у вирішенні питань української молоді, а й конкретний її внесок у загальну державницьку справу. Зауважимо, що сам Є. І. Бородін багато років свого життя відав молодіжному руху та молодіжній роботі на Дніпропетровщині, очолював управління у справах сім'ї та молоді Дніпропетровської облдержадміністрації (1998 - 2002 рр.), входив до наглядової ради Фонду молодіжного житлового будівництва, був радником міністра у справах сім'ї та молоді, науковим консультантом комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму, паралельно виявляючи до молодіжної політики й чисто науковий інтерес. Ним було здійснено науково-аналітичне супроводження діяльності обласних управлінь шляхом видання понад 10 збірок освітнього характеру. Зокрема, збірки нормативно-правових актів «Державна молодіжна політика в Україні» за період 2001 - 2005 рр., інформаційно-аналітичний посібник з питань розробки регіональної програми «Молодь», практичний посібник з питань державної підтримки молоді тощо. Також побачили світ словник термінів нормативно-правових актів «Державна молодіжна політика в Україні», що вийшов у трьох виданнях, доповнений та перероблений; довідник термінів та понять законодавства «Державна молодіжна політика в Україні». Є.І. Бородін постійно виступає співавтором щорічної доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні.

З багатьма людьми, згаданими в монографії, Є. І. Бородін знайомий особисто. Ці обставини призвели до того, що до наших рук потрапило цікаве, можна сказати, унікальне наукове дослідження, автор якого брав безпосередню участь в описаних ним же подіях. Це допомогло дослідникові не лише йти за документами, коментувати й

аналізувати їх, робити висновки, а й говорити про можливі альтернативи розвитку молодіжного руху, про втрачені можливості, прорахунки, моменти, коли в молодіжну царину втручалася політика.

У цілому видання справляє враження серйозного й глибокого дослідження, корисного, до речі, не тільки історикам, а й правознавцям, державним управлінцям, всім, хто не байдужий до майбутнього України. Адже хто, як не наша молодь, є втіленням майбутнього нашої молодшої держави?!

Володимир Коваль

«І БОЛИТЬ ВІД ЛЮБОВІ ФАНТОМНА МОЯ ПОЛОВИНА!»

Сергій Дзюба. У липні наших літ: Поезії. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. - 152 с.

* * *

*Ти давно не поїхала в місто своїх букв
І для мене народжуєш зорі, веселки та квіти, -
Відчуваю Тебе, ніби магму підземних глибин,
Як полеглий вояк, на холодному полі зігрітий.*

*Це - неначе спіймати навпомацки скарб-горизонт:
Хай зав'язані очі - довірливо бігти за небом!
Можє, істина в жінці? Ми просто не знаємо код:
Доросли до вина, а потрібно було - і до Тебе.*

*Забери мене в мандри на справжнім своїм кораблі -
Ми весну іще знайдемо, ніби жадану дитину...
Ти давно у дорозі - на іншому боці землі,
І болить від любові фантомна моя половина!*

1.06.06.

Не могу відмовити собі в задоволенні повністю навести цей новий вірш Сергія Дзюби - на мій погляд, така поезія гідна прикрасити будь-яку антологію світової лірики. Свого часу Сергій стрімко увірвався до літератури двома своїми збірками віршів «Колись я напишу останнього вірша» та «Сонце пахне снігом і яблуками», високо поцінованими фахівцями. Літературознавці почали писати про майстра вишуканої інтимної лірики та оригінальної філософської, інтелектуальної поезії. А оскільки обидві книжки Сергій присвятив дружині Тетяні, то деякі колеги одразу жартома «охрестили» його «чернігівським Петраркою».

Відтоді минуло майже десять років. За цей час С. Дзюба став автором, упорядником та перекладачем більше двадцяти книг. Всі вони присвячені дружині (дивовижна послідовність!). Сергій став дитячим письменником (автором доволі відомої казкової трилогії про Кракатунчика), відзначився неабиякою прихильністю до детективів та фантастики (чого варті хоча б «СКІФИ», упорядковані ним). Він перекладав із білоруської, упорядковував антології поезії та прози. Три його збірки витонченого гумору («Любов з тролейбусом», «Зима така маленька, мов японка» та «Кожній жінці хочеться на... Марс») у Чернігові цитують люди, навіть дуже далекі від красного письменства і української літератури зокрема...

Звісно, все це - чудово! Але немало шанувальників Сергія Дзюби відверто жалкували, що талановитий лірик все більше дистанціюється від такої поезії. Ще б пак! Наклади дитячих книжок Сергія сягнули 33 тисяч примірників. Мов гарячі пиріжки, розкуповуються його пародії. Де вже тут занурюватися у глибини поезії, яка за нинішніх реалій не має і найближчим часом не матиме попиту на книжковому ринку.

Проте Сергій вкотре здивував: несподівано «забувши» про всі свої комерційні проекти, він знову вразив нас віршами. Причому до нової книжки увійшло лише десять

його «програмних» поезій із попередніх збірок. Решта віршів (близько 200!) до цього були майже не відомі широкому загалу - лише деякі з них друкувалися у всеукраїнських та закордонних часописах.

Як на мене, «У липні наших літ» - найкраща поетична книга Сергія Дзюби. Це - своєрідний «посібник» для всіх, хто прагне стати справжнім чоловіком. Це - дивовижна, унікальна, коштовна антологія кохання:

* * *

*Це - просто дощ, а Ти - така красива!
Таку Тебе створив для мене день.
Я знав Тебе, сто років знав до зливи...
Мені б себе не бачити лишень.*

*Дивлюся, як дитина із колиски,
Немов чернець, який прийшов у храм.
Це - просто дощ. І небо зовсім близько,
Та я йому Твій погляд не віддам.*

*Так урочисто, ідеально зримо,
Щиріше всіх шедеврів і уяв!
Це - просто дощ із карими очима,
І ні краплинки я не змарнував.*

Жінка у Сергія Дзюби поставлена на найвищий п'єдестал. Вона - не лише вродливіша, а й значно розумніша та кмітливіша за чоловіка. Пробачимо поету таку зухвалість. Адже як написано!

* * *

*Я до Тебе прийду від віршів,
У долонях зігрію душу,
А все інше сніги допишуть -
Хтось словечко тепер не зрушить.
Тільки б пальчики упізнали -
Так бальзамово, українно...
Хай ця казка з сумним фіналом -
Все одно вона, мов дитина.
Хай ревнують Діди Морози,
І уже Новий рік за тином, -
У солодкій земній знемозі
Раптом серце Твоє зустріню.*

Сергій знає: «так мало часу для кохання вдвох, що варто цим займатися щомиті...» І взагалі: «Хотіти - гріх, і не любити - гріх, і гріх любити неталановито!» Тому « мов вогник свічки тремтять секунди, а десь над ними тремтять уста...» Адже душі, мов божеству, хочеться, «щоб хтось молився хоч колись на неї». Мить, сто, тисячу років, вічність... Бо справжнє кохання - довше за життя:

*...Такий жаданий голосок її.
Сдиний на усі оті світи,
Без нього ти - несправжній і безкрилий...
Це - правда, що душа - сліпучо біла,
Вона тьмяніє лиш від самоти.*

«Прочитайте книжку Сергія Дзюби, у неї - світла душа, вона - добра, як може бути доброю людиною», - радить відомий письменник, лауреат Національної премії України ім. Т.Шевченка Василь Слапчук. І, безперечно, має рацію!

РАЙ ТАМ, ДЕ НАС НЕМАЄ. А ДЕ НАС НЕМАЄ?!

Олеся Галич. Усі дороги ведуть до Риму. - Тернопіль: Джюра, 2004.

Олеся Галич. Хотемо раю на землі. - Тернопіль: Джюра, 2006.

Останнім часом публікацій, теле- та радіосюжетів про життя українських заробітчан за кордоном виходить немало. Здебільшого, це - трагічні повідомлення. Зокрема, сумний резонанс викликало вбивство польським поліцейським ні в чому не винного українця та шокуюча загибель десятків наших співвітчизників під час пожеж (зазвичай, люди втрачали життя тому, що мешкали у непристосованих приміщеннях). Сюди ж можна додати і викрадення українських моряків, котрі перебували в наймах у заможних іноземців.

Віднедавня ця тема стала популярною і в літературі. Проте, відверто кажучи, жодна з тих книжок мене не вразила так, як дві повісті Олесі Галич. Вони - надзвичайно пронизливі, глибокі та чесні. Без сумніву, авторка чудово знає те, про що пише. Віриш кожному її слову. І співчуваєш:

«Я чіпляюсь за спогад про дім, про дітей, про рідний край. Одинокa зірка мене розуміє. І більше ніхто. І більше ніхто... І ніщо мене не радує в цьому величому і розкішному місті. І ніхто не співчуває і не гріє щирим теплом, окрім далекої зірки в глибокому нічному небі. Чому мені треба було усе це пережити і побачити, відчути безглуздя нашого перебування тут?»

Я перейнялася долею українських заробітчанок і не можу думати тільки про гроші, заради яких відважилася їхати до вічного міста.

... Коли хтось повертається додому, (Аня - заробітчанка - С.Д.) кидається зі сторони в сторону, як левиця в клітці. Пастка. Ще не заробила! І навіть якщо через рік-два рука долі переверне годинник, знов стечуть гроші в пісок, накриють її капелюшок, і здоров'я, і жіночу снагу, розвіють любов найрідніших, які теж пізнають смак грошей і забудуть про неї.

І що тобі залишиться, Богом дана українська жінко, хіба пісня?..»

Книги Олесі Галич можна цитувати з будь-якого місця, водночас насолоджуючись талантом авторки і щиро переймаючись долею її Люди-Лючії та інших наших жінок - таких розумних, вродливих, освічених і таких несправедливо нещасних в оманливому «раї». Ці книги вражають до глибини душі. Як же держава повинна не поважати своїх громадян, щоб мільйони з них довести до такого принизливого, жалюгідного стану?!

«Я скривдила тебе, великий Риме!.. Мов диверсант, заїзла в лабіринти не дуже багатії країни Європи, шукаючи виходу до захованих скарбів... А там десь моя земля, що в піснях стікає молоком і медом. Та я її занедбала. Я висякалася в молоко радіаційним нежитем, я збрала мед у брудну парашу. Я залишила там своїх дітей замість сторожа. І вони квілять під нічним небом, а вдень бешкетують, як у зоні, щоб забути своє дитяче горе...»

Хтось із критиків може дорікнути авторці: мовляв, її книги - надто жорстокі та безпросвітні, адже трапляються і зворушливі історії з хепі-ендом - хіба одна наша юна «просто україночка» не вийшла заміж за підстаркуватого американського мільйонера, працюючи нянею та гувернанткою в його родині? Наскільки мені відомо, та солодкава історія, яка обійшла не одне видання, завершилася банальним розлученням. Попелюшка напрочуд швидко розчарувалась у своєму «принцові». Та й, цілком очевидно, заміж вона виходила не з великого кохання, а втікаючи від злиднів та жебрацтва. До того ж один такий сумнівно позитивний випадок насправді є винятком, що лише підтверджує правило. І «мільний» російський серіал «Моя прекрасна нянька» про наполегливу українку, котра прагне завоювати серце та гаманець «відомого продюсера Штаталіна», - не більше, ніж така собі весела казочка для дорослих. Бо життя наших заробітчан - все-таки безправне і безпросвітне.

«Я поїхала за місто працювати в будинку для безнадійно хворих. Таке відчуття, що тут і помру. Ніколи не повернуся додому? Ніколи! Серце стискається від жаху. І дітей своїх не побачу? Ніколи! Ні оченят їх? Ніколи. А-а-а-а! Крик. Німий крик в очах, заганний усередину до самого серця. І батьків своїх не побачу? Ніколи. Масажую ноги старій італійці. А десь в

Україні - мама, рідна моя, наробилася за життя більше, ніж ця сеньйора. Скинула я їй турботи про дітей. Не чує, певно, ні рук, ні ніг. І не нарікає. Годую лисого сеньйора. А мій тато? Добрий трудяга. Любить пасіку, сам як бджола. Чи витримає таку наругу його серце?

Читію коло якогось безперервного конвєса: одне зроблю, друге підкидають. Власниця кози-рікози Кателла задоволена: має не робітницю, а якийсь автомат. Зранку як встане, так цілий день на ногах: одне робить, за друге береться».

Люда змушена спати в кімнаті з божевільним Ріккі. Він постійно висолоплює язика, мало не торкаючись її щоки, і голий ходить до туалету. Власниця Кателла курить цигарку за цигаркою і навмисне кидає недопалки в раковину з горою брудного посуду, який мислужниця-українка.

«Ночами почало завмирати серце. Пече шкіра роз'їдених хлоркою рук. Утекти з притулку важко: це фортеця на автоматичному засуві. Кателла прониклива і розумна. Щось запідозривши, почала стежити за мною і ретельно щовечора перевіряти замки».

Ну, чим не рай? І навіть кохання до «маленької лані» Люди-Лючії безнадійно хворого Енріке не рятує від фатальної розв'язки. Вже помираючи, українка просить відправити її тіло додому, бо хоче бути похованою на Батьківщині.

«Її душа пливе між зір на долонях Божої Матері. Спокій, безмежний спокій і лагідність».

- Чия це душа така гарна, як писанка? Дивись, Мати Божо, з неї крапають сльози. Вона ще плаче! Кого шкодує? За чим сумує?

- За Україною, яку хотіла зробити раєм і не змогла. Діточок своїх бачить і плаче...»

Попри увесь трагізм, книги Олесі Галич сповнені любові до своїх співвітчизників і неймовірно людяної, доброї енергетики. Як примусити прочитати їх наших високопосадовців? Можливо, тоді принаймні дехто з них зовсім іншими очима подивився б на те, що діється довкола.

Олеся Галич продовжує в нашій літературі традиції Василя Стефаника та Валентини Мастерової. Вона пише сильно і страшно. Проте самих таких книг сьогодні не вистачає Україні!

«І знов дорога. Їх усіх чекає дорога. Вони шукають рятунку, заглиблюючись у нетрі ще більших проблем».

«Добре там, де нас нема...»

А де нас нема?»

ЕКОНОМІКА

Сергій Шкарлет

СВІТОВИЙ ДОСВІД ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Економічні, політичні та соціальні реформи, що впроваджує Україна на шляху до вступу у світову організацію торгівлі та європейське співтовариство, спрямовані на забезпечення умов динамічного зростання життєвого рівня населення і розвитку національної економіки на державному та галузевому рівнях. Але відповідно до складності питання, в контексті забезпечення європейських соціально-економічних життєвих стандартів ця проблема ще й досі потребує глибокого аналітичного опрацювання та наукового обґрунтування щодо забезпечення нормативно-правових засад підтримки розвитку інноваційних процесів у державі. Інновація - це винятково важлива для сьогодення економічна категорія. Починаючи з моменту переходу суспільно-економічних відносин від стадії натурального господарства до стадії розширеного відтворення і комерційної цільової спеціалізації господарської діяльності впровадження інновацій та забезпечення підтримки інноваційних процесів завжди були проблемою номер один у науковому пошуку вітчизняних і закордонних науковців, що й наразі не втратили актуальності.

Справедливо відзначають, що основоположником інноваційної теорії економічного розвитку був український вчений М. Туган-Барановський, що дослідив різні підходи до пояснення циклічного характеру економічного розвитку і дійшов висновку, що перешкодою для безперервного кумулятивного розвитку виробництва є не стільки зовнішні фактори, скільки внутрішні властивості економічної системи, які визначаються циклічною закономірністю відтворення основного капіталу. Ідеї М. Туган-Барановського набули продовження в працях Н. Кондратьєва. Розглянуті Н.Кондратьєвим великі цикли кон'юнктури (довгі хвилі) ініціювали подальше вивчення причин цих хвиль та їх тривалість. Найважливішою причиною були визнані інновації. Основні положення наукових засад М. Туган-Барановського підтримували такі відомі економісти, як Дж. М. Кейнс та У. Ростоу. Теорію М. Туган-Барановського про вплив внутрішніх чинників, що визначені технічними змінами в основному капіталі на економічний розвиток, завершив Й. Шумпетер, котрий увів у науковий обіг категорію інновація і створив цілісну інноваційну теорію, в основу якої поклав ідею про «нові комбінації». Серед комбінацій, які в цілому формують структуру інноваційного процесу, він називав такі: випуск нового продукту або відомого продукту нової якості; впровадження нового, досі не відомого в конкретній галузі методу виробництва; проникнення на новий ринок збуту - відомий чи невідомий; отримання нових джерел сировини чи напівфабрикатів; організаційна перебудова, зокрема, створення монополії чи її ліквідація. У подальших працях цього вченого термін «нова комбінація» замінено терміном інновація, який наразі став науковою категорією. Американський економіст І. Фішер трактував інновації як могутній чинник інвестицій. Переважна більшість дослідників сучасної економіки однастайні в тому, що інновація - це якісні зміни. В залежності від об'єкта і предмета дослідження інновації можна розглядати: як результат (П. Друкер, А. Левінсон, С.Д. Бешелев, Ф.Г. Гурвіч); як систему (Й. Шумпетер, Н.І. Лапін,); як процес (Б. Твісс, А. Койре, І.П. Пінінгс, В. Раппопорт, Б. Сайта, В.Л. Макаров та ін.); як зміну (Ф. Валента, Ю.В. Яковец, Л. Волдачек та ін.).

Незважаючи на пильну увагу до категорії інновацій та інноваційного розвитку з боку науковців, поза увагою залишається ще багато невирішених наукових проблем і, зокрема,

опанування досвідом нормативно-правової підтримки розвитку інноваційних процесів, що створює підґрунтя економічного зростання макро- та мікроекономічних агентів держави, у державотворенні всесвітньовизнаних лідерів інноваційного руху.

Метою цієї статті є аналіз світової практики розробки та впровадження заходів, процедур, механізмів та інструментів державного стимулювання створення сприятливого внутрішнього і зовнішнього середовища для передумов економічного зростання підприємств, а також дослідження проблеми зацікавленості держави щодо її впливу на: фінансування інноваційної діяльності приватного бізнесу; співпрацю академічних інституцій та приватного бізнесу; створення належних умов проведення інноваційної діяльності. Загально актуальною у цьому цільовому контексті проблемою сьогодення є необхідність вибору напрямків інноваційного розвитку та підтримки з боку держави усіх видів інновацій; створення нових організаційних структур і нових економічних механізмів; реалізації програм розвитку окремих територій на основі інноваційних моделей.

Економіка країн, які стали світовими лідерами, ґрунтується на реалізації наукових досягнень. Згідно з даними аналітичних обстежень інноваційно-активними у Франції, Великобританії та Німеччині стали 70-82% підприємств. У 2000 р. Франція посіла четверте місце серед промислово розвинених країн (після США, Японії та Німеччини) за загальною сумою витрат на НДДКР. Експертні оцінки свідчать, що у подальшому відбуватиметься поступове, але незначне підвищення показників наукомісткості. Зокрема, у 2015 р. частка витрат на НДДКР у ВВП Франції становитиме 2,6%, США та Японії - 3%, Німеччини - 2,9%, Великобританії - 2,5%, Італії - 2,3%. [9]

У Франції підтримкою інноваційної діяльності займаються такі державні установи, як: спеціальна урядова організація (ІНОДЕВ), державно-приватний банк для фінансування малого інноваційного бізнесу, Французьке товариство сприяння венчурному капіталу, Національний центр наукових досліджень, Національне агентство з впровадження результатів досліджень (ANVAR), Національне агентство перспективних досліджень, науково-технічний фонд та інші. Формами стимулювання інноваційної діяльності підприємств державними установами є довгострокові позики, дотації, субсидії, пільгове оподаткування, податкові кредити та кредитні гарантії. Понад 60% всіх інноваційних підприємств обслуговують 25 регіональних філій Національного агентства із впровадження результатів досліджень. Діяльність цієї організації різнопланова, але її стрижнем є підтримка інноваційних проектів і вкладання коштів, акумульованих на міжнародному і національному рівнях, у розвиток малих і середніх підприємств у Франції. Її фінансовий оборот у 2001 році становив майже 300 млн. євро, які було вкладено в більш ніж 4000 інноваційних проектів. За 2000-2003 рр. загальна сума прибутку малих і середніх підприємств, профінансованих організацією, склала більше 50 млн. євро.

Виділяючи кошти на інноваційні проекти, ANVAR використовує різні джерела фінансування. Так, наприклад, через міністерство дослідження промисловості Франції, де існує окремий бюджет, фінансується організація конкурсів інноваційних проектів. Ці кошти використовуються також при доборі фахівців для інноваційних підприємств. При наданні інжинірингових послуг ANVAR створює механізми для фінансування консультативної підтримки різноманітних типів інноваційних проектів малих і середніх підприємств. Головний фінансовий інструмент підтримки інноваційної діяльності - це безвідсоткові кредити, які до ANVAR повертаються лише в тому випадку, якщо профінансовані інноваційні проекти виявляться успішними. Таким підходом Національне агентство з впровадження результатів досліджень відрізняється від банків, які свою діяльність також спрямовують на фінансування інноваційних проектів. Однак ці банки не дають безвідсоткових кредитів без твердих гарантій їхнього повернення.

Розвиток інноваційної інфраструктури України неможливий без визначення на законодавчому рівні організаційно-правових основ діяльності бізнес-інкубаторів, інноваційних центрів, форм державної підтримки їх розвитку, а також нормативного порядку надання такої підтримки. Водночас застосування зазначеної підтримки має ґрунтуватися на принципах адресності, контрольованості, конструктивності, вимірюваності ефективності від впроваджених інноваційних заходів.

Заохочуючи розвиток науки, ANVAR здійснює стратегічне завдання держави. У Франції усвідомили необхідність підтримки інноваційної діяльності національних підприємств, вбачаючи у ній запоруку підвищення їх конкурентоспроможності. Тож доцільно скористатися закордонним досвідом при вирішенні проблем, що виникають за становлення системи інноваційно-орієнтованих підприємств України.

Порівняльний аналіз зарубіжного і національного законодавства з питань інноваційної діяльності, а також цілого ряду літературних джерел свідчить, що в сучасному світі наука перетворилася на один із найважливіших факторів забезпечення ефективного економічного розвитку. Здатність генерувати і впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу стає

однією з найголовніших умов забезпечення конкурентоспроможності як національної економіки в глобальному конкурентному середовищі, так і окремих товаровиробників на конкретних ринках. Наука перетворилась на специфічну сферу товарного виробництва, що виробляє об'єкти інтелектуальної власності - специфічний і дуже дорогий товар. У другій половині 80-х років експорт із США інтелектуальної власності перевищив 25% усього обсягу американського експорту. Сьогодні в країнах із ринковою економікою комерціалізація стає одним із найважливіших чинників розвитку самої науки.

Особливість інноваційної діяльності як одного з різновидів підприємницької діяльності полягає в тому, що вона є діяльністю підвищеного ризику порівняно зі звичайним підприємництвом. Такий ризик зумовлений новизною, творчим характером науково-технічної роботи, можливістю отримання як позитивного, так і негативного результату. Саме завдяки цьому інноваційна діяльність у розвинутих країнах має точнішу назву - венчурний (ризиковий) бізнес.

Починаючи ще з 70-80 років у розвинутих країнах виникли нові тенденції розвитку інноваційної діяльності. Насамперед, основним творцем промислової власності, розробником науково-технічної продукції були малі науково-технічні венчурні фірми (в Україні малий бізнес в цілому став венчурним). Потім з'явився новий різновид фінансового капіталу - капітал, який почав працювати у сфері венчурного бізнесу. Згодом виникла широка мережа технопаркових структур, які стали організаційною формою інноваційної діяльності. І, насамкінець, у всіх розвинутих країнах, поряд зі здійсненням державної науково-технічної політики, була законодавчо створена державна система економічного стимулювання та підтримки венчурного бізнесу [2, с. 7-9.]. Вихід на перший план венчурних фірм, порівняно з науковими центрами великих підприємств, був зумовлений їх більшою гнучкістю, меншими витратами, меншим фінансовим ризиком при отриманні негативного результату, а також можливістю підключення великих фірм до інноваційної діяльності при успішному завершенні наукових досліджень і впровадженні стадії промислового освоєння нових розробок. У сучасних умовах венчурний бізнес становить 4/5 усіх винаходів і нововведень [3, 4, 5, 6, 7].

Основним джерелом інвестицій для інноваційної діяльності став венчурний капітал. Головними його складовими є не державні, а вільні фінансові кошти великих компаній, пенсійних фондів, страхових компаній та інших комерційних структур, для яких держава законодавчо встановила податкові, фінансові та економічні пільги, що стимулюють виділення коштів венчурним фірмам. Обсяг венчурного капіталу в США на початок 90-х років перевищив 30 млрд. дол., у країні функціонувало близько 200 компаній венчурного капіталу. Для сприяння їх діяльності було створено Національну асоціацію венчурного капіталу США [12].

Міжнародне бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) провело ряд досліджень, предметом яких стало узагальнення прогресивних форм і методів державного стимулювання винахідницької діяльності в промислово розвинутих капіталістичних країнах. Патентні відомства Австрії, Великобританії, Нідерландів, Франції, Німеччини, Швеції, Швейцарії, США та Японії надали матеріали, за якими було підготовлено доповідь «Урядова допомога і стимулювання винахідницької та інноваційної діяльності». В ній викладено основні форми фінансової допомоги й стимулювання урядами цих країн малих і середніх підприємств, а також окремих винахідників.

Перш за все, це пряме фінансування, яке досягає у Франції, США та інших країнах 50% від витрат на створення нової продукції і технологій.

Іншими формами є надання позичок, у тому числі без виплати відсотків (Швеція); дотації (практично в усіх перелічених країнах); створення фондів впровадження інновацій з урахуванням можливого ризику (Німеччина, Франція, Швейцарія, Нідерланди); безоплатні позички, що досягають 50% коштів на впровадження інновацій (Німеччина); зниження державного мита для індивідуальних винахідників (Австрія, Німеччина, США та ін.); відстрочення виплати мита або звільнення від нього, якщо винахід стосується економії енергії (Австрія) тощо.

В останні роки більшість розвинутих країн світу значну увагу приділяють питанням державного стимулювання науково-дослідних робіт, в якому можна виділити пряме й непряме заохочення. Пряме заохочення спрямоване на активізацію довгострокових (ризикових) досліджень у провідних галузях господарства і здійснюється у формі надання контрактів на виконання окремих науково-дослідних робіт, дотацій, кредитних пільг, різноманітних гарантій виконавцям. Найважливіша роль належить стимулюванню державних цільових програм. Непряме стимулювання спрямоване на прискорення процесу широкого освоєння інновацій і, як правило, не пов'язане з державними цільовими програмами. Це - надання різних пільг, що покривають у середньому від 10% до 20% загальної суми витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у бюджеті їх безпосередніх виконавців. Це, насамперед, амортизаційні пільги і податкові знижки на капіталовкладення в сферу НДДКР, а також організаційні заходи

з координації наукових досліджень. Крім того, ця форма стимулювання передбачає концентрацію кадрів і матеріального забезпечення для експериментальних і дослідних цілей, створення служб збору та обробки інформації тощо [1, с.19]. До непрямих форм матеріального стимулювання інноваційної діяльності також належать: пенсійні і страхові пільги; надання можливості придбати акції компанії; відстрочені премії, що виплачуються після того, як співробітник вийшов на пенсію; оплата членства в наукових товариствах; оплата проїзду на наукові конференції та інші.

Останнім часом у США посилюється державне втручання в систему матеріального стимулювання. У зв'язку зі зменшенням кількості зареєстрованих патентів деякі комісії Конгресу внесли пропозиції про встановлення мінімального рівня премій за винаходи (до 200 дол. США, якщо винахід дає фірмі економічний ефект до 20 тис. дол. США). Якщо цей рівень перевищено, то спірні питання має вирішувати суд.

При стимулюванні винахідницької діяльності в Німеччині керуються державними приблизними вказівками про винагороди за винаходи осіб, які працюють за наймом і перебувають на приватній службі.

У Великобританії діє найбільша в Європі галузь із фінансування інновацій. Капіталовкладення з цією метою надають спеціалізовані комерційні компанії. Міністерство торгівлі і промисловості проводить конкурс, метою якого є допомога малим фірмам у розробці новаторських ідей, що сприяють випуску нових товарів чи розробці прогресивних технологій. Крім того, в цій країні існують ще дві великі організації, які підтримують чи фінансують нові ідеї для того, щоб їх можна було використати в комерційному виробництві в найкоротші строки. Перша з них філіал Промислової і торгової фінансової корпорації «Technical development capital. Ltd», завдяки якій останніми роками впроваджено багато значних винаходів. Іншою не менш важливою організацією, що надає підтримку винахідникам, є Національна науково-дослідна корпорація розвитку, яка отримує кошти від держави для прискорення процесу проходження винаходів від початку розробки до впровадження їх у виробництво. Крім того, сприяння винахідникам надає Інститут патентів і винаходів, до складу адміністративної ради якого входять представники Конфедерації британських промисловців, Національної науково-дослідної корпорації розвитку, Федерації торговельних знаків, патентів і конструкцій та інших організацій [1, с. 20-21].

У Франції діє широка мережа спеціалізованих державних служб із стимулювання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у приватному секторі. Одні з них є самостійними організаціями (як, наприклад, Національне агентство сприяння впровадженню результатів наукових досліджень), інші входять до складу центральних органів управління наукою і великих науково-дослідних центрів. Держава через агентство здійснює основні види фінансової допомоги зі стимулювання нововведень.

Уряд США підрахував, що незаконне використання запатентованих відкриттів і винаходів, яке порушує авторські права, а також нелегальне копіювання товарних знаків щорічно завдає промисловості держави збитку у сумі 60 млрд. дол. США. У зв'язку з цим з 1983 р. американський Конгрес прийняв п'ятнадцять законопроектів, які роблять більш жорсткими правила охорони інтелектуальної власності.

На сьогодні більшість держав визнають три основні форми захисту інтелектуальної власності:

- * патенти, що закріплюють за автором право на винахід;
- * авторське право, що поширюється на витвори в галузі науки, літератури та мистецтва;
- * товарний знак на виробках компаній.

Заходи щодо захисту авторського права приймаються також на рівні міжнародних організацій. США виступають ініціатором розробки в рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) ряду жорстких економічних заходів з охорони інтелектуальної власності [1].

Щодо пострадянських країн, то в Росії, наприклад, інноваційна діяльність, на відміну від розвинутих країн, традиційно розвивалась у великих науково-дослідних інститутах та НВО [10]. Достатньо відзначити, що у структурі видатків на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи частка підприємницького сектора як джерела фінансування в 1994-1997 роках зменшилася з 19,9% до 15,3%. Роль приватного бізнесу у фінансовому забезпеченні інноваційної сфери в державах із розвинутою економікою значно більша - частка бюджетних асигнувань тут становить менше 40% проти 2/3 у Росії [8, с. 87-94].

Державна підтримка цієї діяльності вимагає значного поліпшення, і намагання України зрушити, а може, і прискорити швидкість цього «потяга», видно хоча б із прийняття останніми роками цілого ряду законів, указів, постанов із цього питання. Це, перш за все, Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р. № 1977-ХІІ, «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. № 40-ІV, Постанова Кабінету Міністрів України «Про

затвердження Положення про порядок створення та функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів» від 22 травня 1996 р. № 549 тощо. Свого часу навіть було створено Державний інноваційний фонд і його регіональні відділення.

Проте, як свідчить практика та реальний стан справ, усі ці намагання, як правило, залишаються лише побажаннями на папері. Створений відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» Державний інноваційний фонд не зміг забезпечити проведення державної політики і заходів, спрямованих на розвиток і використання досягнень науки в нашій країні та з часом був ліквідований. Створена відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України Українська державна інноваційна компанія (на базі ліквідованого Державного інноваційного фонду та його регіональних відділень) здійснює таку, м'яко кажучи, «активну діяльність», що складається враження, ніби вона теж чекає своєї ліквідації.

Звичайно, не можна звинувачувати лише Державний інноваційний фонд і компанію в тому, що вони не повною мірою забезпечували й забезпечують здійснення інноваційної діяльності в Україні. Часто це залежить і від того, як приймаються ті чи інші нормативно-правові акти, що стосуються інноваційної сфери. Наприклад, 21 грудня 2000 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку та спеціальну економічну зону «Порт Крим» в Автономній Республіці Крим» № 2189-III. Стаття 15 цього Закону передбачає, що суб'єкти, які реалізують інвестиційні проекти, збір до Державного інноваційного фонду сплачують у розмірі 50% від встановленої ставки збору. Ситуація, коли передбачаються пільги щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток, є зрозумілою. Але коли зменшуються збори, передбачені на фінансування науки, то гальмується розвиток економіки в цілому. Крім того, як зазначається в п. 1.3 інформаційного листа Вишого господарського суду України № 01-8/935 від 29 серпня 2001 р., законодавство не визначає періоди і строки сплати збору до інноваційного фонду. З цієї причини деякі підприємці вносять збір тоді, коли хочуть і як хочуть, і примусити їх не в змозі навіть суди. Так, Колегія суддів Вишого господарського суду України відмовила в задоволенні касаційної скарги Державної податкової інспекції в Орджонікідзевському районі м. Запоріжжя щодо стягнення фінансових санкцій за порушення законодавства про оподаткування з товариства з обмеженою відповідальністю «ХХХ» (Постанова № 1/4/1014 від 28 серпня 2001 р.). Тобто, якщо не будуть внесені відповідні зміни і доповнення до податкового законодавства щодо конкретних строків сплати збору до інноваційного фонду, то наповнення цього фонду можна поставити під сумнів.

Однією з найважливіших передумов ефективного розвитку інноваційної діяльності є її достатнє і своєчасне фінансово-кредитне забезпечення, починаючи від фундаментальних досліджень і закінчуючи комерціалізацією конкретних інновацій. На сучасному етапі, в період ринкових перетворень, ми бачимо, що через відсутність достатніх коштів у бюджеті та інших джерел фінансування інноваційної та науково-технічної діяльності держава надає перевагу макроекономічним факторам, зокрема створенню технопарків. Про це свідчать відповідні розпорядження Президента України, Закон «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» від 16 липня 1999 р. № 991-XIV, який визначає, що технологічні парки, їх учасники, дочірні і спільні підприємства при виконанні інвестиційних та інноваційних проектів не відраховують до бюджету суми податку на додану вартість та на прибуток підприємств, нараховані відповідно до Законів України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. № 168/97 та «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. № 334/94-ВР. Натомість вони зараховують їх на спеціальні рахунки і використовують виключно на наукову й науково-технічну діяльність, розвиток власних науково-технологічних та дослідно-експериментальних баз. Тобто тут уже розроблено певну нормативно-правову основу для створення, розвитку і стабільного функціонування створених технопарків. Не маючи фінансових резервів для прямого фінансування створення і функціонування технологічних парків хоча б на першому етапі, держава шляхом різних податкових, кредитних та інших пільг дає можливість сформувати початковий капітал і розвиватись, використовуючи власний інноваційний та інвестиційний потенціал. Зі зростанням конкурентної боротьби доцільним стає взаємоузгоджений розвиток державних наукових програм з інноваційним підприємництвом, вкладання коштів у менш наукоємні проекти, які швидше впроваджуються у виробництво. І тут, звичайно, першочерговим завданням є заохочення інноваційних проектів приватних і державних підприємств та організацій. В першу чергу - це створення пільгових умов для фірм та установ, що розробляють і впроваджують прогресивну техніку та технології і здійснюють науково-дослідну діяльність. Нові знання мають стати товарами і послугами в сфері виробництва. А для цього необхідне пільгове оподаткування, пільгове кредитування, пільгове інвестування, пільгове страхування тощо.

У січні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про стимулювання розвитку

сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 р. № 2238-III, який передбачає стимулювання розвитку приватного підприємництва, державну підтримку наукових досліджень зі створення і впровадження нових екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій, дотування виробництва, певну цінову, податкову, бюджетну та кредитну політику тощо.

Слід передбачити активізацію інноваційної діяльності шляхом встановлення пільг у Законах України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. № 887-XII, «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р. № 698-XII, «Про систему оподаткування» від 25 червня 1991 р. № 1251-XII. Разом з тим доцільно було б також законодавчо встановити можливість створення інноваційних фондів при академіях наук, науково-дослідних установах, підприємствах за рахунок державного бюджету, відрахувань від власного прибутку (зменшення відсотка податку на прибуток і на додану вартість), пільгового кредитування, дотування інноваційної діяльності, спонсорських надходжень від юридичних та фізичних осіб, у тому числі й іноземних тощо.

Відзначимо, що в січні 2003 р. Верховна Рада України визначила пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Крім того, Президент України своїм указом від 12 лютого 2003 р. № 102/2003 затвердив концепцію державної промислової політики. В цій концепції в окремий розділ виділено науково-технічну та інноваційну політику, де, зокрема, передбачається:

- * всебічна підтримка науково-дослідних, дослідно-технологічних і дослідно-конструкторських, венчурних, впроваджувальних та інших інноваційних організацій;

- * вдосконалення правової бази й посилення стимулів розвитку технологічних інкубаторів, технопарків, технополісів та інших ефективних форм поєднання наукової діяльності з промисловим виробництвом і капіталом, а також застосування системи стимулювання, зокрема через податкові знижки, кооперації науки та виробництва, інноваційно-орієнтованого перерозподілу робочої сили;

- * створення умов для функціонування позабюджетних джерел фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, а також освоєння серійного виробництва нової техніки;

- * підвищення рівня комерціалізації результатів наукових досліджень, зменшення інноваційних ризиків високотехнологічних підприємств шляхом утворення спеціальних фондів венчурного капіталу, запровадження державного замовлення на впровадження у виробництво пріоритетних інновацій.

Викладене потребує здійснення в Україні правового регулювання інновацій на всіх етапах інноваційного циклу - від фундаментальних розробок (в тому числі появи нової наукової ідеї) до їх впровадження, створення дієвої системи стимулювання інноваційної діяльності. Насамперед необхідно розробити правові норми для визначення інноваційної діяльності як важливої ланки національної політики.

Зараз уже формуються необхідні передумови для створення в Україні системи ефективного регулювання інноваційних процесів. Але говорити про створення її в недалекому майбутньому ще рано. На підставі концепції інноваційної діяльності необхідно розробити державну інноваційну політику. При цьому слід передбачити створення відповідного правового поля для її здійснення, розробити методи стимулювання інноваційної активності підприємств. На наш погляд, необхідно розробити систему нормативних актів щодо інноваційної діяльності на основі необхідних класифікацій, термінів і понять. Правові питання мають бути пов'язаними з економічними, управлінськими, технічними та іншими питаннями. На нашу думку, необхідно зосередити увагу на принципових змінах, які відбуваються в економіці України.

За переходу економіки України на інноваційну модель розвитку вже недостатньо того розуміння, що рушійною силою розвитку виробництва є інноваційний характер капіталу та підприємництва. На перший план виходять товарні відносини з приводу використання продукту інтелектуальної діяльності - нововведень у бізнесі. У правовому полі тут ще безліч білих плям. Дотепер з поля зору випала сама суть залучення продукту інтелектуальної праці до економічного обігу і та обставина, що інновації та ефективне використання капіталу тісно пов'язані між собою.

У Законі України «Про інноваційну діяльність» розглядаються питання щодо стимулювання інноваційної діяльності, пільгового кредитування з бюджету пріоритетних інноваційних проєктів, кредитування комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами інноваційних проєктів. Але ці положення повинні діяти в комплексі з Податковим кодексом України, основні положення якого мають спрямовуватися на зниження податкового тиску на підприємств, котрі займаються інноваційною діяльністю. Особливу увагу необхідно приділяти ролі інвестицій в інноваційному процесі. У 1992 р. в Україні для фінансування інноваційної діяльності було

створено на бюджетній основі Державний інноваційний фонд. З метою активізації інноваційної діяльності постановою Кабінету Міністрів України цю організацію 2000 року було реорганізовано в Українську державну інноваційну компанію [11]. Головною метою цієї реорганізації є активізація інноваційної діяльності в Україні. При цьому кошти компанії складаються як з бюджетних асигнувань, так і з коштів, що надходять за рахунок господарської діяльності. За рахунок бюджетних коштів фінансуються ті напрямки інноваційної діяльності, які для приватного капіталу непривабливі через різноманітні фактори. До таких факторів можна віднести неприбутковість, значний термін окупності інвестицій, велике соціальне значення забезпечення зайнятості населення і створення нових робочих місць тощо. Інші напрямки інноваційної діяльності можуть фінансуватися за рахунок господарської діяльності.

В умовах реформування економіки України перехід на інноваційну модель розвитку означає передовсім пошук нових фінансових джерел для активізації інноваційної діяльності. Для цього необхідно прийняти відповідні правові та економічні закони, встановити пільги, створити умови для залучення приватного капіталу, розвитку венчурного підприємництва. Виникає чимало важливих проблем, пов'язаних з визначенням суб'єктів пільгового оподаткування та кредитування, з критеріями інноваційної діяльності. Для активізації інноваційної діяльності в Україні необхідно розробити та запровадити механізм посилення зацікавленості комерційних банків у збільшенні обсягу інвестицій, передусім шляхом довготривалого кредитування. В останні роки основним джерелом фінансування технологічних інновацій залишаються власні кошти підприємств. Так, за даними Держкомстату України, 2000 р. за їхні рахунок виконано майже 80 % загального обсягу інноваційних робіт, 1999 р. - 69,3 %. Частка коштів Держбюджету у загальному обсязі інноваційних видатків не досягла і 1 % проти 10 % 1999 р. Українська інноваційна сфера ще не стала привабливою для вітчизняних та іноземних інвесторів. Слід також зазначити, що 2001 р. інноваційні роботи у промисловості виконувало 1,7 тисячі підприємств, або лише 18 % від загальної кількості обстежених, що практично відповідає рівню 1999 року.

У зв'язку з тим, що обсяг інвестицій з Державного бюджету на інноваційні цілі становить незначні суми від його загального обсягу, важливе значення має проблема пошуку нових, нетрадиційних джерел фінансування інновацій. Зокрема, для України важливими питаннями є пошук і розробка схем залучення коштів населення для фінансування пріоритетних інноваційних проєктів та програм.

Для застосування податкових пільг необхідно удосконалити методику оцінки об'єктів інтелектуальної власності. При цьому слід мати на увазі, що стимулювання щодо переоснащення та реконструкції підприємств має стосуватися галузей, які стали б основою для виходу економіки на новий щабель розвитку. В умовах нерозвиненого ринку в Україні згортання економічних стимулів, спрямованих на активізацію інноваційної діяльності, за незначного збільшення поточних надходжень до Держбюджету призводить до значних збитків, тому необхідно розширити та оновити податкові стимули для активізації інноваційної діяльності. В Україні необхідно прийняти програму інноваційної діяльності на перспективний період. Згідно з цією програмою необхідно розробити нормативно-правові документи, які б регламентували:

- стосунки замовника та виконавця при фінансуванні інноваційних проєктів;
- правила та порядок введення до господарського обігу об'єктів інтелектуальної власності, створених на основі (чи за участі) бюджетного фінансування;
- часткову участь державних установ у фінансуванні комерціалізованих науково-технічних розробок;
- заходи щодо зниження чи страхування ризиків недержавних інвесторів, які вкладають кошти в наукомісткі проєкти;
- форми за формування системи високоризикового (венчурного) фінансування наукомістких проєктів;
- для створення правових засад, що сприяли б активізації інноваційної діяльності, необхідно:

розробити і прийняти закон України про державну підтримку високих технологій;
створити систему економічних стимулів, які забезпечують зацікавленість усіх суб'єктів правовідносин, насамперед інвесторів, творчих колективів та організацій у створенні та залученні до господарського обігу результатів науково-технічної діяльності.

Розробка цієї нормативно-правової бази дасть можливість збалансувати інтереси інвесторів (в тому числі і держави), творчих колективів та організацій.

Таким чином, слід зазначити, що економіка високорозвинених країн світу вже понад півстоліття розвивається в умовах цілковитої підтримки інноваційних ініціатив. Україна в цьому напрямку робить лише перші кроки, і від того, наскільки вдало ми стартуватимемо у контексті переходу економіки України на інноваційну модель розвитку, настільки успішні будуть

загальнодержавні та підприємницькі результати. Від якості засад інноваційної політики як держави в цілому, так і кожного з її економічних агентів (підприємств, установ, організацій) будь-якої форми власності та сфери діяльності залежать результати майбутнього економічного розвитку усіх суб'єктів господарювання.

Джерела та література:

1. Андрощук Г. Зарубежный опыт стимулирования инновационной деятельности // Бизнес-информ. - 1996. - № 1. - С. 19-21.
2. Будянский В. Инновационная деятельность и проблемы совершенствования ее правового регулирования // Предпринимательство, хозяй-ство и право. - 2000. - № 2. - С. 7-9.
3. Инновационный менеджмент: Справочное пособие /Под ред. П.Н.Завлина, А.К.Казанцева, Л.Э.Миндели. СПб.: Наука, 1997. - 560 с.
4. Инновационный менеджмент/С.Д.Ильенкова, Л.М.Гохберг, С.Ю.Ягудин и др. -М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. -327 с.
5. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: Навчальний посібник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - Суми: ВТД «Університетська книга»; К.: Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2005. - 324 с.
6. Інноваційний менеджмент: навчальний посібник. Краснокутська Н.В. - К.: КНЕУ, 2003. - 504 с.
7. Інноваційний розвиток промисловості України / О.І.Волков, М.П.Денисенко, А.П. Гречан та ін.; Під ред. проф. О.І.Волкова, проф. М.П.Денисенка. - К.: КНТ, 2006. - 648 с.
8. Кожевников Р., Дедова И. Государственная инновационная политика и её финансовое обеспечение // Вопросы экономики. - 1998. - № 12. - С.87-94.
9. Литвин А. С. Управління інноваційною діяльністю суб'єктів господарювання // http://manag.kneu.kiev.ua/ukr/articles/3_1.html
10. Первалов Ю.В. Инновационное предпринимательство и проблемы технологического развития // Общество и экономика. - 1997. - № 5. - С.16-32.
11. Постанова КМУ «Питання Української державної інноваційної компанії» від 15.06.2000 р. № 979. // Питання Української державної інноваційної компанії. Офіційний вісник України. - 2000. - № 25. ст. 1048.
12. Фирсов В.А. Американская модель инновационной деятельности в малом бизнесе // Экономика Украины. - 1995. - № 2.

Наталья Пархоменко

РЕФОРМУВАННЯ ЗБИТКОВИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ: ПЕРШІ ПІДСУМКИ Й ПРОБЛЕМИ

Процес реформування збиткових сільськогосподарських організацій у Білорусі здійснюється відповідно до основних положень Закону Республіки Білорусь від 9 червня 2003 року «Про реорганізацію збиткових сільськогосподарських організацій» [1].

Основною метою проведеної роботи з реформування сільськогосподарських організацій є їхнє фінансове оздоровлення, підвищення ефективності роботи, вихід на беззбиткове виробництво, створення інтеграційних структур, акціонування підприємств.

До законодавчого введення категорії «збиткова організація» використовувалося поняття «організація із критичним рівнем господарювання», хоча, по суті, ці категорії тотожні, оскільки під це визначення підпадають сільськогосподарські організації, що працюють останні три роки зі збитками. На початок 2004 року в республіці було реорганізовано 1759 господарств, у тому числі 750 - із критичним рівнем господарювання. Серед всієї сукупності реформованих господарств найбільшу питому вагу становили знову створювані СПК (сільськогосподарські виробничі кооперативи) - 78%, друге місце займали приєднані до інших організації - 11% [2].

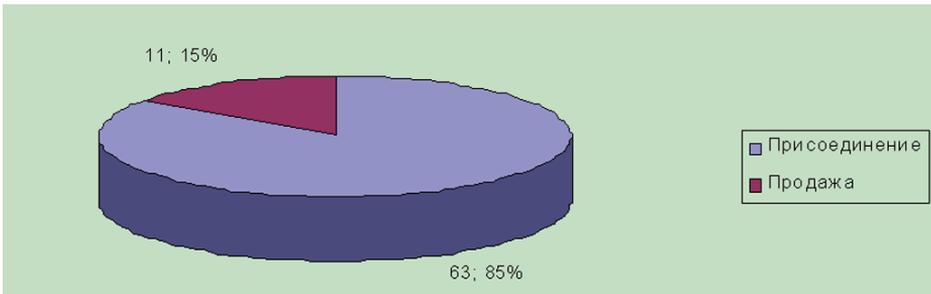
У цей час основними формами реформування є приєднання збиткових сільськогосподарських організацій до економічно сильних підприємств і продаж їх як майнових комплексів. Мають місце також випадки трансформації ресурсів збиткових підприємств у власність фермерських господарств [3].

За станом на 1 червня 2006 року в Білорусі реформовано шляхом продажу й

приєднання до інших організацій 502 збиткові сільськогосподарські організації, у тому числі по областях: Брестської - 41 (або 8,2% від загальної кількості), Вітебської - 133 (26,5%), Гомельської - 74 (14,7%), Гродненської - 32(6,4%), Мінської - 140 (27,3%), Могильовської- 82 (16,3%). Обсяг інвестиційних ресурсів, спрямованих на розвиток реформованих організацій, склав 1200,5 млрд. руб., з яких понад 50% є власними засобами організацій-інвесторів, на бюджетні джерела й кредити банків припадає відповідно 22,2 і 24,1%, інші ресурси становлять 1,6%.

Що стосується результатів виробничо-економічної діяльності реформованих збиткових організацій, то приріст валової продукції сільського господарства в 2006 році у порівнянні з аналогічним періодом 2003 року (тобто до реформування) у цілому по республіці становив 57%. У результаті проведеного реформування всі організації вийшли на беззбиткове виробництво, прогнозована величина прибутку за підсумками 2006 року передбачається в розмірі 64,8 млрд. руб.

Докладніше розглянемо основні результати реформування збиткових сільськогосподарських організацій у Гомельській області, розподіл яких за формами і періодами реформування відображено на рисунках 1 і 2.

Рисунок 1 - Розподіл організацій Гомельської області за формами реформування

Як показують дані рисунку 1, основна частина збиткових сільськогосподарських організацій області реформована шляхом приєднання до інших підприємств різних форм власності (63 організації з 74, що становить 85%). Продаж збиткових організацій як майнових комплексів використовується порівняно рідко (11 випадків з 74, або 15%). Така структура пояснюється основною перевагою приєднання як форми реорганізації, а саме - простішою процедурою реорганізації, відсутністю необхідності вкладати значні суми у придбання майна збиткових господарств при збереженні державних інвестицій і пільг, пов'язаних з необхідністю погашення заборгованості приєданого підприємства.

1 - до 1.07.04; 2 - з 2.07.04 по 1.01.05;
3 - з 2.01.05 по 1.07.05; 4 - після 1.07.05

Рисунок 2 - Розподіл організацій за періодами реформування

Отже, найбільшу інтенсивність процес реформування збиткових сільськогосподарських організацій області отримав у другому півріччі 2004 року, тобто з 2-го по 4-ий періоди реорганізації, коли в області було реформовано 64 збиткові господарства (більше 85% від загальної кількості). Приблизно в цей же період у Республіці Білорусь формується великий банк законодавчих та інших нормативно-правових документів, що охоплюють питання створення, оцінки майна, надання пільг і порядку відображення у бухгалтерській звітності операцій, пов'язаних з фінансовою діяльністю організацій-інвесторів.

За станом на 1 червня 2006 року 63 організації виступили як інвестори, причому 26 з них є сільськогосподарськими підприємствами різних форм власності, інші - підприємства переробної промисловості (9), агросервісні організації (7), а також великі промислові підприємства, безпосередньо не пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Таким чином, в області створені кооперативно-інтеграційні структури, засновані як на міжгосподарській кооперації, так і вертикально інтегровані, що припускають об'єднання в одне ціле декількох взаємозалежних ланок технологічного ланцюжка.

Із загальної кількості реформованих збиткових організацій 19 у процесі реформування змінили свою форму власності, ставши здебільшого приватними сільськогосподарськими унітарними підприємствами (ЧСУП). Є також досвід акціонування сільськогосподарських організацій (КСУП «Тіхінічі» Рогачовського району перетворено в акціонерне товариство відкритого типу).

Крім безпосередньої реорганізації збиткових господарств, набула поширення така форма підтримки сільськогосподарських організацій, як закріплення їх за керівниками республіканських органів державного керування та інших державних організацій, підлеглих уряду Республіки Білорусь і Національного банку. Закріплення здійснюється з метою надання допомоги сільськогосподарським організаціям в удосконалюванні й підвищенні ефективності їх виробничо-економічної діяльності. Зазначені державні органи й організації здійснюють допомогу таких основних напрямків:

- зміцнення матеріально-технічної бази закріплених господарств;
- укомплектування кваліфікованими кадрами;
- впровадження прогресивних форм організації та керування сільськогосподарським виробництвом.

Оскільки такого роду закріплення юридично не передбачає зміну майнових і фінансових відносин на користь органів державного керування, цілком очевидне прагнення керівників зазначених органів звільнитися від зазначених зобов'язань. З цієї причини за станом на 1 серпня 2006 року на території Гомельської області залишилося лише 3 сільськогосподарські організації, що здійснюють співробітництво з органами державного керування у такій формі.

Оцінку ефективності реформування підприємств аграрного сектора Гомельського регіону дозволяють дати узагальнені й середні по області показники, представлені у таблицях 1-2. Розрахунки зроблені на підставі звітних даних 74 реформованих сільськогосподарських організацій, що представляють 19 районів Гомельської області. Оскільки процес реформування збиткових сільськогосподарських організацій у Республіці Білорусь охоплює порівняно невеликий період часу, наші висновки про ефективність реформування будуть попередніми.

У результаті реформування структура землекористування в області практично не змінилася: на частку реформованих організацій доводиться 24,6% сільськогосподарських угідь області, що на 0,1% менше в порівнянні з дореформеним періодом. Істотніші зміни торкнулися трудових ресурсів господарств: понад 2000 чоловік склало скорочення чисельності працівників, що зумовлено необхідністю оптимізації кількісного та якісного тридцятимільйонного кадрового потенціалу господарств.

Що стосується результатів виробничо-господарської діяльності реформованих організацій, можна відзначити, що практично по всіх основних видах продукції рослинництва (за винятком льону) і тваринництва питома вага обсягів виробництва в структурі виробництва продукції в області збільшилася: зерна - на 0,4%, картоплі - на 0,3%. Приріст питомої ваги виробництва молока й м'яса становив відповідно 0,2 і 3,8%.

Аналізуючи дані таблиці 2, можна сказати, що головна мета реформування досягнута: реформовані сільськогосподарські організації досягли беззбиткового виробництва, що підтверджується позитивними значеннями рентабельності всієї діяльності, що за підсумками господарювання в 2005 році перевищила 20%, а також показниками прибутковості виробництва, розраховуючи на 1 гектар сільськогосподарських угідь. Позитивна динаміка спостерігається й за натуральними показниками продуктивності виробництва продукції рослинництва й тваринництва. Звертає на себе увага той факт, що за деякими показниками продуктивності (урожайності зерна, виходу кормових одиниць, виробництву молока на одну корову й середньодобовий приріст ваги ВРХ) діючі інтегровані структури виявилися за підсумками 2005 року в середньому

ефективнішими, ніж на момент приєднання збиткової сільськогосподарської організації.

Не можна недооцінювати й соціально-економічну значимість реорганізації, що проявляється у можливості вчасно виплачувати заробітну плату працівникам. З 19 розглянутих районів у 13 темп середньомісячної заробітної плати становив понад 200%.

Таблиця 1. Техніко-економічні показники реформованих сільськогосподарських організацій Гомельської області

Найменування показника	Значення показника		У % відносно показників Гомельської області		Зміна показника	
	до реформування	після реформування	до реформування	після реформування	в абсолютному вираженні	в % відносно показників області
1. Наявність сільськогосподарських угідь, га	285290	289449	24,7	24,6	4159	-0,1
2. Наявність орних земель, га	154014	159469	24,2	24,5	5455	0,3
3. Кількість працюючих, людина	14759	12700	23,2	21,4	-2059	-1,8
4. Вартість основних фондів, млн. руб	553730,5	1004453,6	12,7	19,1	450723,1	6,4
5. Валова продукція, млн. руб.	126576,3	181365,9	30,6	23,8	55059,6	-6,8
6. Обсяги виробництва продукції, т						
- зерна	116885	200759	21,0	21,4	83904	0,4
- картоплі	19347	20988	15,0	15,3	1641	0,3
- льоноволокна	227	128,7	9,1	2,4	-98,3	-6,7
- молока	81604,2	112012,1	20,2	20,4	30407,9	0,2
- худоби й птиці	22880,8	32948,9	28,1	31,9	10068,1	3,8
7. Чисельність КРС, голів	106365	112874	21,0	21,7	6509	0,7
- у тому числі корів	40343	38522	21,6	20,7	-1821	-0,9
8. Поголів'я свиней, голів	66182	74193	23,8	23,5	8011	-0,3

Таблиця 2. Середні значення показників ефективності діяльності реформованих сільськогосподарських організацій Гомельської області

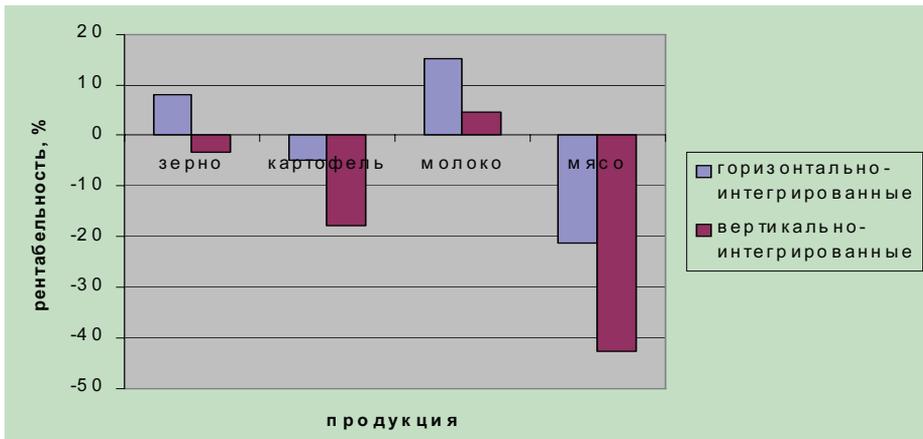
Найменування показника	Середнє значення показника по сільськогосподарських організаціях				
	вертикально-інтегрованим	після реорганізації	збиткове підприємство до реорганізації	горизонтально-інтегрованим	
	до реорганізації	після реорганізації	збиткове підприємство до реорганізації	підприємство-інвестор	
	ліюча організація				
1. Урожайність зерна, ц/га	18,9	23,3	19,3	24,2	25,5
2. Урожайність картоплі, ц/га	91,5	120,1	119,1	126,7	125,9
3. Вихід кормових одиниць із 1 га сільськогосподарських угідь, ц	17,4	23,3	16,5	24,3	26,1
4. Середній надій молока на одну корову, кг	1756	2930	1814	2661	3397
5. Середньодобовий приріст ваги ВРХ, г	354	469	364	428	502
6. Рівень рентабельності всієї діяльності, %	-31,8	22,6	-30,0	-7,4	25,2
7. Продуктивність праці, млн. руб/чіл.	6,15	19,51	5,97	7,82	10,79
8. Фондовіддача, млн. руб/млн. руб основних засобів	0,23	0,24	0,13	0,16	0,17
9. Рівень виробництва на 100 га сільськогосподарських угідь, млн. руб	34,2	49,8	24,7	112,1	84,1
10. Загальна прибутковість виробництва господарства розраховуючи на 100 га сільськогосподарських угідь, млн. руб	-6,17	21,5	-5,6	5,79	22,4

Незважаючи на видиме зростання показників ефективності діяльності сільськогосподарських організацій у результаті реформування, фінансовий стан створених структур поки що не вдалося стабілізувати. Розмір кредиторської заборгованості на 1.01.2006 року становив 78679 млн. руб., що на 14,6% більше, ніж збиткових організацій і організацій-інвесторів у сукупності на 1.01.2004 року, при цьому понад 60% кредиторської заборгованості становлять борги організацій по придбаних енергоносіях.

Попри позитивну динаміку показників рентабельності всієї діяльності, що намітилася у багатьох діючих організаціях, виробництво сільськогосподарської продукції, як і раніше, залишається нерентабельним, у багатьох випадках вдалося лише знизити рівень збитковості виробництва продукції. Результати розрахунку середніх значень показників рентабельності продукції представлені на рисунку 3.

Рисунок 3 - Середні значення рентабельності сільськогосподарської продукції

Усереднені оцінки рентабельності окремих видів сільськогосподарської продукції свідчать, що ефективність виробництва молока в реформованих організаціях у

середньому вища, ніж інших видів продукції. Виробництво м'яса ВРХ є не тільки стійко збитковим, але й рівень збитковості по обох формах інтеграції значно перевищує аналогічний показник по виробництву картоплі.

Для оцінки доцільності горизонтальної інтеграції сільськогосподарських організацій Гомельської області були проаналізовані рівень і динаміка показників продуктивності системостворюючих організацій-інвесторів у порівнянні з відповідними показниками до початку реформування (таблиця 3).

Таблиця 3 - Динаміки показників продуктивності сільськогосподарських організацій-інвесторів Гомельської області в процесі реформування

Отже, в результаті приєднання збиткових сільськогосподарських організацій і раціонального використання інвестиційних ресурсів відбулося збільшення продуктивності виробництва продукції тваринництва. Що стосується продукції рослинництва, сильна залежність результатів від погодних факторів не дозволяє робити висновки за результатами діяльності організацій у короткостроковому

Найменування показника	Кількість господарств, що мають динаміку показника		Максимальне значення	
	позитивну	негативну	росту	зниження
1. Урожайність зернових, ц/га	11	8	24,3	19,4
2. Урожайність картоплі, ц/га	9	11	159	167
3. Річний надій молока на одну корову, кг	19	2	1669	530
4. Середньодобовий приріст ваги КРС, г	19	3	259	112

Отже, в результаті приєднання збиткових сільськогосподарських організацій і раціонального використання інвестиційних ресурсів відбулося збільшення продуктивності виробництва продукції тваринництва. Що стосується продукції рослинництва, сильна залежність результатів від погодних факторів не дозволяє робити висновки за результатами діяльності організацій у короткостроковому періоді, можна лише констатувати відсутність яскраво вираженої тенденції зниження ефективності.

Теоретично формування нових інтегрованих структур у сільському господарстві повинне здійснюватися на базі економічно сильних передових господарств, однак реальні умови господарювання, такі як територіальна віддаленість, а також велика кількість збиткових господарств у районі, що підлягають реформуванню, не завжди дозволяють здійснити це щонайкраще.

З метою виявлення ступеня впливу обсягу інвестицій, спрямованих на розвиток реформованих сільськогосподарських організацій, на рівень ефективності їхньої діяльності, було проведено групування організацій Гомельської області за величиною інвестицій, що доводяться на 100 га сільськогосподарських угідь. Для кожної групи розраховані показники продуктивності галузей рослинництва й тваринництва (середня врожайність зернових, середньорічний надій молока від однієї корови, середньодобовий приріст ваги ВРХ), а також загальна сума прибутку (таблиці 4-5). Використання відносного показника інвестицій дозволило уникнути перекручень, пов'язаних з розмірами сільськогосподарських організацій.

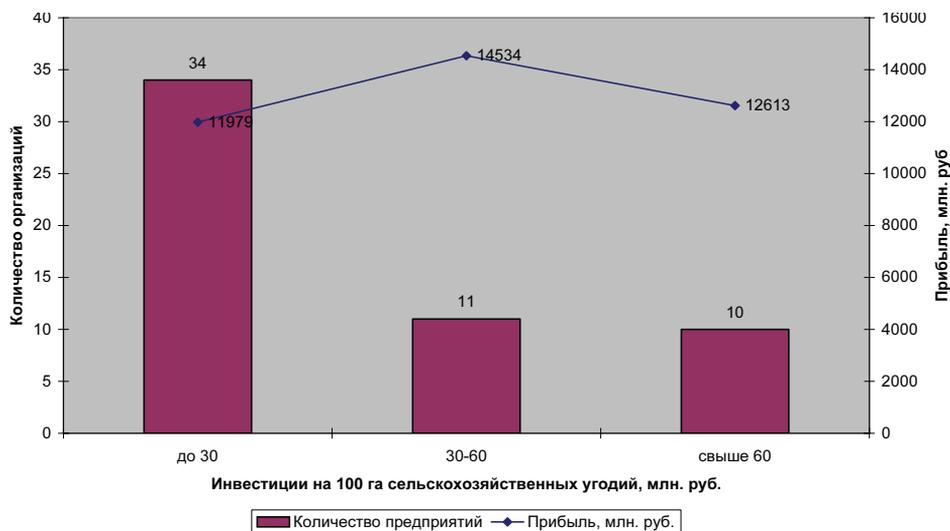
Таблиця 4 - Вплив розміру інвестицій на показники продуктивності реформованих сільськогосподарських організацій

Сума інвестицій на 100 га сільгоспугідь, млн. руб.	Кількість підприємств	Середня врожайність зернових, ц/га	Середньорічний надій молока від однієї корови, кг	Середньодобовий приріст ваги ВРХ, г
до 30	34	23,1	2997	463
30-60	11	24,3	2909	487
понад 60	10	30,5	3602	538

Таблиця 5 - Вплив розміру інвестицій на суму прибутку реформованих сільськогосподарських організацій

Сума інвестицій на 100 га сільгоспугідь, млн. руб.	Кількість підприємств	Прибуток, млн. руб.	Прибуток на одну організацію, млн. руб.
до 30	34	11979	352,3
30-60	11	14534	1321,3
понад 60	10	12613	1261,3

Як показують дані таблиці 4, розмір інвестицій, розраховуючи на 100 га сільськогосподарських угідь, спрямованих на підтримку більшої частини реформованих сільськогосподарських організацій, не перевищує 30 млн. руб. Аналіз залежності середньої продуктивності від розміру інвестицій показує наявність прямого взаємозв'язку між цими показниками. Разом з тим віддача інвестицій у вигляді прибутку набагато вища у тих сільськогосподарських організаціях, де рівень інвестицій від 30 млн. руб. і вище, при цьому найбільша величина прибутку, розраховуючи на одну сільськогосподарську організацію, отримана при рівні інвестицій 30-60 млн. руб. на 100 гектарів. Тому можна вважати такий обсяг інвестицій оптимальним, при перевищенні цього рівня ефективність використання інвестиційних ресурсів знижується. Графічно цю тенденцію ілюструє рисунок 4.

Рисунок 4 - Діаграма розподілу реформованих сільськогосподарських організацій Гомельської області за рівнем інвестицій

Таким чином, при збільшенні розміру інвестицій прибуток організацій збільшується, але до певної межі, відповідно до закону убутної віддачі, тому обсяги інвестиційних ресурсів, що направляються на розвиток реформованих сільськогосподарських організацій, мають потребу в оптимізації з метою підвищення ступеня ефективності їх використання.

Проведений аналіз дозволяє оцінити процес реформування збиткових сільськогосподарських організацій у Білорусі як позитивний, однак є ряд проблем, що вимагають подальшого вдосконалювання організаційно-економічного механізму взаємодії підприємств, що реорганізуються, організацій-інвесторів і держави. На наш погляд, ці проблеми полягають у такому:

1. При досить значних обсягах фінансування процесу реформування, у тому числі й з державних джерел, інвестори зіштовхуються з недостатньою об'єктивністю в розподілі державних ресурсів.

2. У деяких випадках не досить обгрунтований вибір інвестора, здійснюваний, як правило, адміністративним шляхом. Має місце приєднання збиткових організацій до підприємств, які самі перебувають не в кращому фінансовому стані, і додаткове фінансове навантаження по інвестуванню не сприяє їхньому стійкому розвитку.

3. Використання в практиці керування створюваних структур переважно адміністративно-командних методів, замість економічних важелів і самоврядування, як найбільш адекватних ринковому середовищу.

4. Процедура реформування ініційована не стільки ринковими умовами господарювання, скільки волею органів державного управління, що порушує принцип добровільності й ставить під сумнів умови взаємної зацікавленості суб'єктів та економічну доцільність самого процесу.

Вирішення зазначених проблем дозволить зробити ефективнішим процес створення кооперативно-інтеграційних формувань в аграрному секторі Білорусі, а також забезпечити його адекватність основним положенням теорії інтеграції в аграрному секторі.

Джерела та література:

1. Закон Республики Беларусь от 9 июня 2003 года «О реорганизации убыточных сельскохозяйственных организаций» // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. - 2003. - № 68. - 2/951.
2. Гусаков В., Сумонов М. Об экономическом положении агропромышленного комплекса Республики Беларусь в 2003 году // Агроэкономика. - 2004. - № 2. - С. 3-13.
3. Бычков Н., Песецкая Т. Эффективность трансформации ресурсов убыточных предприятий в собственность фермерских хозяйств // Агроэкономика. - 2006. - № 6. - С. 32-35.

БЕЗПЕКА ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНИХ СПІЛОК

У сучасних умовах вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на результати діяльності кредитних спілок (КС) достатньо відчутний і створює труднощі для її розвитку. Тому результати діяльності насамперед залежать від економічної безпеки, вмiлого керування і управління КС. Забезпечення економічної безпеки кредитної спілки - це процес досягнення стану захищеності її економічних інтересів, які виявляються в ході реалізації цілей статуту та полягають у створенні сприятливих умов для функціонування спілки. Економічна безпека - це такий стан ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування і динамічного науково-технічного та соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам) [3].

Для забезпечення захисту економічних інтересів КС необхідно створити цілісну систему економічної безпеки (СЕБ). Практично схеми побудови універсальної системи безпеки не існує. Кожна система - це унікальний продукт. Її треба будувати, виходячи з сутності зв'язків і бізнес-процесів. Але існує загальний алгоритм локалізації загроз, який можна застосовувати для будь-якої системи:

- ідентифікація джерел загроз (ризиків);
- оцінка ступеня загрози;
- виявлення груп джерел загроз по цілях, ресурсах, інтересах;
- побудова системи захисту.

Оскільки головними загрозами зовнішнього середовища є кримінал, конкуренти, держава, а внутрішнього - персонал, то основні напрямки у виявленні та ідентифікації джерел загроз такі:

- виявлення кримінальних аспектів ринку;
- виявлення обставин несумлінної конкуренції;
- виявлення фактів розкриття комерційних таємниць;
- збір інформації про позичальників;
- виявлення ненадійних позичальників;
- постійна робота з персоналом;
- своєчасне надання керівництву інформації для вирішення управлінських питань;
- забезпечення необхідного рівня безпеки при проведенні масових заходів.

Створення та забезпечення функціонування СЕБ включає розробку та здійснення заходів протидії всіляким погрозам економічної безпеки спілки, захист її економічних інтересів. Одним з напрямків роботи по забезпеченню такого захисту є створення сприятливих умов для ведення фінансових операцій, які дозволяють отримати максимальний дохід при мінімальних ризиках. Проте, щоб цілеспрямовано формувати такі умови, необхідно чітко виділити об'єкти і явища, які впливають на економічну безпеку КС. Це дозволяє надати роботі більш системний і комплексний характер.

Варіант структури комплексної системи організації роботи по забезпеченню економічної безпеки КС представлений на рис.1, на якому виділені три групи забезпечення економічної безпеки, котрі охоплюють основні джерела, що породжують всілякі загрози економічній безпеці КС.

Рис. 1. Загальна структура системи забезпечення економічної безпеки кредитної спілки

До першої групи входить найсильніший елемент - органи управління КС, вищим органом управління є загальні збори її членів, які можуть приймати рішення з будь-яких питань діяльності кредитної спілки. Організація управління - один із чинників розвитку економіки, через неї реалізується дія об'єктивних законів функціонування ринку [6]. Оцінити значення організаційної структури можна словами Пітера Друкера: «Гарна організаційна структура сама по собі не забезпечить високої ефективності - як гарна конституція не гарантує гарного президента... Але погана організаційна структура робить гарну роботу неможливою, незалежно від того, наскільки гарним є кожен із менеджерів сам по собі». Успішний розвиток КС, як і будь-якої іншої організації, значною мірою залежить від якості внутрішнього управління. Внутрішнє управління - це процес волеутворення і реалізації волі, здійснюваної спільно і стосовно інших підлеглих осіб, спрямований на досягнення однієї чи кількох цілей та пов'язаний з адекватною відповідальністю[2].

Наступним важливим елементом, який включено до другої групи, є організаційно - технічна побудова робочих місць. З точки зору організації моніторингу робочих місць, їх необхідно розділити по категоріях, в залежності від ступеня загрози економічній безпеці.

Для мінімізації ризику шахрайства з боку робітників необхідно:

- переглянути список можливих ризиків шахрайства;
- проаналізувати досвід попередніх періодів. Його функція - обстежувати та попереджувати всі види шахрайства і порушення прав інтелектуальної власності;

- спостерігати за робітниками - важливо з'ясувати, чи існують процеси, які підконтрольні і досконало відомі тільки одному робітнику;
- необхідно звернути увагу на корпоративну культуру: установа, в якій створено атмосферу відкритості і довіри, значно менше схильна до ризику шахрайства з боку робітників;
- необхідно у письмовій формі сформулювати політику установи по відношенню до шахрайства, а також план заходів при підозрі у шахрайстві;
- створення «гарячої лінії» дасть змогу робітникам конфіденційно попереджувати про шахрайства.

Функціонування системи економічної безпеки КС неможливе без інформаційно-аналітичної роботи, яка спрямована на накопичення та обробку корисної інформації із застосуванням сучасних інформаційних технологій, її аналіз і своєчасне використання. Головний пріоритет - захист комп'ютерної інформації. Управління побудоване на основі єдиної комп'ютерної системи, тому проникнення вірусу або несанкціонований доступ до системи сторонньої особи можуть її порушити. Ця робота, більша частина якої пов'язана з аналізом умов і об'єктів, віднесених до третьої групи, впливає на ефективність прийнятих рішень і повинна здійснюватись у зв'язку з рішенням управлінських завдань.

Побудова комплексної СЕБ допоможе вирішити багато питань економічної безпеки, але найефективнішою є система колективної безпеки. Як засіб забезпечення економічної безпеки можна запропонувати концепцію створення єдиної системи моніторингу фінансового стану КС, основною ідеєю якої є створення у структурі кредитних спілок автоматизованого комплексу оцінки фінансового стану КС, котрі мають комунікаційний доступ до цього комплексу через комп'ютерні мережі. Це дозволить об'єктивніше оцінити стан, роль і місце кожної КС у системі кредитних спілок, внесе у процес відносин елемент саморегулювання, відкритості, партнерства, буде своєрідним механізмом колективного захисту економічних інтересів КС.

При побудові системи безпеки важливо враховувати деякі моменти:

- існують три поняття: безпека, швидкість, дешевизна. Будуючи систему, можна обрати два з трьох. Система може виявитись:
  - безпечною і швидкою, але дорогою;
  - безпечною і дешевою, але повільною;
  - дешевою і швидкою, але ризикованою.
- в управлінні діють всі економічні закони і положення, наприклад, ефективність, але розрахувати її складніше, ніж звичайну ефективність, бо ефектом є не прибуток, а економія;
- чим складніший процес, тим більше проблем з безпекою; чим складніше питання, тим дорожче буде коштувати система;
- якщо відсутні інші фактори, необхідно використовувати варіант з найбільшою безпекою. Це правильно при прийнятті будь-яких рішень у бізнесі;
- безпека - інвестиція, а не витрати. Вона коштує дорого, але настає момент, коли подальше вкладення коштів практично не підвищує рівень безпеки. Правильно визначити цей момент - означає працювати ефективно;
- будь-яка система безпеки гальмує розвиток системи в цілому. Єдиний вихід - слідкувати за змінами, змінюватись разом з бізнесом, прогнозувати невідоме.

Джерела та література:

1. Пастернак - Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення. Підручник для державних службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів економічного профілю / За ред. Професора Богдана Кравченка. - К.: «Кондор», 2002. - 302 с.
2. Кредитні спілки в Україні: основні засади діяльності. Навчальний посібник. В 2-х книгах. / За редакцією Оленчика А.Я. - К.: УІРФР, книга перша - 652 с., книга друга - 664 с.
3. Економіка підприємств: Підручник / За заг. Ред.. С.Ф.Покропивного. - Вид.2-ге, перероб. Та доп. - К.: КНЕУ, 2001. - 528 с., іл.
4. Завадський Й.С. Менеджмент: Підручник для студ. екон. спец. вищ. навч. закл.: У 2 т. Т.2. - К.: Вид-во Європ.ун-ту, 2003. - 640 с.
5. Бойчук І.М. Економіка підприємства. Навчальний посібник. - К.: Атака, 2002. - 480 с.
6. Економіка підприємства: Навч. посіб. / А.В.Шегда, Т.М.Литвиненко, М.П.Нахаба та ін.; за ред.. А.В.Шегди. - 3-те вид., випр. - К.: Знання-Прес, 2003. - 335 с.
7. Мунтян В.І. Економічна безпека України. - К.: вид-во КВІЦ, 1999. - 464 с.

МЕТОДИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

У роботі розглядаються методико-організаційні підходи до становлення інноваційної сфери нашої держави. Проаналізована поточна ситуація в Україні з урахуванням досвіду розвинутих країн світу. Запропоновані шляхи створення системи стимулювання та розвитку інноваційної діяльності.

Актуальність теми. Як свідчить набутий світовий досвід країн, котрі отримали суттєві економічні результати, вони здебільшого стали забезпеченими завдяки інноваційному продукту, стрімкому розвитку інноваційної сфери, яка і формує якісно нові економічні відносини, рівень розвитку, забезпечує високий життєвий рівень населення [1]. Інновації сьогодні - це і ефективна стратегія розвитку, і формування економічної політики, і найнадійніший елемент конкурентної боротьби за світові ринки, а в цілому все це має визначальне значення для забезпечення національної безпеки країни.

Виняткового значення інновації набувають для перехідних економік, до яких поки що відноситься українська економіка. Саме інноваційний розвиток забезпечує сьогодні успіх ринкових реформ, перерозподіл ресурсів суспільства на користь конкурентоспроможних наукомістких виробництв. Отже, винятково актуально відслідкувати ту межу, де власне, ринкових стимулів виявляється недостатньо, і знайти противагу, стимулюючи інвестиції в нововведення, використовуючи методи державного регулювання. Саме в цьому полягає суть інноваційної політики держави в умовах ринкової економіки.

Метою статті є визначення підходів до становлення інноваційної сфери України, яка б сприяла подоланню відсталості національної економіки порівняно з прискореним інноваційним розвитком економічно розвинених країн та посиленням її впливу на світовий ринок.

Викладення матеріалу. Як свідчать дані Держкомстату та інших джерел [2,3], серед факторів, що стримують інноваційну діяльність, найбільш проблемними є недостатність власних коштів, відсутність стимулювання інноваційної діяльності, державної підтримки, непропорційно високі ставки банків, труднощі з матеріально-технічним забезпеченням. Практично кожне підприємство, яке стимулює поступове нарощування виробництва на основі впровадження інновацій, відчуває недосконалість законодавчої бази України.

Це, безумовно, вкрай негативно позначається на технічному рівні якості та конкурентоспроможності вітчизняної продукції і зумовлено, в першу чергу, такими причинами [2, 3, 4]:

- вкрай низька питома вага витрат на науку у валовому внутрішньому продукті (ВВП). У розвинених країнах вона становить 2-3% ВВП, з яких майже 50% надходить з їх суспільних фондів. Дослідження західних економістів свідчать, що сьогодні більше 70% приросту валового національного продукту (ВНП) пов'язано з інвестиціями в інноваційні процеси, визначною умовою і етапом яких є стан НДДКР;

- коливання частки державного фінансування науки в розвинених країнах має широкий діапазон: від 50% всіх витрат на НДДКР у США до 27% - у Японії. В Україні в умовах гострого бюджетного дефіциту питома вага витрат на науку має стійку тенденцію до зниження: від 3,1 % у 1990 р. до 1,1% у 1995 р., досягнувши межі, за якою розпочинаються процеси руйнації науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства. Скорочення фінансування науки відбувалося останніми роками в 1,5- 2,8 разу швидше від темпів скорочення ВВП та фактичних обсягів державного бюджету. Все це спричинило деградацію сфери науково-технічної діяльності: останніми роками спостерігається скорочення кількості наукових розробок, що виконуються і впроваджуються у виробництві;

- мала частина інноваційної продукції в загальному обсязі продукції виробництва. Критично небезпечний рівень обсягів продукції найбільш інноваційних галузей, а саме: електронної та електромашинобудівної промисловості, виробництва контрольно-вимірювальної апаратури, засобів транспорту, малотоннажної хімії, виробів із пластмас та гуми, будівельних і металевих матеріалів, які в розвинених країнах Європи створюють і освоюють майже 80% інновацій, що впроваджуються в економіці;

- застарілість найрозповсюдженіших технологій у провідних галузях промисловості;
- відсутність програми приватизації організаційних одиниць у сфері науки;
- неспроможність підприємств фінансувати дослідження та розробки за рахунок власних накопичень;

- постійне падіння рівня активності винахідників і раціоналізаторів. Цей процес ускладнюється тим, що весь час зменшується чисельність та ускладнюється можливість працевлаштування працівників з високим рівнем кваліфікації за фахом;
- низька заробітна плата у сфері науки;
- низька відновлюваність машин і обладнання. За європейськими стандартами період амортизації повинен бути не більше 3-7 років, в той час, як в Україні він в багатьох випадках складає декілька десятків років;
- слабе використання комп'ютерної техніки в сфері проектування, господарчого управління та управління виробничими процесами;
- рівень стандартизації виробів, що не спонукає виробництво до досягнення необхідної якості. Дуже висока енергоємність української економіки.

Відсутність системної перебудови української економіки на інноваційний тип спричиняє кризові явища в економіці. Виробництво ніби «виштовхує» капітал, призначений для відтворення неефективних підприємств, що втратили попит на свою продукцію. Подолання такої структурної кризи можливе тільки тоді, коли цей капітал спрямовується у науково-технічні інновації, у нові виробництва, які і визначають сутність та спрямованість трансформаційних процесів.

Організаційно-методичні підходи до подолання зазначених перешкод, на нашу думку, можна сформулювати так.

Перш за все необхідно створити соціально-економічні умови та стимули для організації потужного інноваційного перерозподілу ресурсів суспільства на користь конкурентоспроможних наукомістких виробництв. Адже економічною основою реформування науково-технологічної системи України є вдосконалення механізмів її фінансування.

При збереженні в Україні слабкої інноваційної та інвестиційної активності неможливо очікувати появи конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Суттєвий стимулюючий вплив на інноваційну діяльність у цілому і на залучення до неї інвестицій здійснює держава. Перевага під час реалізації державної інноваційно-інвестиційної політики повинна надаватись довгостроковій стабільності перед тимчасовим успіхом. Саме це має бути базовим принципом, особливо для такого інвестора, як держава [5].

Як і в розвинених країнах, в Україні основний вплив на інноваційний процес повинен здійснювати сам ринок, при тому, що за державою залишається функція координації, регулювання, стимулювання [6]. В період, коли дії ринкових стимулів виявляється недостатньо, в державі необхідно створити противагу, стимулюючи інвестиції в нововведення, використовуючи методи державного регулювання.

Система державного фінансування інноваційної діяльності повинна передбачати поєднання цільового фінансування інноваційних програм та проектів і державної підтримки інноваційного підприємства, конкретним складовими яких є надання податкових та митних пільг, податкових кредитів відповідно до податкового законодавства; сприяння формуванню інноваційної інфраструктури (технопарків, технополісів, технологічних інкубаторів тощо) [7] і підготовці кадрів для інноваційної діяльності за рахунок бюджету та позабюджетних коштів.

Держава за допомогою прямих і непрямих фінансових важелів може забезпечувати раціональну структуру інвестицій у фундаментальні, прикладні дослідження та розробки. Непрямі методи стимулювання важливо використовувати енергійніше як для створення режиму економічного протекціонізму наукової сфери, так і для заохочення притоку інвестицій у сферу НДДКР.

При встановленні конкретних економічних пільг для стимулювання інноваційної діяльності необхідно забезпечити: чіткий цільовий характер кожної з них; автоматичну дію пільг згідно з діючим законодавством; їх диференціацію по галузях народного господарства, видах устаткування, діяльності; гнучкість пільг за часом дії і цілями застосування; поєднання системи податкових пільг. При запровадженні тих чи інших пільг слід оцінювати ефективність їх стимулюючого впливу, зокрема використовувати показник відносних розрахункових втрат бюджету за рахунок пільг на 1 гривню залучених коштів об'єктів інноваційної діяльності, а також пов'язати розмір зменшення оподаткованого прибутку на його частку, використану для технічного переозброєння виробництва з терміном окупності витрат на ці заходи.

Поряд з економічно обгрунтованими пільгами для суб'єктів інноваційної діяльності важливо законодавчо визначити економічні санкції, які б передбачали госпрозрахункову відповідальність за: несвочасне і неякісне здійснення завдань державних науково-технічних та інноваційних програм і проектів; недосягнення їх цільових показників; неефективне використання ресурсів або використання їх не за призначенням. Такими можуть бути штрафні санкції аж до повної компенсації збитків, збільшення процентних ставок кредиту та позбавлення інших економічних пільг, часткове чи повне припинення фінансування робіт за рахунок держбюджету.

Важливим фактором реалізації інноваційно-інвестиційного механізму в Україні може стати підвищення інноваційної спрямованості діяльності банківсько-фінансової сфери. Для цього

необхідно забезпечити:

- створення комерційними банками спеціальних фондів довгострокового кредитування інноваційної діяльності;
- диференціювання ставки податку на прибуток комерційних банків залежно від напрямку використання ресурсів: пониження при довгостроковому кредитуванні високотехнологічних проектів і підвищення - при вкладанні ресурсів у високоприбуткові операції на різних сегментах фінансового ринку;
- створення системи пільгового рефінансування комерційних банків, які надають пільгові кредити для реалізації інвестиційних проектів щодо розробки і впровадження високотехнологічного устаткування та іншої інноваційної продукції;
- запровадження обов'язкового державного страхування кредитів, виданих малим і середнім фірмам венчурного типу, що розробляють та впроваджують інноваційну продукцію;
- заохочення комерційних банків купувати акції підприємств, що виробляють високотехнологічну продукцію, шляхом звільнення від оподаткування тієї частини прибутків банків, що інвестується в акції зазначених підприємств;
- встановлення для комерційних банків, які здійснюють пільгове довгострокове кредитування інноваційних проектів, зниженої ставки норми обов'язкового резервування коштів;
- лібералізування порядку акумуляції приватного капіталу для реалізації масштабних інноваційних проектів, для чого запровадити гнучку форму поєднання капіталів комерційних банків та підприємств через створення пайових інвестиційних фондів;
- запровадження спеціального порядку нового інноваційного кооперативного підприємства шляхом створення асоціації, яка сама є інвестиційно-виробничим об'єднанням юридичних та фізичних осіб різної форми власності, що бере участь у здійсненні інноваційного проекту з випуску нової конкурентоспроможної продукції - науково-дослідних організацій, виробничих підприємств, фінансових організацій (банків, інвестиційних фондів, спеціальних державних і недержавних фондів), фізичних осіб; юридичні особи, які стали засновниками такого кооперативного інвестиційно-виробничого об'єднання, скорочують величину свого прибутку, що підлягає оподаткуванню, на суму їх внеску до статутного фонду даного інноваційного кооперативного підприємства;
- запровадження державної системи страхування ризиків інноваційної діяльності за рахунок спеціально створеної страхової компанії.

На нашу думку, формування інноваційної сфери в Україні необхідно проводити, беручи до уваги висновок, зроблений на основі досліджень як західних, так і вітчизняних науковців: фокусування підтримки, в т. ч. і державної, на проблемах інноваційного процесу саме в період розбудови економіки зумовлює динамічність процесу переходу до стадії стабілізації, а надалі - і до стадії економічного зростання.

На нашу думку, найпотужнішим засобом державної підтримки науки в Україні, в той же час найдинамічнішим елементом регулювання цього процесу, може стати створення механізму економічного стимулювання всіх учасників інноваційного циклу незалежно від типів організацій та форм власності на всіх його стадіях. Зазначений механізм дозволить зосередити у собі реалізацію прямих і непрямих методів державного регулювання інноваційної сфери. Основними принципами його діяльності повинні бути: саморозвиток, стійкість, забезпечення активізації та ефективності інноваційного процесу. Відповідне управління ним буде сприяти забезпеченню досягнення цієї мети.

Основа державного механізму управління інноваційним процесом може складати розмежована система фондів, що об'єднує у своїх управляючих ланках інноваційну та інвестиційну функції та забезпечує пересування в потрібне місце та потрібний час необхідних баз даних (інформації) і необхідних фінансових ресурсів, зокрема, надання у розпорядження керівників проектів необхідного обігового капіталу.

В умовах ринкової економіки інвестиційна діяльність системи інноваційних фондів з самого початку повинна бути націлена на практичні комерційні результати і мати ринковий характер. Впровадження системи фондів має забезпечити в Україні формування нової моделі організації та фінансування досліджень і розробок, взаємодії науки з виробництвом, органічного узгодження елементів ринкової економіки з державним регулюванням цієї важливої сфери діяльності суспільства. Тобто система інноваційно-інвестиційних фондів покликана виконати роль «моста», що забезпечуватиме просування вітчизняних та світових науково-технічних досягнень у виробництво України в цілому або окремих регіонів.

У цілому ж, створивши систему фондів, держава отримає можливість гнучкого та мобільного управління інноваційною діяльністю всіх суб'єктів підприємницької діяльності, що в кінцевому рахунку дозволить перейти на шлях активного інноваційного розвитку України. Система фондів забезпечуватиме функціонування інноваційно-інвестиційного механізму, що дозволить активізувати, в тому числі і на місцях, в регіонах, соціально-економічний розвиток в умовах ринкової економіки, що тільки формується за жорстких фінансових обмежень.

Відомо, що неуспішність багатьох нововведень пояснюється тим, що вони випадають з міністерських або відомчих кордонів. Участь держави у фінансуванні діяльності інноваційно-інвестиційних фондів необхідно здійснювати у відповідності з цілями та пріоритетами державної інноваційної політики України. Обов'язковою умовою повинно бути те, що державним замовником є система фондів, яка орієнтуватиметься на першочергове виконання «під ключ» комплексних проектів-замовлень за найактуальнішими для України напрямками народногосподарської діяльності та виконання високопробудованих проектів, що дозволяють у короткий час поповнювати обсяг інвестиційних ресурсів фондів за рахунок швидкого обороту коштів.

Під стратегічні завдання розвитку економіки в складі системи фондів доцільно утворювати спеціальні інноваційні потоки з цільовими пакетами нововведень. Пакетування нововведень дасть інформативну, наочну карту як конкретних можливостей, так і справжніх темпів науково-технічного і соціального розвитку України.

Основні функції та напрямки діяльності системи фондів, на нашу думку, повинні полягати у такому:

- відбір та підготовка вчених-організаторів, керівників проектів, підвищення їх кваліфікації;
- накопичення та узагальнення практичного досвіду в реалізації інноваційних проектів «під ключ»;
- створення інформаційної системи для забезпечення керівників проектів та програм базами даних, що необхідні для реалізації проектів (експерти-спеціалісти, технології, обладнання, контрагенти, постачальники обладнання та інші), а також для відбору проектів та формування інноваційних програм;
- організацію, розвиток та тиражування в регіонах України систем управління проектами, що дозволятимуть керівникам проектів забезпечувати у необхідні терміни та у потрібному місці (районі) конкурентоспроможну, автоматизовану реалізацію проектів «під ключ»;
- організацію систем конкурсного відбору проектів, що підтримуються;
- надання інвестиційних грантів;
- розробку, запуск, розвиток та практичне використання інноваційно-інвестиційного механізму, що об'єднуватиме під єдиним управлінням інноваційну та інвестиційну функції та забезпечуватиме керівників проектів обіговими коштами;
- запровадження в роботу інноваційно-інвестиційного механізму критеріїв, що гарантують врахування державних інтересів, збереження природного середовища та підвищення життєвого рівня громадян;
- проведення у взаємодії з регіональними органами влади інноваційно-інвестиційної політики, що відповідатиме інтересам регіонів країни;
- формування у широких верств населення розуміння соціально-економічної значущості інноваційно-інвестиційної діяльності, підтримка суспільних організацій та рухів, робота яких сприяє активізації інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні;
- залучення коштів населення, суспільних та корпоративних організацій для інвестицій в інноваційні проекти підвищеного соціального значення;
- орієнтацією підрозділів системи на використання переваг функціонуючого інноваційно-інвестиційного механізму з метою забезпечення перевищуючого по відношенню до розвинутих країн темпу зростання добробуту населення країни;
- сприяння створенню нових робочих місць;
- сприяння скороченню залежності від імпорту та підвищенню конкурентоспроможності продукції вітчизняних виробників;
- сприяння підвищенню якості товарів, що виробляються, та послуг, що надаються на основі впровадження систем управління якістю на підприємствах та в організаціях регіону (країни);
- аналіз роботи складових створюваної інноваційно-інвестиційної інфраструктури, розробка рекомендацій по вдосконаленню організації її роботи та контроль за виконанням рекомендацій.

Структуру системи фондів та внутрішню організацію в ній інноваційно-інвестиційного процесу доцільно будувати на основі досвіду, накопиченого діючими в Україні фондами та врахувати можливість залучення альтернативних джерел інвестування інноваційної діяльності.

На нашу думку, фонди, як структурні елементи єдиної системи, доцільно розподілити на три групи, що враховують логічність побудови інноваційного процесу з окремих стадій та градацію науки за окремими секторами. Такий розподіл дасть можливість впорядкувати їх діяльність, а точніше, з метою досягнення найбільшої ефективності їх роботи, закріпити за кожним фондом чітку визначену сферу впливу. Таким чином:

І група - фонди макроекономічного (загальнодержавного) значення. До їх складу належать:

1. Фонд фундаментальних досліджень, який покриває фінансуванням академічний та вузівський сектори науки.

2. Національний державний фонд підтримки прикладних і промислових досліджень,

включених у національні та державні соціально-економічні, екологічні та інші програми і проекти, підпорядковані Кабінету Міністрів України.

3. Державний фонд розвитку науки і технологій. Забезпечує фінансування державних програм і проєктів з пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки, затверджених Верховною Радою України. Підпорядкований Міністерству науки і освіти України.

4. Національний фонд підтримки регіональних програм науково-технологічного розвитку. Підпорядкований Міністерству економіки та з питань європейської інтеграції України.

5. Приватизаційні фонди, що акумулюють чеки або ваучери, можуть розширити можливості в фінансуванні інноваційного процесу. Емісію цінних паперів необхідно використовувати не тільки для роздержавлення та приватизації, але й для фінансування нововведень. Для цього економічні методи стимулювання вкладання коштів в інновації у вигляді пільгового оподаткування необхідно доповнити організаційними заходами, що закріплюють у статутах фондів можливі напрямки використання їх ресурсів.

6. Патентні фонди. Основне завдання - сприяння отриманню та придбанню патентів та ліцензій на інноваційні рішення.

7. Благодійні фонди. Безповоротна підтримка інноваційної діяльності, в основному окремих вчених та винахідників, базується на системі грантів. На практиці благодійні фонди покривають академічний та вузівський сектори науки, але потенційно можливими є і галузевий та заводський сектори.

II група. Фонди мезорівня та регіонального значення. До їх складу відносяться централізовані фонди розвитку виробництва, науки і техніки галузевого призначення. Відповідно до цього централізовані фонди покривають галузевий сектор науки.

III група. Фонди власних та залучених ресурсів підприємств. До їх складу належать:

1. Фонди розвитку виробництва підприємств (ФРВ). Основне завдання - підвищення науково-технічного рівня виробництва. Кошти таких фондів формуються за рахунок прибутку, що залишається у розпорядженні підприємств та частини амортизаційних нарахувань. Відповідно до цього, ФРВ покривають заводський сектор науки.

2. Кошти комерційних установ, в т.ч. інноваційних банків та інвестиційних фондів.

3. Пенсійні фонди.

4. Страхові фонди.

5. Кошти приватних осіб, власників інтелектуальної промислової власності. Основне завдання - фінансування власних ідей при неможливості отримання кредитних або залучених сторонніх інвестиційних ресурсів. Виступають у ролі фінансуючих інститутів при забезпеченні державою правових гарантій власника на всіх етапах життєвого циклу продукції.

Фонди II і III груп покликані реалізувати ефективні комерційні нововведення при підтримці з боку держави у вигляді відповідних пільг. Відповідно до цього покриваються галузевий та заводський сектори науки.

Як відомо, основними продуцентами інновацій є вчені, конструктори, інженери, менеджери, бізнесмени, яких економічна наука об'єднує в категорію «підприємець-інноватор», що позначає творчих, енергійних людей, які фаховоспроможні, морально і матеріально зацікавлені у проведенні інноваційних змін, опануванні та реалізації нового. Тому розгортати інноваційно-інвестиційну діяльність найдоцільніше, спираючись на існуючі колективи провідних університетів, академічних інститутів, науково-виробничих об'єднань і фінансово-промислових груп, які володіють найбільшими базами даних про досягнення, накопичені світовою наукою та технологічною практикою, включаючи досягнення вітчизняних вчених та спеціалістів і, крім того, здатні висунути із свого кола вчених-організаторів, керівників проєктів, які, отримавши стартові обігові кошти, забезпечать створення «під ключ» нових виробничих систем та нових систем послуг.

З метою сприяння формуванню загального інноваційно-інвестиційного простору система фондів дозволить організувати взаємодію з управляючими органами інноваційно-інвестиційних інфраструктур інших країн. Рішення, що прийматимуться із зазначених питань, повинні виходити з досягнутого рівня інтеграції економік, фінансових інститутів та освітянських систем різних країн і повинні відповідати міжурядовим угодам, укладеним на двосторонній та багатосторонній основі.

Висновки. Ми звернули увагу на доцільність формування саме запропонованої системи фондів, виходячи з негативного досвіду функціонування в минулому інноваційного фонду, її наступника - Української некомерційної інноваційної компанії, діяльність яких протягом багатьох років сприяла не стимулюванню розвитку інноваційної діяльності, а накопиченню досить солідних коштів, які було витрачено вкрай неефективно. Комплексне вирішення проблем підвищення ефективності всіх складових інноваційного механізму прискорить розвиток інноваційного процесу. В цьому полягає суть економічної складової інноваційної політики держави в умовах ринкової економіки.

Джерела та література:

1. Брукинг Э. Интеллектуальный потенциал: ключ к успеху в новом тысячелетии: Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2001. - 288 с.
2. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. Збір. - К.: Держкомстат України, 2006. - 310 с.
3. Науково-технічний потенціал України: стан, проблеми, перспективи розвитку. - К.: ЦДТН, 2000. - 50 с.
4. «Доклад о мировом развитии 2006 года. Справедливость и развитие». Пер. с англ. - М.: Издательство «Весь Мир», 2006. 312 с.
5. Інвестиційний клімат в Україні (П.Гайдуцький, Ю.Каракай, В.Грамотнев, С.Суярко, В.Баліцька). - К.: Нора-друк, 2002. - 246 с.
6. Гаман Л. В. Державне управління інноваціями: Україна та зарубіжний досвід : Монографія. - К. : Вікторія, 2004. - 312 с.
7. Законодавство України у сфері інноваційної діяльності: Зб. законодав. актів. За станом на 1 березня 2005 р - К.: Парлам. вид-во, 2005 -136 с.

Володимир Савченко

●

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОТОЧНОГО ПЛАНУВАННЯ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кожний регіон має свої специфічні проблеми у розвитку господарського комплексу і соціально-культурній сфері, особливості соціально-економічного стану та різні перспективи розвитку в залежності від природних ресурсів, ступеня концентрації виробництва, розміщення продуктивних сил. Задіяти сучасні методи та засоби державного регулювання для їх ефективної реалізації - важливе і актуальне завдання науковців та практиків на сучасному етапі розвитку держави. При цьому значну роль відіграє саме поточне планування, метою якого є забезпечення реалізації таких принципів програмно-цільового методу, як цільова направленість, комплексність, альтернативність і централізація управління на короткостроковому етапі (як правило, це 1 рік). Вивченню проблем програмного управління регіоном, закономірностей формування короткострокових програмних документів присвячено ряд наукових праць відомих економістів: В.Ф.Беседіна, М.І. Долішнього, Б.Я. Панасюка та інших [1-3]. Це дозволило створити міцний науковий фундамент для розробки і здійснення ефективної регіональної політики.

Проте він використовується недостатньо, особливо щодо поєднання теорії і практики соціально-економічного регулювання окремого регіону, прогнозування його розвитку. Місцеві державні адміністрації часто відіграють негативну роль в економічному реформуванні. Основною проблемою є недостатність професіоналізму при складанні програмних документів, яка посилюється недосконалістю і неточністю існуючих методик. Метою написання даної статті є розробка методичних аспектів складання короткотермінових програмних документів регіонального розвитку.

Цілі економічного і соціального розвитку регіону на поточний рік визначаються, виходячи із загальної довготривалої стратегічної мети розвитку - піднесення рівня життя та добробуту населення. Ця мета для досліджуваного регіону закладена у стратегію соціально-економічного розвитку Чернігівської області [4]. Оскільки рівень життя визначається досягнутим обсягом ВВП на душу населення, стратегічною метою економічного розвитку на кожний конкретний рік має бути забезпечення умов для започаткування економічного зростання і на цій основі підвищення рівня життя людей. Зробити діяльність керівних органів місцевої влади ефективною здатне управління за допомогою складання та наступної реалізації програм і планів. Досягнення стратегічної мети потребує окреслення ряду загальних цілей економічної політики на конкретний рік, що визначають шляхи забезпечення умов для економічного розвитку. Ці умови реально створити за допомогою:

- фінансової стабілізації;
- досягнення необхідного ступеня реформування економіки в різних сферах;
- ефективності використання наявних ресурсів праці, капіталу, природних ресурсів.

Кожна із зазначених цілей економічної політики регіону охоплює ряд компонентів, які можна розглядати як напрямки цієї політики в окремих галузях.

Так, фінансова стабілізація полягає у формуванні бездефіцитного чи низькодефіцитного бюджету. При цьому враховуються її загальнодержавні компоненти:

- низький рівень інфляції;
- стійкість національної валюти;
- відносно невеликі обсяги державного внутрішнього і зовнішнього боргу;
- достатні (за кількістю та структурою) обсяги грошової маси для забезпечення нормального функціонування економіки та здійснення процесів грошового і товарного обігу.

У Чернігівській області щорічно складається «Програма соціально-економічного розвитку регіону». Програма 2006 року має соціальну спрямованість, що виходить з необхідності забезпечення соціальних гарантій, встановлених Конституцією України [5]. Вона базується на основних положеннях Закону України «Про державне прогнозування та розроблення Програм економічного і соціального розвитку України», постанови Кабінету Міністрів України від 26.05.2003 року № 621 «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту Державного бюджету», комплексі завдань, що витікають із стратегії економічного і соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004 - 2015 роки, стратегії соціально-економічного розвитку області на період до 2015 року [6-8]. Програма розроблена із врахуванням загальнодержавних заходів щодо забезпечення сталого економічного зростання, підвищення життєвого рівня населення, створення конкурентоспроможної ринкової економіки, поліпшення її структури на основі інноваційної моделі розвитку. У 2005 році програмою були заплановані темпи економічного зростання на основі інноваційно-інвестиційної складової, стимулюючої оплати праці та повноцінного відновлення робочої сили, збільшення індивідуальних доходів громадян.

Головні пріоритети програми були узгоджені з проектом Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2006 рік, відповідають довгостроковим цілям економічного та соціального розвитку України і для 2006 року конкретизувались як:

- суттєве підвищення соціальних стандартів та розвиток людського потенціалу;
- модернізація економіки на основі інноваційної моделі розвитку;
- проведення структурних реформ у стратегічних секторах економіки;
- посилення ролі регіону у забезпеченні економічного зростання України;
- участь в інтеграції України до світової економічної та фінансової систем.

Основні заплановані макроекономічні показники на 2006 рік враховували можливість реалізації продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, прогнозовану динаміку розвитку галузей матеріального виробництва та рекомендовані Міністерством економіки індекси цін. Здійснення програми передбачалося забезпечити шляхом мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів, продовження приватизації за реальні кошти, а також залучення прямих вітчизняних та іноземних інвестицій.

Водночас у програмі недостатньо висвітлюються питання удосконалення галузевої структури промисловості за рахунок диверсифікації виробництва, зменшення питомої ваги добувних галузей і підвищення переробних, розвитку наукоємних виробництв. Відсутні заходи з розвитку міжгалузевих виробництв та поглиблення міжрегіональної кооперації, можливої кластеризації економіки.

Автор пропонує здійснювати розроблення показників програми не шляхом узагальнення і підсумовування даних підприємств та організацій, а на основі попередньо розрахованих загальноекономічних і соціальних цільових завдань, що задаються. При цьому важливе факторне обґрунтування основних показників шляхом виконання необхідних балансів розрахунків, а також використання нових якісних показників, які характеризують тенденції перетворення форм власності, розвиток малого та середнього підприємництва.

Загальноекономічні показники програми доцільно складати згідно з формою, що наводиться нижче (таб.1).

Фінансове забезпечення програми полягає в отриманні джерел фінансування, неухильному контролі за надходженням фінансових ресурсів за джерелами утворення і їх використанням на конкретні заходи.

Найпоширенішими джерелами надходження фінансових ресурсів у сучасних умовах функціонування економіки є:

- обласний бюджет;
- субсидії, дотації, субвенції з Державного бюджету;
- кошти підприємств, установ і організацій;
- кошти населення;
- зарубіжні інвестиції;

- обласні, районні, міські цільові позики;
- кошти приватних осіб.

Забезпечення своєчасного надходження фінансових ресурсів та їх ефективне використання на заходи програми є найважливішим засобом місцевих органів влади і самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів на території регіону.

Залежно від напрямків використання фінансові ресурси програми поділяються на фінансування поточних заходів (утримання бюджетних організацій, соціальна допомога населенню) та завдань по розвитку регіону (реалізація інвестиційних програм і проектів).

З метою досягнення балансу потреб і фінансових ресурсів здійснюються заходи щодо пошуку додаткових джерел залучення коштів або уточнення інвестиційних завдань та проектів будівництва конкретних об'єктів.

Розроблення проекту програми рекомендується проводити у такій послідовності:

1) аналіз існуючого стану соціально-економічного розвитку області на початок прогнозного періоду, виявлення найгостріших і найскладніших проблем у господарському комплексі, соціальній, екологічній та інших сферах, визначення причин їх виникнення;

Таблиця 1

Загальноекономічні показники

№ п/п	Показники	Одиниця виміру	20...р., звіт	20...р., очікуване	20...р., проект	20...р., проект у % до 20... р. очікуване
1	2	3	4	5	6	7
1	Середньорічна чисельність населення	тис.чол.				
2	Чисельність працівників, зайнятих у народному господарстві	тис.чол.				
3	Валовий внутрішній продукт:					
3.1	у фактичнодіючих цінах - всього	млн.грн.				
3.2	в тому числі на душу населення	гривень				
4	Обсяг продукції промисловості:					
4.1	у порівняних оптових цінах підприємств на 01.01.20... р.	млн.грн.				
4.2	у розрахунку на душу населення	гривень				
5	Виробництво товарів народного споживання:					
5.1	у порівняних цінах 20...р.	млн.грн.				
5.2	у розрахунку на душу населення	гривень				
6	Валова продукція сільського господарства:					
6.1	у порівняних цінах 20... р. - всього	млн.грн.				
6.2	у розрахунку на душу населення	гривень				
7	Обсяг капітальних вкладень за рахунок усіх джерел фінансування (у цінах відповідних років)	млн.грн.				
7.1	у тому числі на будівництво:	млн.грн.				
	- об'єктів соціальної сфери;	млн.грн.				
	- природоохоронних об'єктів.	млн.грн.				
8	Обсяг фінансових ресурсів, що отримує регіон	млн.грн.				
9	Доходи місцевих бюджетів (у цінах відповідних років)	млн.грн.				
10	Видатки місцевих бюджетів (у цінах відповідних років)	млн.грн.				
11	Грошові доходи на душу населення (у цінах відповідних років)	млн.грн.				
12	Обсяг реалізації платних послуг на душу населення (у порівняних цінах звітної періоду)	гривень				
13	Виробництво товарів народного споживання на душу населення	гривень				
14	Обсяг експорту товарів (у цінах відповідних років)	млн.грн.США				

2) обґрунтування цілей, завдань і пріоритетів у соціально-економічному розвитку на прогностичний період, визначення засобів поетапного вирішення виявлених проблем, розроблення відповідних заходів та кількісних характеристик розвитку господарства на майбутнє з урахуванням формування ринкових відносин, структурних та інституціональних перетворень, визначення джерел фінансування;

3) узгодження основних завдань і параметрів проекту програми з намірами та завданнями центральних і місцевих органів виконавчої влади та самоврядування, поданими підприємствами і організаціями проектами планів з питань, пов'язаних із соціально-економічним та культурним розвитком області і задоволенням потреб населення;

4) складання проекту програми, її узгодження по економічних, соціальних та фінансових показниках;

5) внесення уточнень у показники програми і подання її на розгляд та затвердження обласній раді.

Для координації та контролю за ходом виконання програми нами пропонується визначити основні завдання та етапи їх виконання за формою (таб. 2).

Як показують результати проведеного дослідження, керівництвом Чернігівської області не повною мірою використовуються принципи поточного планування щодо розвитку окремих галузей промисловості, сільського господарства та інших сфер діяльності. Тому поряд із загальними показниками програм соціально-економічного розвитку слід звернути увагу на планове вирішення проблем розвитку провідних галузей виробництва. Однією з галузей спеціалізації Чернігівського регіону є агропромисловий комплекс.

Таблиця 2

Завдання та етапи виконання річної програми соціально-економічного розвитку Чернігівської області

№ п/п	Основні завдання програми	Етапи виконання завдань	Відповідальні виконавці, спів-виконавці	Строки виконання	Фінансуюча організація	Кошторисна вартість	Обсяг робіт, що підлягають виконанню				
							Одиниці виміру	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Незважаючи на те, що в останні роки відбувається зростання виробництва у сільському господарстві, особливо рослинництві, існує багато проблем, які залишаються невирішеними: застаріла матеріально-технічна база, низький рівень доходів сільгоспвиробників, депопуляція населення, незадовільний стан інфраструктури на селі. Тому необхідна щорічна розробка комплексу заходів з поліпшення соціально-економічного стану агропромислового виробництва з обов'язковим контролем за їх виконанням.

Сільськогосподарський комплекс і похідні від нього, харчова та переробна промисловість в умовах сьогодення ефективні своєю незначною задіяністю в частині кооперативних та інших господарських зв'язків, пристосовані до виробництва продукції у своєму секторі з початкових операцій, «з нуля». Конкурувати по цих складових з ними може хіба що нафто- і газовидобувна, лісова та лісопереробна промисловість.

Великі площі сільськогосподарських угідь (по них регіон займає друге місце в Україні після Одеської області) дозволяють утримувати відносно значні обсяги сільськогосподарської продукції. Так, в регіоні у процентному відношенні до загальнодержавного виробляється: зерна - 3,9%; буряків - 2,8%; картоплі - 9,7%; льону-довгунця - 28,1%; м'яса - 4,7%.

Разом з тим ефективність господарювання, віддача з одного гектара вкрай низькі у більшості випадків навіть у порівнянні з іншими поліськими областями України, які перебувають у практично однакових кліматичних умовах, та й за родючістю землі не дуже відрізняються від Чернігівщини.

Автор пропонує розробляти річну програму розвитку сільськогосподарського виробництва як складову річної програми соціально-економічного розвитку регіону, метою якої буде поетапний розвиток сільського господарства за всіма сферами діяльності,

визначення основних напрямів реформування економічних і соціальних відносин в аграрній сфері, стабілізація економічних та фінансових умов для здійснення відтворювального процесу в галузях продовольчого комплексу, створення економічного механізму функціонування різних форм власності і господарювання. У програмі обґрунтовуватимуться напрями техніко-технологічного переоснащення агропромислового виробництва, розвиток інноваційних процесів із залученням банківської системи, поліпшення рівня життя населення. За рахунок нарощування виробництва зерна, льону, картоплі, цукру, м'ясо-молочної та плодовоовочевої продукції, насіння сільськогосподарських культур і племінної худоби збільшиться експортний потенціал АПК. Причому структурні зміни у виробництві м'ясних ресурсів відбуватимуться у напрямі прискореного розвитку свинарства, м'ясного скотарства, створення мережі репродуктивних господарств великої рогатої худоби м'ясних порід та свиней вітчизняних і зарубіжних порід, а також м'ясного птахівництва.

Складанню програми передують економічний аналіз стану сільського господарства. Зокрема, оцінюється динаміка виробництва основних видів продукції, аналізуються склад земельних угідь, посівні площі і урожайність культур, поголів'я худоби та птиці, їх продуктивність, стан кормовиробництва, забезпеченість матеріально-технічними ресурсами, фінансовий стан підприємств, ефективність капітальних вкладень і кредитів. Пропонуються такі розділи програми:

1. Цілі, завдання та шляхи реалізації програми.
2. Аналіз стану сільськогосподарського виробництва за попередній період.
3. Основні заходи із землекористання і рослинництва.
4. Розвиток тваринницької бази.
5. Прогнозні параметри розвитку агропромислового виробництва.
6. Основні напрями техніко-технологічного переоснащення агропромислового комплексу.
7. Економічний механізм ринкового регулювання.
8. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності.
9. Наукове, інформаційне та кадрове забезпечення.
10. Основні джерела фінансування.

У програмі повинні бути висвітлені питання механізації і хімізації сільського господарства, а саме:

- 1) активізація організаційних форм використання складної техніки на основі довгострокової оренди (лізингу) та закупівлі сільськогосподарської техніки за прямими зв'язками;
- 2) формування розгалуженої мережі торговельно-посередницьких організацій, сервісних установ, лізингових і дилерських фірм;
- 3) здійснення подальшого технічного переозброєння підприємств області, які виготовляють сільськогосподарські машини та обладнання, впровадження сучасних технологій у виробництві;
- 4) застосування нових технологій обробки та вирощування в рослинництві.

Значну увагу в програмі доцільно приділити проблемі техніко-технологічного оснащення агропромислового виробництва, яке передбачатиме поповнення парку тракторів, машин та обладнання, їх модернізацію з урахуванням фізичного зносу і створення торговельно-посередницьких організацій (прокатних пунктів, лізингових компаній).

Вирішення даної проблеми слід реалізовувати як процес впровадження конкретного проекту з технологічного удосконалення сільськогосподарського виробництва, що включатиме повний аналіз робіт, формування спеціалізованої керівної команди, розрахунок необхідних строків та ресурсів за допомогою плану-графіка і визначення ефективності проекту, а також прогноз щорічних грошових потоків. Його реалізація дозволить вирішити проблему задоволення потреби АПК регіону в технічних засобах, підняти якісні показники технологічних процесів у сільськогосподарському виробництві.

Програма повинна містити пропозиції з питань подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Поки що, як показують дослідження, ситуація залишається незадовільною. Суттєвою причиною цього є відсутність глибокого опрацювання проблем економічного, в першу чергу фінансового забезпечення заходів в агропромисловому комплексі, відсутність стабільного матеріально-технічного постачання. У даному напрямку необхідні:

- раціональне використання ресурсів, що виділяються на основі обґрунтованих пріоритетів і відповідних заходів;
- цілеспрямованіше планування та реалізація комплексу заходів по пом'якшенню наслідків катастрофи.

Інформаційною базою для складання програми є річні звіти сільськогосподарських підприємств, аналітичні розробки обласних статистичних органів та матеріали разових

обстежень, проекти планів розвитку підприємств. При розробці програми повинні бути обґрунтовані такі показники, як обсяги виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва в усіх категоріях господарств, рівень споживання продуктів харчування на душу населення. Доцільне використання балансів основних видів сільськогосподарської продукції, розрахунок обсягів валової продукції проміжного споживання, валової доданої вартості, прибутку, розмірів капіталовкладень, введення в дію основних виробничих фондів та виробничих потужностей.

Розміри капітальних вкладень повинні обґрунтовуватись як по об'єктах виробничого, так і невиробничого призначення з визначенням можливих джерел їх фінансування, передусім за рахунок власних коштів підприємств, коштів місцевого бюджету і кредитів.

Робота із збереження та нарощування темпів економічного зростання повинна бути визначальною в державному регулюванні розвитку регіону. Впровадження у планування програмної політики, важливою складовою якої є розробка короткострокових планових документів, має базуватися на специфіці економіки окремого регіону, інтересах реального сектора, безпосередніх виробників, що потребує подальших досліджень і публікацій в частині вдосконалення методичних аспектів та їх впровадження на рівнях області, району, міста і сільських населених пунктів.

Джерела та література:

1 Прогнозування і розробка програм. Методичні рекомендації. За ред. Бесєдіна В.Ф. - К.: Науковий світ, 2000. - 468 с.

2 Долішній М. Актуальні проблеми формування регіональної політики в Україні // Регіональна економіка. - 1999. - №3. - С. 7-18.

3 Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. - К.: Новий друк, 2002. - 744 с.

4 Стратегія соціально-економічного розвитку області на період до 2015 року - Чернігів: Чернігівська обласна державна адміністрація, 2004. - 203 с.

5 Програма економічного і соціального розвитку області на 2006 рік. Затверджена дев'ятнадцятою сесією четвертого скликання Чернігівської обласної ради 22 грудня 2005 року - 148 с.

6 Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03. 2000 р. - Відомості Верховної Ради, 2000, № 25. - С. 195 - 207.

7 Постанова Кабінету Міністрів України «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку і складання проекту Державного бюджету» від 26.04. 2003 р. // Голос України - 2003 р. - 29 квітня.

8 Стратегія економічного і соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки - Відомості Верховної Ради, 2004 р. - №6 - С. 7-98.

Іван Гаркавий, Наталія Шаркаді

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ТА ПРИНЦИПИ ЗАЛУЧЕННЯ КОШТІВ НА БАНКІВСЬКІ РАХУНКИ

Анотація. У статті пропонується система критеріїв визначення якості клієнта-кредитора банку. Вказуються напрями зміцнення депозитної бази за рахунок нарощування коштів на строкових рахунках.

Ключові слова: вклад, депозитна база, клієнт-кредитор, комерційний банк, строкові депозити, депозити до запитання.

Постановка проблеми. Стан ринку депозитів та вкладів, а також заходи їх формування відображають загальні тенденції, які склалися в економіці. Основними видами ресурсів для здійснення різних видів активних операцій є залучені кошти, а саме депозитні зобов'язання.

Депозит - це зобов'язання банку за тимчасово залученими коштами фізичних і юридичних осіб або цінними паперами на відповідну дату [4, 117]. Вони є важливою статтею у балансі банку, що, безумовно, і відрізняє банківську діяльність від інших видів бізнесу. Вклади

забезпечують фінансові ресурси для кредитно-інвестиційних операцій банку та являють собою джерело росту прибутку банку.

Однак проведення вдалої активної політики та прибуткової діяльності банківської установи можливе лише за рахунок формування виваженої, якісної депозитної бази комерційного банку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє стверджувати, що дослідженню природи депозиту була присвячена особлива увага з боку відомих вітчизняних і зарубіжних економістів, серед яких: Ф. Бутинець [1], Б. Бухвальд [2], О. Власенко [5], І. Івасів [6], В. Кириленко [7], Питер С. Роуз. [8], Синки Дж. Мл. [9], Є.Федоровський [10], Р. та інші. Разом з тим недостатня увага приділяється визначенню принципів залучення коштів на депозитні рахунки та системі якісної оцінки клієнта - кредитора банку.

Цілі статті. Враховуючи викладене, метою даної публікації є наукове обґрунтування принципів залучення коштів та представлення системи визначення якості клієнта-кредитора банку.

Виклад основного матеріалу. Для багатьох комерційних банків депозити підприємств та організацій є одним з головних джерел кредитних ресурсів.

Перетворення депозитів в основний вид ресурсів банків є закономірним процесом в умовах договірних відносин банку з клієнтами. Адже нормальне функціонування економіки неможливе без розвиненого механізму безготівкових розрахунків, що проводяться через поточні та інші рахунки, відкриті в комерційних банках.

Важливим етапом у реструктуризації ресурсної бази є зміцнення депозитної бази банку за рахунок нарощування строкових депозитів, тому що:

- переважання депозитів до запитання в ресурсній базі робить проблематичним довгострокове вкладання коштів;

- подальше зростання довгострокових вкладень банківська система може здійснювати лише одночасно з розвитком ресурсної бази відповідної строковості.

Відповідно збільшення питомої ваги строкових депозитів у складі пасивів комерційного банку дозволяє стабілізувати ресурсну базу комерційного банку, підвищити управління процесу залучення та розміщення ресурсів, здійснювати вкладення на триваліші строки і, як наслідок, під вищий відсоток.

Причому збільшення частки строкових вкладів комерційні банки можуть здійснювати двома напрямками:

1. За рахунок розширення кола вкладників;
2. За допомогою переоформлення депозитів до запитання у строкові.

Залучення строкових депозитів традиційним способом - за рахунок коштів нових вкладників найчастіше має обмежені масштаби, що може бути пов'язане з об'єктивними причинами: низьким рівнем заощаджень фізичних і юридичних осіб у регіоні, у якому концентрує свою діяльність банк, високий рівень міжбанківської конкуренції, висока схильність у потенційних вкладників до збереження вільних коштів у ліквідній формі, а також в інших неорганізованих формах заощаджень.

Згідно з другим напрямком, банк, визначивши розрахунковим шляхом розмір стабільного залишку на поточному рахунку клієнта, може запропонувати власнику рахунку оформити його як терміновий депозит. Зазначена схема зміни режиму рахунків клієнта несе визначені вигоди як клієнту, так і банку.

Клієнт одержує можливість знизити розмір капіталу, який не приносить прибутку, мінімізувати свої недоходні ліквідні активи до економічно обґрунтованого рівня, що дозволяє водночас безперешкодно здійснювати розрахункові операції. При цьому, щоб підвищити зацікавленість клієнтів у таких операціях, доцільно передбачити з боку банку можливість надання клієнту овердрафту при виникненні дебетового залишку на поточному рахунку клієнта за ставкою, що не перевищує ставки, запропонованої банком за терміновими депозитами. Комерційний банк, завдяки реструктуризації частини своїх поточних пасивів у строкові, одержує у своє розпорядження стабільніші та довгостроковіші ресурси, що відповідає інтересам забезпечення ліквідності, сприяє розвитку активних операцій банку.

Вирішенню проблеми нарощування банком залучених на строковій основі ресурсів у такому випадку може сприяти метод переоформлення стабільних залишків на трансакційних рахунках клієнтів у строкові депозити.

Обидва методи збільшення бази строкових депозитів не є взаємовиключними і можуть при необхідності ефективно доповнювати один одного.

Кошти на поточних рахунках складають найрухливішу частину депозитної бази комерційного банку, що пов'язане з природою цих депозитів - обслуговування платіжного обороту суб'єктів

господарювання. Проте зміна залишків на поточних рахунках означає одночасно і стійкий рух коштів, які виплачуються із зазначених рахунків і надходять на них. Аналіз руху коштів, що знаходяться на поточних рахунках підприємств, у розрахунках, на рахунках фондів різного призначення, показує, що через різницю в надходженнях на ці рахунки і платежів із цих рахунків на них постійно є визначений, причому стабільний залишок грошових ресурсів. Тому при відкритті і веденні поточних рахунків банк може розраховувати на стабільний оборот за ними, стабільність їх середнього залишку і визначений рівень осідання коштів.

Особливу роль при цьому грає чинник постійної клієнтури. Оскільки кругообіг коштів підприємств, що обслуговуються банком, повторюється. У зв'язку з цим, зусилля банку, спрямоване на зміцнення зв'язків із своїми клієнтами шляхом надання якісного, комплексного обслуговування, варто розцінювати як чинник стабілізації його депозитної бази.

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що робота комерційного банку багато в чому залежить від якості його депозитної бази та від складу його вкладників. Отже, при залученні коштів на різні види рахунків банки повинні враховувати такі принципи:

- забезпечення взаємозв'язку та узгодженості між депозитними і кредитними операціями за строками і сумами вкладень;
- диверсифікація депозитних операцій і здійснення їх з різними суб'єктами господарювання;
- мінімізація вільних ресурсів банку;
- активний розвиток банківських послуг, які сприяють залученню депозитів;
- створення умов для одержання та максимізації прибутку в майбутньому.

А також використовувати систему критеріїв оцінки клієнтів банку, що наведено в таблиці 1, яка дозволить вирішити проблему стійкості банку і залучення надійних клієнтів.

Таблиця 1

Система критеріїв визначення якості клієнта - кредитора банку

Шкала критеріїв в балах (за п'ятибальною шкалою)		
1.	Неухильне виконання клієнтом умов банку	5
2.	Відсутність заборгованості клієнта перед податковими органами	4
3.	Своєчасне і сумлінне надання банку необхідної інформації про свою діяльність	4
4.	Стабільність кадрового складу підприємств, а також складу його акціонерів, адміністрації; відсутність у цьому складі осіб, які мають кримінальне минуле	3
5.	Стабільність профілю діяльності підприємства-клієнта	3
6.	Ступінь передбачуваності потреби клієнта в коштах (передбачуваність імовірності вилучення ним свого внеску)	5

Крім того, для залучення коштів на банківські рахунки комерційний банк додатково може здійснювати такі заходи:

- розробку різних програм по залученню коштів населення;
- надання клієнтам-вкладникам широкого спектра послуг, у тому числі і небанківського характеру (наприклад, елемент медичного обслуговування);
- проведення широкої відкритої реклами по залученню клієнтури;
- використання «тихої» цільової реклами (поштою, телефоном);
- виплату постійним вкладникам премії «за вірність банку»;
- використання високої процентної ставки по внесках інвестиційного характеру з виплатою премії по закінченні терміну внеску.

Усе це позитивно вплине на побудову стійкого ринку депозитів та вкладів.

Джерела та література:

1. Аналіз діяльності комерційного банку : Навч. посібник / За ред. Ф.Ф. Бутинця, А. М.Герасимовича. - Ж.: ПП РУТА, 2001. - 384 с.
2. Бухвальд, Б. Техніка банківського дела : Пер. с нем. - М.: АО «Дис», 1994. - 243 с.
3. Бюлетень Національного банку України . - 2006 р. - № 9 - с. 139.
4. Васюренко О. В., Волохата К. О. Економічний аналіз діяльності комерційних банків: Навч. Посіб. - К.: Знання, 2006. - 463 с.
5. Власенко О. Розвиток українського ринку депозитів для фізичних осіб // Фінанси України. - 2006. - № 3. - С. 74 - 79.
6. Івасів І. Б. Щодо чинників стимулювання заощаджень населення в Україні Матеріали наук.- практич. конф. 19 лют. 2002 р. / Наук. ред. А. М. Мороз. - К.: КНЕУ, 2002. - 208 с.
7. Кириленко В. Депозитна політика комерційного банку // Банківська справа. - 2005. - № 2. С. 29-35.

8. Питер С. Роуз. Банковский менеджмент - М.: ДелоЛТД, 1995. - 255 С.
9. Синки Дж. Мл. Управление финансами в коммерческих банках : Пер. с англ. - М.: Gatallaxi, 1994. - 820 с.
10. Федоровський Є. Банківські депозити: зберігати і збільшувати// Все про бухгалтерський облік. - 2006. - № 39. - С. 11-12.
-

Олена Акименко

АНАЛІЗ ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ІНВЕСТИЦІЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Постановка проблеми. Однією з найсуттєвіших особливостей формування системи суверенної України є те, що вона збігається з періодом науково-технічної революції та з розгортанням глобалізаційних процесів. Сучасний загально цивілізований поступ пов'язаний з докорінними змінами в усіх сферах життя, а передусім, в економіці, яка може вважатися базовою конструкцією. Від якісних параметрів останньої залежить процес інвестиційно-інноваційної діяльності, який стає стратегічно визначальним для кожної країни.

Країна, яка хоче впевнено почувати себе у глобалізаційному світі, повинна постійно дбати про розвиток економіки на засадах конкурентоспроможності, що забезпечується інвестиційно-інноваційними інструментами, які є найвагомішими чинниками структурних перетворень в економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем зростання інвестицій в українську економіку присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців-економістів та практиків: С.С. Аптекаря, М.Г. Білопольського, І. К. Бистрякова, Д.П. Богині, М.П. Бутка, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, С.Д. Дзюбика, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, І.І. Лукінова, О.В. Кухленко, В.І. Куценко, Ю.М. Пахомова, В.І. Пили, Л.Г. Чернюк, В.І. Чижової, А.А. Чухна.

Теоретичні та практичні підходи до визначення економічної ефективності інвестицій розглядали: І.О. Бланк, П. І. Гайдучий, Н.П. Гончаров, Б.В. Губський, Ю.В. Орловська, А.А. Пересада, В.В. Татаренко, М.Т. Чумаченко та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливою характеристикою поступального розвитку країни (регіону) є обсяги, структура та динаміка інвестицій в економіку. Величина і тенденції зміни кожного із вказаних показників, визначаючись природними, історичними, соціально-економічними, політичними та іншими передумовами певної території, відображають процеси, які відбуваються в економічному житті суспільства у кожний конкретний момент часу. Стан інвестиційно-інноваційної діяльності, на нашу думку, слід розглядати як теоретико-методологічне та аналітичне підґрунтя для з'ясування закономірностей розвитку економико-соціально-екологічної системи регіону (ЕСЕС).

Метою статті є: подальший розвиток системи мобілізації інвестиційних ресурсів, управління ними для забезпечення економико-соціально-екологічного розвитку країни, регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глибока трансформація соціально-економічних відносин, що відбувається в Україні, зумовила необхідність переосмислення та обґрунтування пріоритетів інвестиційного розвитку та формування механізмів управління, адекватних складним соціально-економічним процесам у державі. Розвиток регіону, так само як і країни в цілому, ґрунтується на інвестиціях. Розглянемо інвестиційну складову макроекономічного середовища як чинник розвитку.

Стан інвестиційної діяльності полягає в аналізі кількості, якості інвестиційних ресурсів: за призначенням, видами економічної діяльності, технологічною та відтворювальною структурою, формами власності та джерелами фінансування.

В останні роки у регіоні спостерігається позитивна тенденція зростання обсягів інвестицій в основний капітал, хоча його темпи є дещо нижчими порівняно із середньоукраїнськими. Зростання обсягів інвестицій в основний капітал сприяє оновленню морально застарілого основного капіталу, поживленню будівництва, що призводить до збільшення попиту на підрядні роботи та на продукцію підприємств будівельної індустрії.

У 2005 р. капіталовкладення в економіку Чернігівського регіону збільшене у 1,7 разу щодо показника 2003 р. і становило 1613,02 млн.грн. При цьому частка державних інвестицій перевищує на рівні 5,8%.

Таблиця 1.

**Динаміка інвестицій в основний капітал (у фактичних цінах, млн. грн.)
[12,13]**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 від 2000, %
Чернігівська область	431,0	552,3	587,3	824,8	1139,9	1332,9	309,2
Україна	23629,0	32573,0	37178,0	51011,0	75714,0	93096,0	393,9

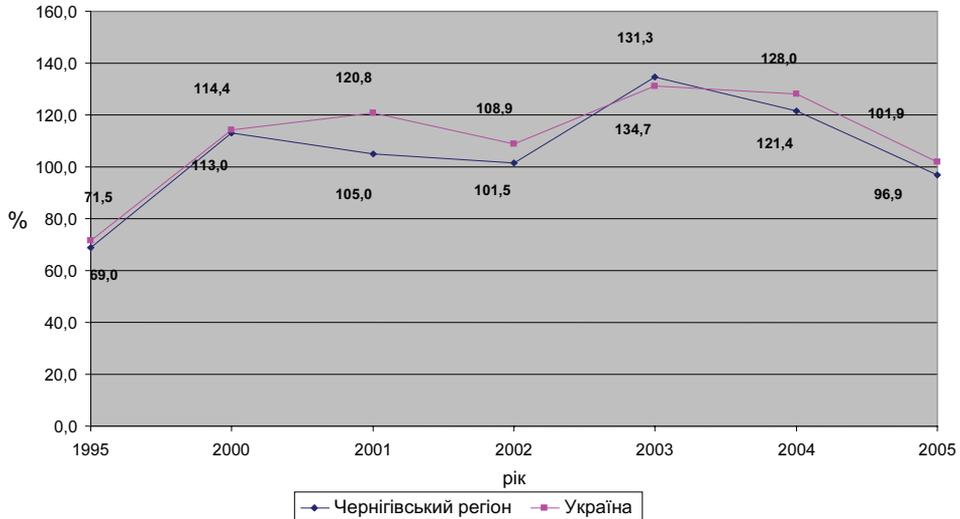

Рис. 1 Індекси інвестицій в основний капітал за 1995-2005 роки [12,13]

Переважну частку з них 1333,0 млн.грн. становили інвестиції в основний капітал (що становить 96,9% до 2004 року), даний показник в Україні сягає 93096,0 млн.грн. (капітальне будівництво, придбання машин та обладнання), частка регіону в Україні - 1,4%. Індекс інвестицій в основний капітал відносно 1995 року становив 123,3%. На поліпшення об'єктів (капітальний ремонт, модифікацію, модернізацію) використано 218 млн.грн., що становить 13,5% капітальних інвестицій, з них на поліпшення будівель і споруд - 11%. На придбання та створення інших необоротних матеріальних активів використано 18,1 млн.грн.(1,1%), у тому числі на придбання земельних ділянок - 0,1%. У нематеріальні активи витрачено 10,8 млн.грн. (0,7% від загального обсягу капітальних інвестицій). Негативним фактором здійснення інвестиційної діяльності є спрямування лише 1% усіх капітальних інвестицій на охорону навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Таблиця 2.

Технологічна структура інвестицій в основний капітал (відсотків)[12]

Найменування	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2005
інвестиції в основний капітал, у тому числі:							
будівельно-монтажні роботи	100	100	100	100	100	100	100
устаткування, інструмент, інвентар	42	72	30	32	33	41	42
інші капітальні роботи і витрати	38	22	64	58	60	53	53
	20	6	6	10	7	6	5

Незважаючи на деяку активізацію інвестиційної діяльності, в Чернігівському регіоні не відбувається адекватна технологічна модернізація та структурна перебудова економіки, високою залишається питома вага морально і фізично застарілих основних виробничих фондів (хоча процес введення у дію основних засобів майже за всіма видами економічної діяльності порівняно з 2000 р. помітно поживався). Вартість введених нових засобів праці у 2005 р. становила 1003

млн.грн., що в 2,1 разу більше, ніж у 2000 році.

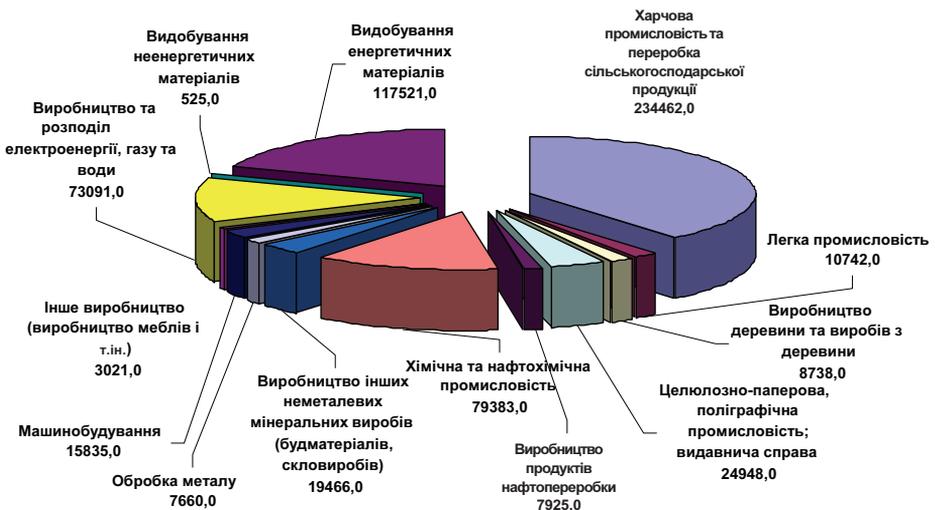
У зв'язку з високим рівнем зношення основних засобів, необхідністю структурних перетворень, гострим дефіцитом інвестиційних ресурсів потрібне докорінне реформування державної інвестиційної політики, спрямованої на інтенсифікацію внутрішніх інвестиційних ресурсів.

У структурі інвестування за видами економічної діяльності спостерігається збільшення інвестування сільського господарства, промисловості, оптової та роздрібною торгівлі, зменшення у будівництві, готельному бізнесі, державному управлінні, освіті.

Рис. 2 Обсяги інвестицій в основний капітал Чернігівської області за видами економічної діяльності за 2005 рік [12]

У структурі інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності найбільша питома вага належить промисловості - 45,3% (603,3 млн.грн. від загального обсягу капіталовкладень), транспорту та зв'язку - 17,2%, підприємствам, що займаються операціями з нерухомістю, здаванням під найм та послугами юридичним особам - 12,5%, сільському господарству, мисливству, лісовому господарству - 11,3%, оптовій та роздрібною торгівлі - 7,0 %, інші види економічної діяльності - 6,7%. У промисловості найбільші інвестиції були спрямовані на профілюючі галузі - харчову та переробну (38,9%), 19,6% інвестовано у видобування енергетичних матеріалів. Тобто промисловість залишається пріоритетним напрямком інвестування.

Рис. 3 Обсяги інвестицій за промисловими видами Чернігівської області за рахунок всіх джерел фінансування за 2005 рік

Структурні зміни інвестицій в основний капітал не набули позитивних тенденцій з точки зору збалансованого розвитку підсистем ЄСЕС регіону: в інвестуванні видів економічної діяльності основну частку посідає обробна галузь та добувна. Серед підприємств обробної промисловості значно наростили обсяги підприємства з виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення - у 17,4 разу, металургії та оброблення металу - у 2,8 разу, з виробництва деревини та виробів з деревини - у 2,6 разу. Соціальні інвестиції залишаються незначними, інвестування науки, екології, освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги знизилися.

У 2006 році із загального обсягу інвестицій в основний капітал планується 44% залучити на розвиток промислових видів діяльності, 22% загального обсягу планується освоїти у галузях агропромислового комплексу, 165 буде направлено у житлове будівництво.

На нестабільність інвестиційних процесів щодо створення інвестиційного продукту в основному впливає розмір та структура фінансування інвестицій, тобто особливості формування інвестиційного ресурсу. Основним джерелом фінансування капітальних інвестицій протягом останніх років залишаються власні кошти підприємств, у 2005 році вони становили 1050,8 млн.грн. (65,1%), частка бюджетного фінансування поступово збільшується (як державного, так і місцевого) і становить 161,4 млн.грн. (10,0%) та 68,6 млн.грн. (4,3%) відповідно. Основна частина власних коштів припадає на амортизаційні відрахування та прибуток підприємств. Особливість інвестування власних засобів підприємства полягає в підтримці діючого виробництва, а не з його структурною перебудовою.

На сьогодні, за оцінками вітчизняних науковців, особлива роль в інвестиційній ситуації належить регіональним та місцевим бюджетам, які можуть здійснювати інвестиційну діяльність у вигляді: прямого розподілу та управління державними інвестиціями; надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субвенцій; впровадження фінансової і кредитної політики, політики ціноутворення, випуску цінних паперів; надання державних інвестиційних ресурсів за умов закріплення в державній власності частини акцій створюваних акціонерних товариствах, а також іншими способами, що сприяють розвитку пріоритетних напрямків економічної інфраструктури області.

Потенційно вагомим джерелом інвестиційних ресурсів є комерційні банки. Але вони здебільшого фінансують високоприбуткові проекти, з короткими термінами освоєння засобів, окупності, низькими ризиками. Позитивною тенденцією можна назвати зростання в останні роки частки банківських кредитів у структурі джерел фінансування, що можна сприймати як ознаки оздоровлення інвестиційної сфери регіону. Так, у порівнянні з показниками 2004 року збільшилася питома вага освоєних інвестицій за рахунок кредитів банків та інших позик на 5,4 в.п. Ю. В. Орловська вважає, що рівень капіталізації банків в Україні та регіонах не дає підстави вважати це джерело реальним та вагомим збільшуючим фактором [11].

Приріст інвестицій в основний капітал зафіксовано в містах Ніжин, Прилуки та 12 районах області. Найвищі темпи зростання досягнуті в Городнянському, Прилуцькому, Варвинському районах.

У 2005 році частка Чернігівського регіону у загальнодержавному обсязі капіталовкладень становила 1,4%. Домінуюча частина інвестицій в основний капітал освоєна у розвинутих районах регіону: Талалаївському, Варвинському, Ріпкинському, містах Ніжині, Чернігові, Прилуках. У переважній більшості районів обсяг інвестицій в основний капітал зріс. Найвищі темпи зростання досягнуті в Городнянському (в 1,8 разу), Прилуцькому (в 1,6 разу), Варвинському (1,86 разу), Бахмацькому (в 1,92 разу) районах.

На кожного мешканця Чернігівської області в середньому припадає 1149,1 грн. в основний капітал (проти 683 грн. у 2003 році).

Серед районів Чернігівського регіону найвищий обсяг капітальних вкладень у розрахунку на одну особу був у Варвинському районі (1599 грн.), Талалаївському (3761 грн.), Ріпкинському (1072 грн.), найнижчий рівень вкладень на одного жителя був у Срібнянському (93 грн.), Щорському (191 грн.), Куликівському (189 грн.) районах.

Головним джерелом інвестування є внутрішні інвестиційні ресурси підприємств та організацій (67,7%), за рахунок яких освоєно 902,3 млн.грн.

Частка інвестицій за рахунок Державного бюджету збільшилася порівняно з 2000 роком на 29% і становить 77,4 млн.грн.

Таблиця 3.

Структура інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування (%) [12]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Кошти Держбюджету	5,2	5,0	7,2	5,8	6,5	5,9
<i>Довідково: Інвестиції в основний капітал України за рахунок Держбюджету</i>	5,0	5,0	5,0	7,0	11,0	6,0
Кошти місцевих бюджетів	1,1	2,9	2,9	2,2	4,4	3,9
Власні кошти підприємств та організацій	85,1	80,7	79,8	77,5	66,1	67,7
Кошти іноземних інвесторів	-	0,8	1,6	5,1	2,9	0,9
Кошти вітчизняних інвесторів	-	-	0,5	0,1	0,1	0,2
Кошти населення	4,8	4,7	4,0	2,9	0,1	3,7
Кредити банків	0,2	1,0	1,9	3,6	6,4	12,4
Інші джерела фінансування	3,5	4,4	2,0	2,6	13,3	5,3

Сучасний період міжнародного економічного розвитку характеризується зростанням міжнародних зв'язків та досить високими інтеграційними процесами. Зміцнення зовнішньоекономічних відносин з країнами світу дасть можливість області залучити у базові галузі економіки іноземні інвестиції з подальшим їх використанням для переоснащення і модернізації виробництва, створення високоефективного виробничого комплексу.

За даними Мінстату України, на кінець 2005 р. в українську економіку залучено близько 16,4 млрд. грн. прямих іноземних інвестицій, або 350 дол.США на особу (в Чернігівський регіон - 1,3 млрд.грн., на одну особу - 227 дол.США). З початку інвестування вкладення коштів здійснили партнери з 24 країн світу у 55 підприємств області. Майже дві третини підприємств проінвестовано партнерами з 7 країн світу: німецькі інвестори вклали капітал у 9 підприємств області, партнери з Італії, Польщі, Кіпру - у 5 підприємств кожний, Туреччини, США, Віргінських островів, Британських - у чотири. Основними країнами - інвесторами економіки Чернігівської області є: Німеччина - 43,0 млн.грн., США, Сполучене Королівство -23,2 млн.грн., Бельгія - 14,0 млн.грн.

У територіальному плані найбільшу привабливість для зарубіжних інвесторів мають міста Чернігів (37,8% усіх іноземних інвестицій у регіон) та Прилуки (10,4%), а також райони - Чернігівський (5,4%), Талалаївський (4,3%), Бахмацький (3,5%). На сьогодні з іноземними інвесторами співпрацюють лише близько 40 підприємств регіону, у той час, як ще 140 суб'єктів господарювання відчують гостру нестачу в інвестиційних ресурсах. Найпопулярніший спосіб залучення прямих іноземних інвестицій в економіку області - створення спільних підприємств, що є хорошою можливістю для вітчизняних товаровиробників модернізувати власну матеріально-технічну базу, а також забезпечити вихід на зовнішні ринки з конкурентоздатною продукцією.

Не слід переоцінювати значення іноземного інвестування, а більше сподіватися на власні сили і ресурси, до яких насамперед належать амортизація та заощадження населення.

Таблиця 4.

Прямі іноземні інвестиції за видами економічної діяльності за даними 2005 року [12,13]

	Чернігівська область			Україна		
	2005		% від 2000 року	2005		% від 2000 року
	на кінець року, млн. дол.	% від загального обсягу		на кінець року, млн. дол.	% від загального обсягу	
Всього	94,6	100,0	у 4,4 р.	16375,0	100,0	у 4,3 р.
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	2,2	2,3	у 17 р.	298,6	1,8	у 3,8 р.
Промисловість	69,04	72,9	146,3	5056,4	30,9	у 2,6
у т.ч. харчова	65,6	95,1	139,6	1169,3	7,2	150,7

Будівництво	17,0	17,9	у 739 р.	387,2	2,4	у 3 р
Оптова і роздрібна торгівля	5,4	5,8	у 2,61 р.	1953,5	11,9	у 2,68 р.
Транспорт та зв'язок	0,015	0,1	7,8	743,7	4,5	у 8 р.
Операції з нерухомістю	0,824	0,9	у 16,8 р.	926,5	5,7	У 11 р

В Україні існує один загальновизначений рейтинг інвестиційної привабливості регіонів, розроблений у 1995 р. І.Бланком у співробітництві з інвестиційною компанією «Омега-Інвест». Розраховані рейтингові оцінки інвестиційної привабливості регіонів України дають підстави стверджувати, що Чернігівщина - регіон середньої інвестиційної привабливості. Для стимулювання інвестицій та подолання депресивного характеру економіки у середньо та слабо інвестиційно-привабливих регіонах створено спеціальні зони та зони пріоритетного розвитку.

Для активізації інвестиційної діяльності, нарощування обсягів інвестицій, вирішення проблем зайнятості, збереження і відтворення науково-технічного потенціалу з 01.01.2000 року в Чернігівській області було впроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку.

Реалізувалися проекти на території семи північних районів - Городнянського, Корюківського, Новгород-Сіверського, Ріпкинського, Семенівського, Чернігівського, Щорського.

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік та деяких інших законодавчих актів України» виключено ст. 2,6 Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області». Запроваджено мораторій на встановлення спеціальних режимів інвестиційної діяльності на нових територіях, а також на розгляд і схвалення нових інвестиційних та інноваційних проектів на територіях із спеціальним режимом інвестиційної діяльності.

За період існування територій пріоритетного розвитку Чернігівської області кількість діючих інвестиційних проектів становила 23 одиниці, вартість - 59,741 млн.дол.США (див.табл.). Серед районів області найбільші обсяги інвестицій залучені на підприємства Корюківського (23,892 млн. дол. США), Ріпкинського (7,263 млн.дол. США) районів. Найбільше залучено інвестицій в проекти ВАТ «Корюківська фабрика технічних паперів» «Розширення виробництва шпалер» та «Створення ділянки по виробництву кашированих, вінілових і дуплексних шпалер», Добрянський держлісгосп - «Створення ділянки по переробці деревини та деревної зелені».

З початку запровадження спеціального режиму на територіях пріоритетного розвитку суб'єкти господарювання, які реалізують інвестиційні проекти, залучили у виробничу діяльність і розвиток 33,6 млн.дол. (63,4% від обсягу надходжень передбачених проектами).

Таблиця 5.

Структура освоєння інвестицій за 2001-2005 роки

Напрямки освоєння інвестицій	Передбачено проектами (млн.дол.США)	2001	2002	2003	2004	2005
Усього інвестицій:	52,9	6,7	5,105	3,9	8,8	8,7
в основні засоби	33,6	6,4	4,08	1,45	7,5	6,7
в нематеріальні активи	0,596	-	-	-	-	-
в оборотні активи	15,7	0,335	0,987	2,4	1,3	1,9
інші	3,1	0,016	0,03	0,065	0,034	0,005

Позитивним фактором є активізація іноземного інвестування. Станом на 2005 р. проектами передбачено надходження іноземних інвестицій на суму 7,7 млн.дол. (14,5 % загального обсягу). Інвесторами з Польщі планується вкласти у вказані проекти 87,3% усіх іноземних інвестицій, Туреччини - 6,7%, Фінляндії - 6%. Вітчизняними інвесторами буде вкладено 45,3 млн.дол. (85,5% загальної вартості проектів).

Реалізація інвестиційних проєктів на території Чернігівського регіону (ГПР)

Таблиця 6.

з/п	Район	Підприємство	Назва інвестиційного проєкту або технопарку	Обсяг інвестицій за проєктом тис.дол.США	Дата початку реалізації проєкту	Строк освоєння інвестицій
1	Городнянський	ДП "Ресекс - льон", м.Городня	Вирощування та переробка льону	3983,0	01.04.02 р.	6 років
2	Городнянський	ЗАТ „Городнянський масложивод”	Створення дільниці з виробництва твердих та плавлених сирів	219,1	31.12.03 р.	60 місяців
3	Корюківський	ТОВ "ІАС ЛТД", с.Охратівичі Корюківського району	Організація виробництва насіннєвої картоплі в Корюківському районі	1200,0	26.10.00 р.	6 років
4	Корюківський	ВАТ "КФПТ", м.Корюківка	Розширення виробництва шпалер	8776,0	06.02.01 р.	60 міс.
5	Корюківський	ВАТ "КФПТ", м.Корюківка	Створення дільниці по виробництву каширюваних, в'ялених і дуплячених шпалер	11600,0	05.04.01 р.	60 міс.
6	Корюківський	Корюківське лісотослоподарське державне підприємство	Реконструкція та модернізація виробничого потенціалу шляхом створення окремого підрозділу з метою поліпшення структури виробництва	756,0	01.04.04 р.	60 місяців
7	Корюківський	ПП „Ламінар”	Виробництво виробів з паперу та картону з поверхневою обробкою	1560,0	01.01.04 р.	72 місяців
8	Ріпкинський	ЗАТ "Панета-древ", смт Ріпки	Організація підприємства з обробки деревини та виробництва виробів із деревини	210,0	20.12.02 р.	14 місяців
9	Ріпкинський	ТОВ "Планета-пак", смт Ріпки	Виготовлення пакувальних виробів з паперу та картону з поверхневою обробкою	678,4	21.07.03 р.	12 місяців
10	Ріпкинський	ТОВ "Планета-пак", смт Ріпки	Виробництво поліграфічних (друкарських) фарб	2300,0	23.10.03 р.	12 місяців
11	Ріпкинський	ТОВ "ВЮГ-буд", смт Ріпки	Виробництво керамічної плитки	1125,0	23.10.03 р.	15 місяців
12	Ріпкинський	Добрянський держлісгосп, смт Добрянка	Створення дільниці з переробки деревини та виробництва столярних виробів	2950,0	29.12.01 р.	72 місяці
13	Семенивський	Семенивський держлісгосп, м.Семенивка	Створення дільниці з переробки деревини та деревної зелені	1780,0	01.04.03 р.	72 місяці
14	Семенивський	ТОВ"Пелі-льон", м.Семенивка	Вирощування та переробка льону	2082,0	31.03.01 р.	36 місяців
15	Н.-Сіверський	Н.-Сіверський держлісгосп, м.Н.-Сіверський	Створення дільниці з переробки деревини та виготовлення столярних виробів	2900,0	01.05.02 р.	72 місяці
16	Н.-Сіверський	ЗАТ "Н.-Сіверський" с/п्राвад", м. Н.-Сіверський	Модернізація пеху з випуску твердих, плавлених сирів та молочного цукру	1664,4	23.08.2 р.	72 місяці
17	Чернігівський	ДП "Левона -С" ПНП "Левона", смт Седнів	Виготовлення крохмалю та крохмалепродуктів із картоплі та пшениці	960,0	01.11.02р.	5 років
18	Чернігівський	ПВКП "Інрансавгоптрой", с.Павлівка	Вирощування льону-довунця та переробка преси на волокно	3867,0	12.04.01р.	72 міс.
19	Чернігівський	Чернігівський держлісгосп	Реконструкція та модернізація виробничої бази з метою збільшення переробки сировини	500,0	01.11.03 р.	60 місяців
20	Чернігівський	ТОВ „Зотік”	Кабельно-провідникове виробництво	9120,0	31.01.04 р.	54 місяці
21	Чернігівський	ТОВ „Зотік”	Виробництво дільничої арматури	530,0	31.01.04 р.	36 місяців
22	Чернігівський	ТОВ „Поліанвест”	Деревообробне виробництво	450,0	30.12.04 р.	48 місяців
23	Щорський	ТОВ"Чернігівська апарата компанії", м.Щоре	Переробка льону-довунця	530,0	28.11.02р.	60 місяців
		Загальний обсяг інвестицій, передбачений проєктами тис.дол. США		59740,9	-	-

Структура інвестицій за джерелами фінансування за 2001-2005 роки

Джерела фінансування	Передбачено проектами (млн.дол.США)	2001	2002	2003	2004	2005
Загальний обсяг українських інвестицій:	45,3	6,7	5,1	4,06	8,8	8,7
власні кошти підприємства	29,7	2,5	2,6	3,4	7,3	5,9
кредити комерційних банків	6,5	1,9	2,02	0,166	1,3	2,2
інші форми залучення інвестицій	9,05	2,3	0,474	0,469	0,169	0,563

Галузева структура залучених інвестицій по більшості територій пріоритетного розвитку відповідає меті їх заснування і спрямована на забезпечення ефективності економіки відповідних районів. Обсяг виробництва продукції підприємств, що були охоплені інвестиційними проектами, протягом 2001-2005 рр., зростав та становив у 2005 р. 302,9 млн.грн. проти 51,0 млн. грн. у 2001 р. За рахунок реалізації проектів у 2005 р. вироблено більше шпалер, деревообробної, молочної продукції. Більшу частину продукції (59,7%) реалізовано у країнах СНД, понад третину товарів - на внутрішньому ринку України, в інших країнах - 2,7%. Основними партнерами в експортних поставках були Росія, Білорусь, Польща, Ізраїль, Італія, Голландія, Німеччина (шпалери, столярні вироби, деревина).

Створення територій пріоритетного розвитку стало стимулом залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, зростання обсягів виробництва, створення нових робочих місць.

Станом на 01.10.2006 р. на території пріоритетного розвитку Чернігівської області реалізується 12 інвестиційних проектів, а саме: «Створення дільниці з виробництва твердих та плавлених сирів» (ЗАТ «Городнянський маслозавод»); «Виробництво виробів з паперу та картону з поверхневим обробленням» (ПП «Ламінат»); «Виробництво поліграфічних (друкарських) фарб» (ТОВ «Планета-інкс»); «Виробництво керамічної цегли» (ТОВ «ВЮТ-буд»); «Створення дільниці з переробки деревини та виробництва столярних виробів» (Добрянський держлісгосп); «Створення дільниці з переробки деревини та деревної зелені» (Семенівський держлісгосп); «Створення дільниці з переробки деревини та виготовлення столярних виробів» (Н.- Сіверський держлісгосп); «Модернізація цеху з випуску твердих, плавлених сирів та молочного цукру» (ЗАТ «Н.- Сіверський сирзавод»); «Виготовлення крохмалю та крохмалепродуктів із картоплі та пшениці» (ДП «Левона - С» ПНП «Левона»); «Кабельно-провідникове виробництво» (ТОВ «Зотік»); «Виробництво лінійної арматури» (ТОВ «Зотік»); «Деревообробне виробництво» (ТОВ «Поліінвест»).

Відміна податкових і митних пільг для суб'єктів підприємницької діяльності - юридичних осіб, які в установленому законодавством порядку зареєстровані на територіях пріоритетного розвитку, призвели до скорочення фінансування інвестиційних проектів.

У роботі з активізації інвестиційної діяльності важливе значення має підвищення інноваційної спрямованості інвестицій. Мається на увазі їх спрямування на модернізацію основних фондів, виробничих технологій, механізмів корпоративного управління підприємством тощо. Регіону, як і Україні в цілому, притаманний надто повільний перехід до інноваційної моделі розвитку економіки.

У 2005 р. частка підприємств Чернігівської області, що займалися інноваційною діяльністю, становила 12,3%. Найбільш інноваційно активними були підприємства міст Чернігів та Ніжин, зокрема ВАТ «ЧеЗаРа», ЗАТ КСК «Чексіл», ВАТ «Чернігівське «Хімволокно», ВАТ «Ніжинсільмаш», ВАТ «Ніжинський механічний завод». Найбільша кількість нововведень була на підприємствах хімічної промисловості, металургії та обробки металу і машинобудування.

Як правило, активніше впроваджували інновації великі підприємства; понад 80% інноваційно активних підприємств складала суб'єкти господарювання колективної форми власності.

Основним напрямком інноваційної діяльності промислових підприємств є оновлення продукції. Рівень впровадження нових технологічних процесів залишається низьким: на 18 підприємствах у 2002 р., на 12 - у 2005 р. Фінансування інноваційної діяльності здійснюється здебільшого за рахунок власних коштів - 63,8%, кредитів - 34,1%, місцевих бюджетів - 2,1%. [14].

Кількість підприємств, що впроваджували інновації

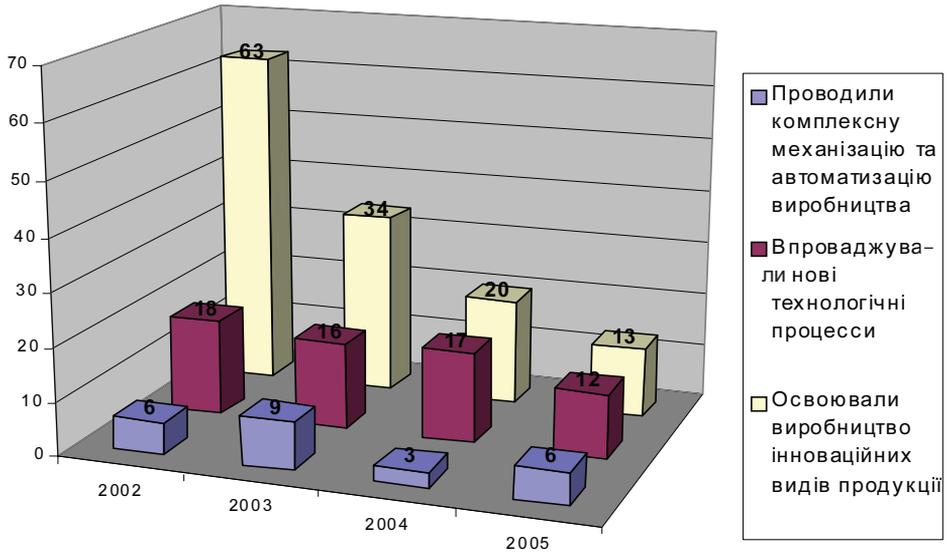

Рис. 4 Підприємства Чернігівської області, що впроваджували інновації

Таблиця 8.

Впровадження прогресивних технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції у промисловості

		2000	2003	2004	2005	2005 від 2000, %
Чернігівська область	Впроваджено нових прогресивних технологічних процесів	40	30	37	31	77,5
	з них маловідходних та безвідходних	11	6	15	9	81,8
	Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	935	267	59	47	5,02
Україна	Впроваджено нових прогресивних технологічних процесів	1403	1421	1142	1482	105,6
	з них маловідходних та безвідходних	430	469	430	606	140,9
	Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	15323	19484	22847	7416	48,4

Найвагомішими причинами низького рівня інноваційної активності в державі і окремих регіонах на сучасному етапі бачаться наступні: недостатньо ефективна державна політика щодо підтримки інновацій; відсутність налагодженої системи ефективного фінансування інноваційної діяльності; високий економічний ризик інвестування сфери високотехнологічного виробництва; дефіцит власних коштів підприємств (за їх рахунок у 2003 р. в області здійснено 62,1%, в Україні - 70,2% інвестицій у інновації) (табл. 9); висока вартість кредитів; низький рівень внутрішнього платоспроможного попиту на науково-технічну продукцію; нерозвиненість інноваційної інфраструктури для поєднання ланок «наука - виробництво»; переважання у структурі вітчизняної економіки сировинних галузей і галузей первинної обробки, які мають низький потенціал інноваційної активності; недостатня кількість висококваліфікованих кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Збільшення обсягів інвестиційних ресурсів в економіку Чернігівської області лише у 1,7 разу, невідповідність фактичного стану залучених інвестицій наявному інвестиційному потенціалу передбачає вирішення таких першочергових завдань:

1). створення умов економічної зацікавленості підприємств і територій у нарощуванні обсягів інвестицій (у 2006 р. очікуваний обсяг залучення інвестицій суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування - 1637,475 млн.грн.)

2). формування сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій до довготермінових інвестиційних проектів (будівництво деревопереробного заводу у

м. Корюківка, трикотажної фабрики у м. Бахмач, виробничих площ ТОВ «Чернігівтекс», деревопереробної фабрики у смт Ріпки, житлових будівель у м. Чернігові, ТОВ УНСП «Союз інвест Берлін-Чернігів»);

- 3). удосконалення амортизаційної політики;
- 4). збільшення фінансування за рахунок Державного (5,9% у 2005 р.) та місцевого (3,9% у 2005 р.) бюджетів, підвищення ефективності їх використання;
- 5). надання пільг та гарантій для найефективніших інвестиційних проектів;
- 6). зниження рівня інвестиційних ризиків економічного і соціального характеру (наприклад, шляхом страхування інвестиційних ризиків заставою майна суб'єктів України);
- 7). стимулювання збільшення виробництва конкурентоспроможних товарів і послуг;
- 8). удосконалення податкової політики (у т.ч. щодо територій пріоритетного розвитку);
- 9). запровадження механізмів стимулювання довготермінового кредитування комерційними банками;
- 10). стимулювання збільшення заощадження громадян та їх інвестиційне спрямування, вдосконалення системи гарантій збереження вкладів громадян.

Джерела та література:

1. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 березня 1991 року № 1560-XII.
2. Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» від 18 листопада 2003 року № 1250 - IV.
3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік та деяких інших законодавчих актів України»
4. Бутко М.П. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці. - К.: Знання України, 2005. - 476 с. - Бібліогр.: с. 445-475.
5. Бутко М., Зеленський С., Акіменко О. - Сучасна проблематика оцінки інвестиційної привабливості регіону // Економіка України. - 2005. № 11. - с. 30-38.
6. Дорогунцов С.І., Данилишин Б.М., Лисецький А.С. та інші. Перспективи економічного розвитку України: Проблеми. Пошук. Впровадження. - К.: РВПС НАН України, 1999. - 179 с.
7. Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М. Фащевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. - К.: «Нічлава», 2002. - 690 с.
8. Козик В.В. Трансформація промислового розвитку Львівщини // Регіональна економіка. - 2006. № 1. - с. 67-76.
9. Недашківський М.М. Регіональні фактори реалізації інвестиційного процесу в Україні. Автореф. дис.на здобуття наукового ступеня к.е.н. - К.:РВПС НАН України, 2000. - 20 с.
10. Орловська Ю.В. Стратегічне управління інвестиціями в регіональний розвиток. - К.: Знання України, 2004. - 336 с. Бібліогр.: с.300-318.
11. Регіони України. Статистичний збірник / За ред. Осауленко О.Г. - К.: Держкомстат України, 2004, ч.ІІ. - 511 с.
12. Статистичний щорічник «Чернігівщина 2005». - Чернігів: Чернігівське обласне управління статистики, 2006. - 502 с.
13. Статистичний довідник «Україна у цифрах 2005». - К.: Консультант, 2006. - 244 с.
14. Статистичний збірник «Інноваційна діяльність у Чернігівській області». -Чернігів Чернігівське обласне управління статистики. 2005. - 49 с.

ПРО АВТОРІВ

Старовойтенко Інна - кандидат історичних наук (м. Київ).

Половець Володимир - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Кондратьєв Ігор - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ясновська Людмила - викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Полієнко Галина - аспірантка кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Горобець Сергій - асистент кафедри МВІ та суспільствознавства ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

Тимошенко Тетяна - аспірантка кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Сидорович Олександр - кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Ніжинського агротехнічного інституту.

Коляструк Ольга - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова.

Дудко Віктор - кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту української літератури НАН України.

Терлецький Віктор - краєзнавець, лауреат премії ім. І. Огієнка 2006 р. (м. Шостка Сумської обл.).

Леґецька Лідія - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Пуліна Вікторія - старший викладач кафедри філософії та культурології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Маринчик Станіслав - член Національної спілки письменників України (м. Ічня).

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Атросченко Борис - заступник начальника управління у справах молоді та спорту Чернігівської облдержадміністрації.

Коваленко Володимир - кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Коваль Володимир - член Національної спілки письменників України.

Дзюба Сергій - член Національної спілки письменників України.

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент, ректор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету.

Пархоменко Наталія - старший викладач Гомельського державного технічного університету імені П. О. Сухого (Республіка Білорусь).

Мешко Ольга - старший викладач Європейського університету.

Іванець Володимир - доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права.

Каракай Юрій - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права.

Савченко Володимир - кандидат економічних наук, професор кафедри економічної теорії ЧДІЕУ.

Акименко Олена - старший викладач Чернігівського державного технологічного університету.